

R I G

TIDSKRIFT UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA

Tjugofemte årgången. 1942

R I G

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

TJUGOFEMTE ÅRGÅNGEN

UNDER REDAKTION AV
SALOMON KRAFT

STOCKHOLM 1942

Björn Hallerdt
21/7 1953.

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Statsrådet *Thorwald Bergquist* (ordf.), professor *Martin Olsson* (v. ordf.), intendent *Sigfrid Svensson* (sekr., adr. Nordiska museet, Stockholm), direktör *Sten Westerberg* (skattm., adr. Box 67, Stockholm 1), professor *Nils Ahnlund*, intendent *Torsten Althin*, intendent *Gösta Berg*, professor *Henrik Cornell*, professor *Sigurd Erixon*, professor *Herman Geijer*, förste antikvarie *K.-A Gustavsson*, docent *Salomon Kraft* (red. för Rtg, adr. Vanadisvägen 28, Stockholm), förste antikvarie *Erik Lundberg*, förste antikvarie *Tord O:son Nordberg*, kapten *Nils Strömbom* (v. sekr.), intendent *Sigurd Wallin*.

REDAKTIONSUTSKOTT

Professor *Sigurd Erixon* (ordf.), professor *Henrik Cornell*, filosofie licentiat *Sam Owen Jansson*, förste antikvarie *Tord O:son Nordberg*, intendent *Sigfrid Svensson*.

REVISORER

Kanslichef *Axel Edström*, filosofie doktor *K. E. Sahlström*.

I N N E H Å L L

<i>C. C. Sjödén</i> , Studier i Sko klostets godspolitik	1
Die Guts politik des Klosters Sko	24
<i>Ella Odstedt</i> , Namngivningen och dess principer i dalska textilier	33
Die Namensgebung und ihre Prinzipien bei dalekarlischen Textilien	48
<i>Erik B. Lundberg</i> , Bidrag till kännedomen om Visby medeltida profanarkitektur	51
Mediæval Profane Architecture of Visby in the Island of Gothland	64
<i>Lizzie Carlsson</i> , Nyckeln som rättslig symbol	80
Der Schlüssel in rechtlicher Beziehung	97
<i>Ake Campbell</i> , Om fot- och benbeklädnad hos allmogen i Norrland. En typologisk studie på grundval av uppteckningsmaterial särskilt från Jämtland	100
Footgear among the Peasants in the North of Sweden	126

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

<i>Ernst Manker</i> , En framställning av "lappforskningens nuvarande läge"	26
<i>Björn Collinder</i> , "En inventering av den lappska kulturen"	66
<i>Emelie von Walterstorff</i> , Om kypertnamn	128
<i>Björn Collinder</i> , Rättelse	133

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

<i>Ake Campbell</i> , Jämtlands folkliga kvinnodräkter. Studier i den jämtska allmogens dräktskick under 1700-talet och 1800-talets förra hälft. Av Lennart Björkquist ..	72
<i>Imber Nordin-Grip</i> , Gamla byar i Vilhelmina. Av O. P. Pettersson	77
<i>O. Källström</i> , De svenska riksregalierna och kungliga värdighetstecknen. Av Rudolf Cederström	134
<i>A. Berghman</i> , Kort handledning i heraldik. Av B. Harald Hellström	137
<i>Nils Ludvig Rasmusson</i> , De nordiska ländernas officiella belöningsmedaljer. Av Ernst E. Areen	140
<i>Henrik Munktell</i> , Die Hausmarke. Das Symbol der germanischen Sippe. Deutsches Ahnenerbe. Von Karl Konrad A. Ruppel	141

FÖRENINGSMEDDELANDEN	65, 144
----------------------------	---------

Studier i Sko klosters godspolitik

Av C. C. Sjödén

Cisterciensernunnornas lilla kloster på Skogbolandet vid segelleden mellan Uppsala och Stockholm har efter allt att döma under hela sin tillvaro spelat en tämligen blygsam roll i det svenska klosterväsendets historia. Dess grundläggning inföll under en tid, då cistercienserordens betydelse i vår kyrka redan börjat sjunka, och det blev väl nunnornas huvudsakliga uppgift att genom ett fromt och stilla liv innanför klostermurarna bära vittnesbörd om kristendomens makt att höja och rena ett människoliv. Klosters historia erbjuder dock mycket av intresse, bl. a. därför att de till vår tid bevarade, ganska talrika urkunderna rörande dess godsförvärv och egendomsförvaltning giva oss en tämligen god kännedom om dess ekonomiska förhållanden och därigenom berika vår kunskap om de svenska klostrens utveckling och organisation i dessa avseenden.

Klostret grundlades under förra hälften av 1200-talet. Enligt en uppgift av J. Messenius skall usurpatorn konung Knut den länge omkring 1225 ha låtit några nunnor bosätta sig i Sko, där han uppbyggde ett kloster åt dem, och längre fram flyttade nunnorna från cistercienserklostret i Byarum i Småland dit.¹

Det första säkra vittnesbörd vi äga om klostret i Sko är ett påvebrev av den 9 juli 1244. Då utfärdade nämligen Innocentius IV ett skyddsbrev för abbedissan och konventet, vari innefattades såväl deras personer som klostret och allt vad därunder lydte eller framdeles kunde tillvinnas. Vid denna tid innehade klostret fortfarande Byarums egendommar i Småland, men 1254 sålde man det förut omnämnda fisket till Nydala kloster och 1273 småländska gods till biskopen i Linköping.² Därmed var tydligen överflyttningen till Sko slutförd.

Knut den länges son Holmger omfattade Sko med tillgivenhet och valde där sin begravningsplats. Efter det misslyckade upproret mot Birger jarls regim flydde han till Gästrikland. Sedan han blivit tillfångatagen och halshuggen, lät jarlen enligt Erikskrönikan

¹ Se närmare härom F. Hall, Skokloster, i Fornvännen 1909, s. 2. och E. Ortved, Cistercieordenen og dens Klostre i Norden, 2, Kbhvn 1933, s. 432 f.

² Diplomatarium Suecanum (nedan cit. DS), I, n. 315, 416 och 854.

— — honom fylgia vänlika til graff
 loot han erligha beganga
 meth klerka the han kunne fanga
 Innan eth kloster thet heyter Skoo
 ther badh han sik i leggja för än han doo
 Gud gaff honom nader oc giorden hälagh
 huar Gudi tiänar han er säligh.³

Holmgers våldsamma död gjorde ett djupt intryck på den uppländska allmogen. Det dröjde ej länge, förrän man berättade om under och järtecken, som skedde vid hans grav. I en samling mirakelberättelser om Erik Plogpenning, som tydligen går tillbaka ända till protokoll från 1260-talet, nämnes Holmger som "clarens miraculis". Hans helgonrykte har levat genom hela medeltiden. I Johannes Bureus' "Sumlen" omtalas sålunda ett Sankt Holmgers kapell med en bild av helgonet i Björklinge socken norr om Uppsala, alltså nära vägen till Gästrikland. Bureus meddelar härom: "På Björklinge hedhen, ther rijshögen nu är, var itt cappal, hette S. Holmgers K., thy ther sadhes han hafua suttit och hvilt sigh när han rymde til Helsingeland. Ther i var hans beläte 3 1/2 span langt, ther offradhe the til, thet står nu i Björklinge kyrkio med langt hår, unger man utan skägg, medh vridhit gulband och stijfte framan på hofudhet, sidh konungzligh kjortel medh hvitt brem och svarta doppor som loskin, en bok i venstro handen, och then högra var åf. Under föterna var skrifvit: hiälp hälge Hollinger".⁴

Medeltidskyrkan rymde en hel rad gestalter, som utan kanonisk auktorisation åtnjoto en mer eller mindre lokalt begränsad helgondyrkan, och Holmger har tydligen varit en av dessa. Klosterkyrkan i Sko, där hans grav var belägen, har varit centrum för hans dyrkan som helgon och ett mål för fromma vallfärder. Nunnorna i klostret ha ärat hans minne. En erinran härom är det konstrikt broderade sidentäcke, förfärdigat i början av 1500-talet och avsett att vid högtidliga tillfällen bredas över graven, vilket nu förvaras i Statens historiska museum.⁵

³ Erikskrönikan enligt cod. Holm. D 2, utg. av R. Pipping, i Samlingar utg. av Svenska Fornskriftsällskapet, Uppsala 1921, v. 60—66.

⁴ J. Bureus, Sumlen, utg. av G. E. Klemming i Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen, Bih. I: 2, Sthlm 1876, s. 210; S. Kraft, Erikskrönikans källor, i Historisk Tidskrift, 1932, s. 9 med not 3; S. Bolin, Folkungarna, i Scandia, 1936, s. 263.

⁵ Täcket är tillverkat i två delar. Broderiet å bottendelen är en enkel beskaffenhet, men mittfiguren, som utförts på ett särskilt vävstycke, är "ur såväl teknisk som konstnärlig synpunkt ett fullödigt mästerverk med få motstycken". Denna del av bonaden har tillverkats på Alfred pärlstickares broderiverkstad i Stockholm. R. Norberg, En storhetstid för konst och konsthantverk, i Svenska folket genom tiderna, utg. av E. Wrangel, 2, Malmö 1938, s. 216.

Även Olaus Petri omnämner — närmast i anslutning till Erikskrönikan — den dyrkan, som ägnats Holmger, och tillägger: "Dock vare thet om huru thet vara kan. Gud är hans domare, men thet är ju uppenbart, att han var en uprorisk man emot sin rätta öfverheet och förde afvogan skiöld emot sin rätta herra och konung, för hvilket han ock som thet sig borde, straffat blef."⁶

Från senare delen av 1200-talet börja källorna till Sko klostrets historia att flyta rikare. Vi få nu många vittnesbörd om de andliga och världsliga myndigheternas intresse för och omsorg om detsamma. Dess ställning säkrades genom en rad påvliga och kungliga skyddsbrev. Skattefrihet för sina gods erhöill det av hertigarna Erik och Valdemar 1307 och av konung Magnus Eriksson 1333 och 1341. Brevet från år 1341 gav vidsträckta privilegier, alldenstund det omfattade alla klostrets gods, vare sig de förvärvats före eller efter konung Birgers kröning. Detta brev är utställt i Sko, och konungen vistades sålunda vid tillfället där. Biskoparna utfärdade avlatsbrev. Ärkebiskop Folke Johansson (Ängel) utlovade 1275 40 dagars avlat åt de uppriktiga botgörare, som på Marie kyrkogångsdag och Johannes Döparens dag biktade och besökte klosterkyrkan för att bedja, offra eller där utföra någon annan from gärning. Samtidigt bekräftade han de avlatsbrev, som kort förut meddelats av samtliga de sex svenska suffraganbiskoparna, och klostret kunde alltså utdela 7 gånger 40 dagars avlat. Liknande avlatsbrev utfärdades av ärkebiskop Nils Allesson 1297 och 1298, och då han år 1300 stadfäste ny kyrkmässedag för klostret, utlovade han åter 40 dagars avlat för botgörare, som denna dag besökte klosterkyrkan. Några år senare (1304) ville han hjälpa systrarna att skaffa ljus till sin kyrka och utlovade 40 dagars avlat åt dem, som lämnade bidrag till kyrkans belysning. Under årens lopp tillkommo nya avlatsbrev, och 1512 kunde abbedissan utlova ej mindre än 5 000 års avlat åt dem, som bistodo klostret med gåvor.⁷ Det var alltså enligt medeltida begrepp värdefulla andliga förmåner, som stodo till klostrets disposition och som de fromma systrarna ägde att förläna åt de troende.

Då de bevarade urkunderna främst utgöras av donationsbrev och affärs-

⁶ Olaus Petri, *En Svensk Cröneka*, utg. av J. Sahlgren, Uppsala 1917, s. 62 f.

⁷ DS, I, n. 443, 589, 594, 720, 775 och 792; 2, n. 1198, 1244, 1331, 1430, 1543 och 1685; 4, n. 3004; 5, n. 3578 och 3992; *Svenskt Diplomatarium från år 1401* (nedan cit. SD), 3, n. 260; pergamentsbrev i Riksarkivet av den 13 december 1480 (gråbrödraordens minister i provin-sen Dacia ger Sko kloster särskilda förmåner; jfr regest i *Finlands medeltidsurkunder*, 4, Helsingfors 1924, n. 3841); Sko kloster å sin sida ger 1435 "systerbrev" åt Solberga nunne-kloster i Visby (se *Svenska medeltidsregister 1434—41*, utg. S. Tunberg, nedan cit. SMR), Sthlm 1937, n. 323; Hall, a. a., s. 37. För svindlande tidsrymder utställdes avlater under Leo X:s pontifikat. Avlat kunde utdelas för ända till 72 000 dagar och 100 000 år (*N. Paulus, Geschichte des Ablasses im Mittelalter*, 3, Paderborn 1923, s. 178).

handlingar, skall i det följande några slutsatser rörande klostrets historia dragas med ledning av dess godsförvärv. Fördelningen av gåvorna för de olika 25-årsperioderna var följande:

År	Antal ingiftesgods	Antal donationer i jord
1266—74	—	4
1275—99	—	9
1300—24	3	5
1325—49	5	3
1350—74	—	4
1375—99	2	2
1400—24	1	3
1425—49	6	6
1450—74	5	1
1475—99	2	3
1500—27	1	2
	25	42

Det kända antalet donationer i penningar utgjorde under de tre 25-årsperioder, som omfattade åren 1275—1349 (alltså tiden intill digerdöden), respektive 9, 15 och 13.

En jämförelse mellan urkundernas vittnesbörd om donationerna och jordeböckernas uppgifter om klostrets gods innehav vid medeltidens slut⁸ ger vid handen, att ett ej ringa antal gods under årens lopp kommit i klostrets ägo utan att vi kunna bestämma tid eller sätt för förvärvandet. Särskilt ingiftesgodsens antal är så ringa, att vi måste antaga, att många gåvobrev å dylika gods gått förlorade. Det i tabellen antecknade materialet blir därför alltför knapphändigt, för att man ur variationerna i antalet gåvor skall kunna dra några säkra slutsatser om klostrets utveckling. Det kan väl bero på en tillfällighet, att ett något större antal gåvobrev bevarats från det ena kvartseklet än från det andra. Anmärkas må även, att för tiden efter 1350 inga uppgifter om penningdonationer återfinnas i urkunderna.

Av tabellen framgår, att frikostigheten mot klostret varit störst under tiden intill 1350. Sedan sjunker antalet donationer och håller sig tämligen konstant ända till medeltidens slut. Sannolikt motsvaras detta även av verkligheten. Franciskaner- och dominikanerklostren ha väl framgångsrikt konkurrerat med cistercienserklöstren om de frommas gåvor. Från 1340-talet togo även Birgittas klosterplaner en fastare form, och stiftelsen i Vadstena stod från sin till-

⁸ Meddelanden om köp, försäljning och byte av gods äro tämligen fåtaliga och kunna i detta sammanhang lämnas åt sidan.

komst till medeltidens slut i det svenska klosterväsendets centrum. De svenska regenterna under 1400-talet synas ej heller ha intresserat sig för Sko kloster; konung Erik tog det i sitt beskydd genom ett brev 1404,⁹ men efter denna tid tiga källorna om dylika bevis på kunglig nåd. Allt talar sålunda för att klostret under senare delen av medeltiden fört en tämligen obemärkt tillvaro.

Gå vi så till de i donationsbrevens uppgivna namnen på donatorerna, finna vi, att klostret under sin första tid haft sitt stöd i några till mälardalen knutna högadliga släkter. Omkring mitten av 1200-talet framträdde folkungarna som frikostiga donatorer. Knut den långa och Holmger, vilka tillhörde det stormansparti, som i historien går under namnet folkungar, hörde, som förut nämnts, till klostrets första gynnare. Sveajarlen Ulf Fases son Karl Ulfsson, en frände till Holmger, skänkte det sin gård Fladstad i Sko socken, och donationen bekräftades av konung Valdemar 1269. Konung Magnus Ladulås skänkte ett gods i Uppland, och hans broder, hertig Bengt, donerade några i Östergötland belägna gårdar, som tillhört Holmger och dennes broder Filip men som blivit förbrutna och indragna till kronan till följd av brödernas uppror. Överlåtelsen av östgötagodsen, som antagligen gjorts i samråd med konungen, skedde snarast av politiska skäl. Måhända fann den vid denna tid i Uppland ännu kvarlevande oppositionen mot konungen sin samlingspunkt vid Holmgers grav. Bengts donationsbrev är daterat 1282, alltså blott fyra år efter det s. k. folkungaupproret och två år efter det konung Magnus låtit avrätta rebellionens huvudmän, bröderna Johan och Birger Filipsson, ättlingar av Knut den långa. Om antagandet är riktigt, får det en särskild betydelse, att just dessa gods överlämnades till klostret. Det borde varit ägnat att tillfredsställa oppositionen, att de gamla släktgodsen kommo i den kyrkas ägo, där en av släktens från oppositionsmännens synpunkt mest ryktbara medlemmar vilade och där hans minne särskilt hedrades. — Senare skänkte hertigarna Erik och Valdemar en kvarn i Näs' socken i Uppland och gävo i sitt testamente 1318 20 mark till klostret.¹⁰

I slutet av 1200-talet intogo medlemmar av de med varandra befryndade Ängelsläkten och Fånösläkten¹¹ en synnerligen framträdande roll bland donatorerna. För tiden 1268—1304 ha vi 16 gods- och 13 penningdonationer urkundsmässigt betygade. Av dessa ha de nämnda släkterna givit 6 resp. 4. I synnerhet släkten Ängel visade stort intresse för klostret, där en naturlig dotter till riksrådet Magnus Johansson (Ängel) var nunna, och där Magnus och hans hustru valde sina gravplatser. Härtill kan anmärkas, att släkten un-

⁹ SD, I, n. 310.

¹⁰ Bolin, a. a., i Scandia 1935, s. 236; DS, I, n. 599, 753 och 862; 2, n. 1548; 3, n. 2132.

¹¹ Jfr K. H. K[arlsson], Aspenäs- och Fånö-ätternas härstamning, i Historisk Tidskrift, 1883, s. 457 f.

der samma tidsperiod haft en dominerande ställning i Uppsala domkapitel. Måhända ingick det i ärkebiskop Folkes och hans släktingars kyrkliga politik att förskaffa sig inflytande över cistercienserklostret, som kanske på något sätt kunde understödja denna politik, antagligen genom att påverka allmänna opinionen bland adeln i Uppland i en för ärkebiskopen gynnsam riktning. — Klosters förbindelse med ärkebiskopsstolen synes ha fortsatt även i början av 1300-talet. I sitt testamente donerade 1291 den nämnde Magnus Johansson några gårdar till en vicaria i Sko. Efter en rad förhandlingar mellan ärkebiskopen Nils Allesson, konventet och Magnus Johanssons arvingar överfördes donationen till Uppsala domkyrka. Kanske sammanhängde denna transaktion med ärkebiskopens strävan att utöka domkapitlet, och nunnornas beredvillighet att överlämna donationen kan då vara ett vittnesbörd om deras nära beroende av ärkebiskopsstolen. Om kapitlets intresse för klostret under denna tid vittna även donationer av domprosten Björn, ärkebiskoparna Magnus Bosson och Nils Allesson samt vikarien Knut vid Uppsala domkapitel.¹¹

I början av 1300-talet förlorade släkten Ängel sin inflytelserika ställning i domkapitlet, och den äldre grenen av densamma dog ut. Samtidigt började också en tillbakagång för klostret. Det förefaller, som om detta i viss mån burits uppe av denna släkt, och klostrets storhetstid — om detta ord får användas — synes ha sammanfallit med släktens maktperiod i kyrkopolitiskt avseende. Det är ej möjligt att avgöra, om klostret i något hänseende verkligen kunnat tjäna som stöd för släktens politik eller om släktmedlemmarna med de storslagna donationerna velat bevisa sitt fromma sinnelag,¹² men släktens och domkapitlets betydelse för klostrets utveckling har otvivelaktigt varit mycket stor.

Det är anmärkningsvärt, att ett liknande samband mellan en stormanssläkt, Uppsala domkapitel och klostret kan spåras även i ett annat skede av klostrets historia. I början av 1400-talet hette abbedissan i Sko Katarina Jönsdotter (Oxenstierna). Hon uppgives ha nått sin värdighet redan 1410 och dött först 1452, varför hon sålunda styrts sitt kloster under mer än 40 år.

¹¹ DS, 1, n. 535, 574, 695, 782, 876, 958 och 981; 2, n. 1049, 1085, 1095, 1224, 1348, 1428, 1454, 1456, 1605 och 1737; 3, n. 1790, 1804, 1805 och 1968. Jfr A. Schüeck, Ängelssläkten, i Historiska studier tillägnade Sven Tunberg den 1 februari 1942, Uppsala 1942, s. 121 ff.

¹² I kap. 20 av S:t Eriksmiraklen berättas, att herr Magnus Johansson häftigt insjuknade under en resa 1293. Han yrade först under tre dagar, och när han sedan återfått sitt förstånd, låg han stum under trenne dagar. Hans systerson, broder Israel, hans kaplan och hans småsven lovade då, att de skulle gå barfota från Flottsund till Uppsala, om Gud ville giva den sjuke möjlighet att säga några ord. Herr Magnus' hälsa förbättrades, och de höllo sitt löfte. Även herr Magnus gick barfota sista stycket av vägen, åtföljd av tjugo svenner. Han återfick sin talförmåga fullständigt och skänkte som tack S:t Erik en baldakin (Schüeck, a. a., s. 124 f.). Berättelsen åskådliggör den andliga värld, i vilken tidens människor levde, och ger en bakgrund åt deras frikostighet mot kyrkan.

Under hennes första år som abbedissa synes ärkebiskop Johannes Gerechini ha tagit klostret i sitt beskydd. Han gav 1413 nunnorna vissa friheter med avseende på klosterregeln och utfärdade 1417 ett avlatsbrev för klostret. Vidare donerade han 1415 en gård för sin och sina föräldrars själar. Från 1430-talet vann Katarinas brorson, Jöns Bengtsson (Oxenstierna) en alltmer inflytelserik ställning i kapitlet och blev 1448 ärkebiskop. Även nu hade sambandet mellan kapitlet och klostret till följd en viss uppblomstring för det senare, och detta fick — som tabellen utvisar — mottaga ett ökat antal donationer och ingiftesgods. Klostret hade även åtnjutit konung Eriks beskydd; vi veta, att han 1404 — alltså före Margaretas död — utfärdade ett brev, vari han stadfäste alla de rättigheter och privilegier, som hans företrädare på svenska tronen givit klosterstiftelsen.¹³

Namnen på de övriga i urkunderna nämnda donatorerna säga oss ej mycket. I synnerhet under senare delen av 1300-talet och under 1400-talet har det varit för oss mindre kända personer, som framträtt som klostrets gynnare: präster, frälsemän, borgare m. fl. De stora ätternas medlemmar förekomma ej i raden.

Vi ha sett, att mycken frikostighet visats mot klostret. Dock ha donatorernas arvingar ej alltid utan strid överlämnat de skänkta godsen åt konventet. Karl Ulfsson hade sålunda, som förut nämnts, donerat sin gård Fladstad i Sko socken till klostret, och 1269 stadfäste hans släktingar och konung Valdemar denna gåva. Tvist uppstod emellertid om besittningsrätten till godset, och 1272 befallde påven Gregorius X biskoparna i Linköping och Skara samt ärkedjåknerna i Uppsala att rannsaka och avdöma densamma. Följande år befallde biskop Henrik i Linköping Karl Ulfssons arvingar att överlämna egendomen till Sko, men denna befallning synes ej ha efterkommits. År 1277 tog nämligen konung Magnus saken i sin hand och tilldömde Sko gården. — Även en annan godsdonation har sin historia. År 1293 skänkte Magnus Johansson (Ängel) sin gård Lindasund i Norrsunda socken till klostret. Måhända omfattade donationen blott en del av gården, eller också fick klostret den ej i sin besittning. År 1335 gåvo nämligen en viss Ivan och hans hustru Elena 6 öresland i Lindasunda som ingift med sina två döttrar, och 1338 skänkte lagmännen Knut Magnusson i Västergötland och Lars Ulfsson i Södermanland ett markland i Lindasund i Norrsunda av de gods, som gått i arv efter Johan Folkesson. Konungen bevittnade donationshandlingen. Emellertid synes tvist ha uppstått mellan klostret och arvingarna, och klostret har därvid dragit det kortaste strået. År 1344 tilldömde nämligen konung Magnus konventet ett markland i Lindasund, och i brevet säges, att klostret köpt godset av Johan Folkessons arvingar. Enligt ett följande år

¹³ SD, I, n. 310; 2, n. 520; 3, n. 36 och 260.

daterat brev sålde Henrik Arxö sin gård Lindasund i Norrsunda till klostret.¹⁴ Vi få väl antaga, att nunnorna nu äntligen fått egendomen i sin besittning. Den finnes upptagen i jordeböcker från åren 1489, 1503 och 1554.

I detta sammanhang kan nämnas, att drottning Margaretas reduktion även berörde Sko. Vi ha i behåll två räfstetingsbrev av 1409, genom vilka konungens domhavande tilldömde kronan skatt av klostret tillhöriga gårdar i Tible och Biskopskulla socknar.¹⁵

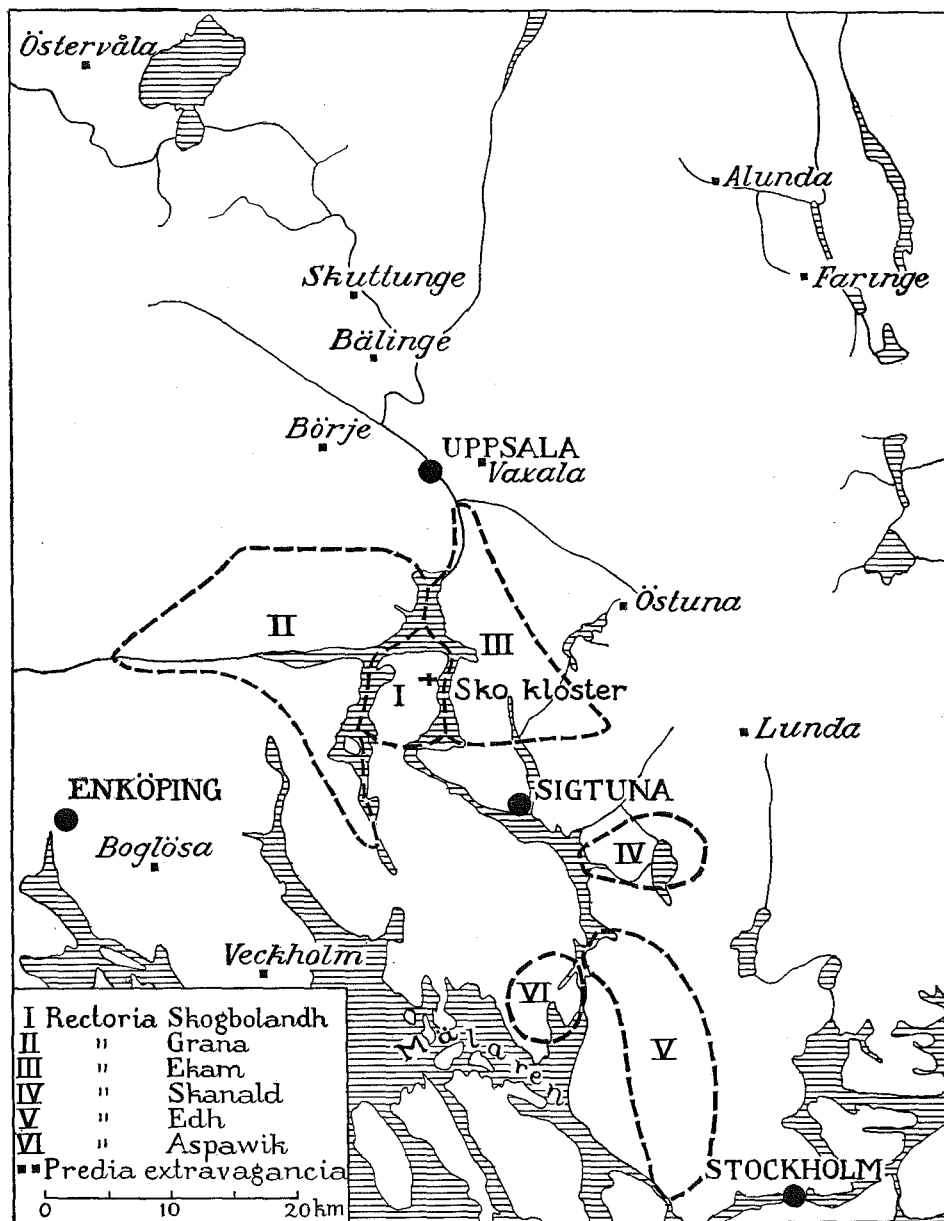
Vid bedömande av klostrets godspolitik har man givetvis att söka utgångspunkten i de godsdonationer, som det vid olika tillfällen erhållit. Dessa gods utgjorde — jämte penningdonationerna — s. a. s. det material, av vilket klostret genom olika affärstransaktioner byggt upp de godskomplex, som det innehade vid medeltidens slut. Vi ha i detta sammanhang huvudsakligen att taga hänsyn till godsens läge; om deras beskaffenhet i jordbruks- och andra avseenden veta vi blott vad vi kunna sluta av deras läge i den medeltida bygden. Det för klostret viktigaste bör väl — som det synes — ha varit möjligheten att ekonomiskt utnyttja de skänkta gårdarna, och dessa måste då ha varit så belägna, att man på ett bekvämt och ej för kostsamt sätt kunnat övervaka deras skötsel och draga nytta av deras avkastning. Om klostret överhuvud haft någon ledande princip vid konsolideringen av sitt gods innehav, bör det alltså ha varit dylika hänsyn.

Det faller i ögonen, att både donations- och ingiftesgodsen i allmänhet voro belägna i mälardalen och företrädesvis i södra Uppland, alltså på ett ej alltför långt avstånd från klostret och med för tiden bekväma förbindelser dit. Genom de 67 bevarade gåvobreven tillfördes klostret blott i fem fall gårdar, som lågo i andra landsdelar. Märkas bör även, att egendomarna varit belägna på landsbygden. Endast två av donationerna omfattade fastigheter i stad, nämligen i Uppsala.

De bevarade donationshandlingarna äro, som förut nämnts, tämligen fåtaliga, och en jämförelse med klostrets jordeböcker ger vid handen, att nunnorna förvärvat en mängd gods, utan att vi urkundsmässigt kunna redovisa för deras förvärvande. Det torde därför icke vara rådligt att allt för mycket pressa donationsbrevens vittnesbörd. Ett rikligare material kunde möjligen ha givit anledning till andra slutsatser. De kända donationsgodsens lägen äro följande.

¹⁴ DS, 1, n. 563, 569, 624 och 862; 2, n. 1085; 3, n. 2564; 4, n. 3102; 5, n. 3873 och 3910. Den ovan äsyftade ärkedjaken var ärkebiskop Folke Johanssons broder Bengt. Han begravs sedermera i Skokloster, och över hans grav lades en figurristad gravhäll, vilkens utseende vi känna genom en avbildning av Peringskiöld. Hällen är den äldsta i sitt slag i vårt land (H. Widéen, "Domine, memento mei . . .", i Rig 1940, s. 71).

¹⁵ SD, 2, n. 84 och 124.

*Sko klosters rättaredömen och strögods i Uppland (egendom i Bro socken har ej medtagits).
De tre södra rättaredömenas gränser osäkra.*

I Sko socken fick klostret två gårdar, nämligen det omstridda Fladstad samt Hammarby 1286. På östra stranden av Skofjärden ligga Alsike, Vassunda och Haga socknar, och där erhöles nunnorna fyra gårdar 1325, 1327 och 1387. I de något mera avlägsna Norrsunda och Odensala fingo de 1275 av Magnus Ladulås Norusa (som jämte ett annat av klostrets gods, Snarsätra, ingår i nuvarande Rosersberg) och av andra personer det förut nämnda Lindasund samt 1440 Rikkeby. I Stockholms-Näs vid stora segelleden till Stockholm mottog klostret 1307 en kvarn av hertigarna Erik och Valdemar samt 1504 en gård och i Grans socken vid en närbelägen mälarevik Säby gård år 1480. I församlingarna nordväst om Ekoln samlade man så småningom ett komplex av gårdar, nämligen i Dalby, Ramsta, Gryta, Balingsta, Hagby, Uppsala-Näs, Börje och Vänge socknar. På något längre avstånd från klostret ligga åt öster Östuna, Frösunda, Lunda, Skånala, Täby, Sollentuna och Furusund samt Riala i Åkers skeppslag, i söder Skå, i väster Veckholm, Löt, Husby-Sjutolft, Lillkyrka, Tillinge och Teda och i trakten kring Uppsala Heliga Trefaldighetsförsamling, Danmark och Vaksala, där klostret även förvärvade gods. Längre i norr hade man jord i Skuttunge, Björklinge, Tensta, Viksta, Rasbo och Faringe. Man fick även gårdar i andra landskap. Främst märkas de förut omnämnda av hertig Bengt skänkta östgötagodsen samt vidare jord i Götlunda och Näsby socknar i Örebro län, Våla och Rytterne i Västmanlands län, Salem, Ytterselö och Hölö i Södermanland samt i Hyrlinge på Öland. Slutligen må nämnas några gårdar, vilkas läge ej kunnat identifieras, samt två tomter i Uppsala.¹⁶

Godsens koncentrerings till södra och mellersta Uppland är ju påfallande. Därest, som förut antagits, flertalet av klostrets gynnare varit bosatta i dessa trakter, blir emellertid förhållandet förklarligt och innebär blott, att klostret från början stått i ett gynnsamt utgångsläge för en strävan att samla godsen i närbelägna orter.

Genom byten, försäljningar och köp ha nunnorna förvärvat eller avhänt sig gods. Dessa affärstransaktioner borde klarare belysa tendensen i klostrets godspolitik, men även här gäller, att urkunderna äro alltför fåtaliga för att tillåta några säkra slutsatser. Emellertid märkes, att konventet 1274 av Carl Tjälvarsson till Fänö förvärvade Saltstad i Sko socken "non longe a clastro", 1302 Säby och 1325 Berga i samma socken samt 1308 Villberga i

¹⁶ DS, 1, n. 535, 574, 582, 599, 753, 855 och 862; 2, n. 910, 918, 958, 1085, 1262, 1428, 1456, 1548, 1681, 1732 och 1737; 3, n. 2141, 2167, 2179, 2346 och 2545; 4, n. 2611, 3102, 3258 och 3386; 5, n. 3873 och 3876; 6, n. 4029, 4615 och 4636; SD, 3, n. 36 och 66; Svenska Riks-
Archivets Pergamentsbrev fr. o. m. 1351, 1—3, Sthlm 1866—77 (nedan cit. RAP), n. 17, 984, 1377, 1517, 2348, 2789 och 3057; SMR, n. 81, 209 och 1157; pergamentsbrev i Riksarkivet av den 18 juni 1424, 29 juni 1427, 18 mars 1431, 16 augusti 1433, 21 oktober 1443, 23 juni 1444, 9 oktober 1446, 15 december 1448, 12 maj och 2 juli 1459, 18 juli 1460, 17 maj 1475, 3 augusti 1488, 25 juli 1490, 12 september 1493, 9 augusti 1504 och 16 juli 1511.

Skobo härad. I Vassunda fick man 1299 Skytla genom köp av Vårfruberga kloster samt 1412 Säby och genom byte 1418 och 1422 två gårdar med namnet Ala. Vidare tillbytte sig eller köpte konventet jord i Norrsunda, Håbo-Tibble, Haga, Långtora, Gryta, Vänge, Balingsta, Ramsta, Dalby, Holm, Helga Trefaldighetsförsamling, Börje, Östuna, Skånela, Sollentuna, Spånga och Bromma. I utbyte lämnades bl. a. dels ett antal gods, vilkas läge ej kunnat fastställas, dels gårdar i Riala i Åkers skeppslag och i Västmanland, varjämte man sålde en gård i Södermanland 1277.¹⁷

Vi märka här en tendens att samla klostrets godsinnehav till närbelägna socknar, där man förut ägde jord, alltså till större godskomplex, som voro lättare att tillse och utnyttja än över vidsträckta områden spridda gårdar. Intrycket störes emellertid, när man bemärker, dels att klostret vid ett par tillfällen inköpt jord ända bortä i Romfartuna (1488) och Kumla (1491) i Västmanland, dels att konventet avhänt sig gårdar i ur klostrets synpunkt efter allt att döma lämpliga församlingar: Häggeby, Alsike, Haga, Vänge, Orkesta, Berga, Skånela, Ramsta och Vassunda. Kanske ha bytena varit ekonomiskt fördelaktiga för klostret; vi finna således, att detta stundom erhölet större jordområden än det lämnat i utbyte. I vissa fall synas nunnorna rentav ha saknat fasta riktlinjer i sin godspolitik. Sålunda tillbytte sig klostret 1317 2 öresland i Malma i Heliga Trefaldighetsförsamling för att 1322 åter bortbyta samma gård. År 1414 köpte man 13 örtugland i Beckombergas i Spånga socken och 1/2 öresland i Bromma av en rådman i Stockholm, som uppger jorden vara det "godz som jak förra köpt hafdhe aff forscrefne Skoklosters conuenthe". I andra fall lämnade man ifrån sig jord, som man icke kunde sköta på ett tillfredsställande sätt. Sålunda bortbytte man 1428 Ekeby, Tulby och Kärninge samt Norra och Södra Tybyle i Vänge socken. Dessa gårdar voro "i ödesmål", och klostret lämnade därför som mellangift vid bytet 1/2 läst järn.¹⁸

Det är tydligt, att det varit förbundet med stora svårigheter att öva en effektiv tillsyn över de inom ett tämligen vidsträckt område spridda egendomarna. Abbedissorna kunde givetvis ej själva göra detta, då även de åtminstone i viss mån genom klausuren voro bundna inom sitt kloster och därför ej kunde äga någon på egna iakttagelser grundad uppfattning om de olika godsens beskaffenhet. Sannolikt saknade de i allmänhet den nödiga jordbruksekonomiska och -tekniska kunskapen. De måste därför lita till klostrets

¹⁷ DS, 1, n. 572 och 628; 2, n. 1263, 1295, 1354, 1370, 1423, 1465 och 1571; 3, n. 2126, 2346 och 2516; 5, n. 3910; 6, n. 4426; SD, 1, n. 520 och 624; 2, n. 781; 3, n. 331; pergamentsbrev i Riksarkivet av den 24 juni 1422, 20 mars 1423, 21 mars 1429, 21 oktober 1430, 12 mars 1457 och 4 augusti 1478.

¹⁸ DS, 3, n. 2301; SD, 1, n. 624; RAP, n. 2898; pergamentsbrev i Riksarkivet av den 12 mars 1457, 21 juni 1488 och 21 september 1491.

”yconomus”, syssloman. Denne var efter allt att döma en betydande man inom klostret. I en nämnd, som på 1430-talet hade att rannsaka och döma en uppstudsigt priorinna och hennes medhållare bland nunnorna, fungerade han som bisittare,¹⁹ och det bör väl ha varit på honom, som det huvudsakliga ansvaret vilade att tillvarataga klostrets intressen. Men sannolikt var det även för honom en svår uppgift att övervaka de många godsens, anställa lämpliga landbönder, fastställa arrendeavtal, skaffa avsättning för produkter m. m., helst som han väl, trots sin auktoritativa ställning, måste inhämta abbedissans samtycke åtminstone vid viktiga avgöranden. Som exempel kan anföras, att brev om byte, köp och försäljningar ofta äro utfärdade i abbedissans namn och att sysslomannen ej ens nämnes. Administrationen av klostrets godsinnehav har därför säkerligen varit åtskilligt tungrodd och ojämn, och detta förklarar kanske de affärstransaktioner, vilkas avsikt eljest synes dunkel. Som vi längre fram skola se, ha dock egendomarna förvaltats med vaken blick för de ekonomiska fördelarna, och klosterledningen synes ha lyckats i sin strävan att förskaffa klostret det största möjliga utbytet av dess gods.

Den viktigaste källan för vår kunskap om klostrets godsinnehav är dess jordeböcker. Givetvis ha dylika upprättats redan under äldre tid. En anteckning finnes sålunda om en jordebok för Sko klostrets gods från år 1277.²⁰ De till vår tid bevarade äro emellertid av senare datum. I Riksarkivet finnes under signaturen D 5 en jordebok daterad den 13 december 1489 och en annan, D 6, daterad den 23 juli 1503 samt en tredje utan datering, signerad D 7. I avskrift föreligger vidare en jordebok från 1554 i Örnhielms i Riksarkivet deponerade diplomatarium (strax framför breven angående Sko kloster).

I fråga om jordeboken D 7 märkes, att en rad donationer från tiden efter digerdöden icke redovisas i densamma, och den kan redan härigenom dateras till 1300-talets förra hälft. Visserligen upptagas där gårdar med namnen Hagby, Kumla och Harg, vilka namn förekomma i urkunder från 1427, 1423 och 1457. Det har emellertid här icke rört sig om samma gods. Enligt jordeboken omfattade nämligen Hagby 2 markland, Kumla ett halvt markland och Harg 14 öresland och 2 örtugland, medan de i donationsbrevens omnämnda gårdarna utgjordes av respektive 6 öresland, 12 ½ örtugland och ½ markland. Man kan fördenskull icke draga några slutsatser beträffande bokens datering av dessa uppgifter. Ett närmare studium av densamma ger emellertid vid handen, att vi i själva verket torde kunna hänföra den till en äldre tidpunkt, belägen i kronologiskt grannskap av sekelskiftet 1300. Jordeboken är följaktligen den äldsta bevarade från Sveriges medeltid. Den är skriven av tvenne händer. Den ena möter

¹⁹ I annat sammanhang skall jag återkomma till denna episod i klostrets historia.

²⁰ Sandbergsska samlingen, X, n. 415. Kammararkivet.

i godsförteckningen i början av boken samt i en därpå följande anteckning om en donation av "dominus Henricus", tydligen utgörande ingift för hans döttrar, och en uppräknig av gods, tillkomna "post obitum venerabilis domine et abbetisse". Bland dessa nämnes även "Snorsta", som klostret erhållit i testamente efter Magnus Johansson (Ängel). Härefter har den andra handen tillfogat några notiser, bland vilka de första avse trenne affärstransaktioner, resp. med "domino preposito", "cum Sigrudo", och "cum Gothormo". Den första och den tredje av dessa uppgörelser kunna vi datera med ledning av urkunderna. Den 24 januari 1299 lämnade nämligen Magnus Johanssons systemson, domprosten Andreas And i Uppsala, ett halvt markland i Väsby och fyra öresland i Ekeby i Vänge socken till klostret och fick i stället ett öresland i Tjälsta, två öresland i Sundby, två örtugland i Tuna, ett örtugland i Skedvi och fyra örtugland i Stjärnholm. År 1302 lämnade Guttorm Anundsson två markland i Säby i Sko socken och erhöi i utbyte två markland i Sjökarlaby samt brukningsrätt till ett tredje markland därstädes under sin livstid.²¹ I båda fallen gäller det otvetydigt samma jordabyten, som redovisas i jordeboken.

De gods, som klostret sålunda tillbytt sig, återfinnas i den framför stående godsförteckningen. Notiserna ha nedskrivits vid en tidpunkt, som ej legat alltför avlägsen från tiden för själva uppgörelserna. I fortsättningen meddelar nämligen den andra handen även några anteckningar om utbetalningar till smed, skomakare, timmermän, forkarlar och tjänare samt likvider för till klostret levererade varor: lax, smör, myrra, kork, pälsverk, vadmal m. m. Anteckningar om dylika utbetalningar, som givetvis ofta återkommit, ha sannolikt gjorts i samband med likvidernas fullgörande, vilket synes stödja antagandet, att hela det bevarade manuskriptet upprättats under loppet av en ej alltför lång tidrymd. Anmärkas må även, att jordeboken är skriven med stilar av 1300-talstyp.²²

Vi äga alltså här en förteckning på klostrets jordegendom från början av 1300-talet. Vi finna då, att klostret redan vid denna tid ägt samtliga de i Sko socken belägna gods, som redovisas i de yngre jordeböckerna. De "nouem mansiones", som i den äldre boken nämnas i samband med dessa gods, beteckna måhända de lägenheter, som i de senare böckerna fått särskilda namn. Klostret skulle då vid 1300-talets början varit i besittning av de gods i sin egen församling, som det ägde vid medeltidens utgång. Vidare finna vi, att klostret avhänt sig de förut nämnda, av hertig Bengt skänkta östgötagodsen. Däremot upptages en rad gårdar på Öland, där klostret tydligen i likhet med

²¹ Pergamentsbrev i Riksarkivet av den 25 november 1423, 29 juni 1427 och 12 mars 1457; DS, 2, n. 1263; 3, n. 1354.

²² Enligt benäget meddelande av arkivarien L. Sjödin.

bl. a. Vadstena och Riseberga haft ekonomiska intressen.²³ Övriga gods, som kunnat identifieras, ha varit belägna i Uppland.

Jordeboken ger även en antydning om förvaltningen av klostergodsen vid denna tid. Tillhoppa 25 gods redovisas nämligen under rubriken "sub colonis". Tydligt är det här fråga om gårdar, som brukats av klostrets landbor eller av bönder på närbelägna gårdar. Andra gods — sammanlagt 21 — sakna denna rubrik och ha kanske legat under klostrets eget bruk. Att märka är, att dessa gårdar ej blott varit belägna i klostersocknen utan även på andra orter. Givetvis har det varit förbundet med stora svårigheter att utnyttja dessa senare gods på ett ekonomiskt tillfredsställande sätt, i synnerhet under åren efter digerdöden, då bristen på arbetskraft var stor. Det är först i de senare jordeböckerna, som vi finna frågan om klosterjordens förvaltning löst.

Jordeböckerna från åren 1489 och 1503 äro med få undantag lika lydande, såväl med avseende på förteckningen på godsen som på dessas indelning i förvaltningsområden och på uppgifterna om deras avkastning. Blott i ett par fall förekomma skiljaktigheter,²⁴ och båda böckerna kunna därför behandlas i ett sammanhang. I ett tämligen stort antal fall kunna vi med ledning av donations-, bytes- och köpebrev fastställa, när de olika godsen kommit i klostrets ägo, och en jämförelse mellan dessa brev och jordeböckerna ger därför en bild av syftet för klosterledningens godspolitik; i andra fall saknas dylika uppgifter. De senare jordeböckerna återgiva emellertid resultatet av den nämnda politiken och lämna därför ett vittnesbörd om de ekonomiska och förvaltningstekniska synpunkter, som varit bestämmande vid klosterledningens strävan att konsolidera sitt godsinnehav.

Av dessa jordeböcker framgår, att klostrets gods vid medeltidens slut voro indelade i sex rättaredömen, "rectoriae", som alla lågo i den gamla uppländska jordbruksbygden, nämligen Skogboland, Grana, Ekam, Skånela, Ed och Aspevik. Det är icke möjligt att exakt fastställa, vilka socknar som hört till de olika förvaltningsområdena. I jordeböckerna förekomma nämligen blott i ett fåtal fall uppgifter härom; med en yngre stil ha visserligen Ortsbestämningar för de olika godsen tillagts, men dessa hänföra sig i allmänhet blott till härad, och när det gäller gårdar med vanliga namn — Sundby, Bergby, Högby o. d. — blir detta alltför obestämt. I vissa fall ha uppgifterna i jordeboken från år 1554, i vilken gårdarna ordnats socken- och häradsvi, varit till hjälp. Dock ha ej alla gårdarna kunnat identifieras. Det i Lantmäteri-

²³ Jfr Vadstena klostrets jordabok, utg. av C. Silfverstolpe, i Historiska handlingar, 16, Sthlm 1897, s. 149 ff.; Närkes medeltida urkunder, 1, Riseberga kloster (i serien Närke, Studier över landskapets natur och odling), utg. av K. G. Grandinson, Sthlm 1935, s. 168.

²⁴ En gård har överförts från ett rättaredöme till ett annat, och fem i den första jordeboken upptagna gods saknas i den andra, i vilken ett nytt gods tillkommit.

styrelsens arkiv förvarade äldre kartmaterialet har till följd av evakuering icke varit tillgängligt. Det blir därför blott möjligt att fastställa den ungefärliga omfattningen av de sex rättardömena. Ovan s. 9 bifogade karta utvisar dessas läge och omfattning.

Ett studium av denna karta ger ett starkt intryck av den godskoncentration, som klosterledningen lyckats genomföra. "Rectoria Skogbolandh" omfattade gods i Skoklosters socken, alltså klostrets närmaste omgivning. Denna rectoria var den största med hänsyn till antalet gods, eller 42 gårdar. Värdet för klostret att ha ett så stort godskomplex samlat i sin omedelbara närhet ligger ju i öppen dag. — Närmast i storlek kom "Rectoria Grana". Den omfattade 34 gårdar i de vid Ekoln och dess vikar belägna socknarna Kulla, Holm, Nysåtra, Gryta, Dalby och Upsala-Näs, vidare Hagby (vid den i Lårstaviken utfallande Tibbleån) och Balingsta, alltså i en sedan gammalt väl uppodlad och för sin bördighet känd jordbruksbygd. Även denna rectoria var koncentrerad till ett tämligen litet område och var synnerligen välbelägen, i det vattenleder erbjödo lätt framkomliga vägar både mellan dess olika gods och till klostret. — De till "Rectoria Ekam" hörande 22 gårdarna lågo spridda över en större yta: från Danmarks socken sydost om Uppsala till Vassunda och Haga i söder och Odensala i öster, men även här äro vattenvägarna förbindelselänken. Danmark står genom en å i förbindelse med Fyris, och Odensala ligger nära en å, som utfaller i Garnviken. Också denna rectorias gods voro alltså samlade kring mälarvikar och till dem ledande vattendrag. — "Rectoria Skanald" omfattade Norrsunda och Skånela socknar och var tydligen belägen omkring sjön Fysingen och vid Rosersbergsviken. Här hade klostret ett ganska stort godskomplex, inalles 24 gårdar. — Ett stycke längre åt söder låg "Rectoria Edh" med 16 gårdar i Eds, Sollen tuna och Bromma socknar i närheten av Edssjön och Norrviken med tillhörande vattendrag. — Slutligen ha vi "Rectoria Aspawik" vid Almarestäket vid stora segelleden till Stockholm. Den omfattade blott 8 gårdar.

Vi ha inga uppgifter om tiden för upprättandet av dessa rättardömen. I den med D 7 signerade jordeboken äro emellertid godsen icke uppdelade i förvaltningsområden. Om den förut gjorda dateringen av manuskriptet är riktig, skulle alltså indelningen ha skett under en senare del av 1300-talet eller under 1400-talet. Det kan påpekas, att rättardömena s. a. s. gruppera sig kring något större gods, som givit området dess namn, och där måhända dess rättare var bosatt. "Rectoria Aspawik" hade tydligen sitt namn av Aspvik, som vid okänd tid kommit i klostrets ägo. År 1303 förklarade konung Birger, att strömmen vid Aspvik, där han låtit uppföra en kvarn, tillhörde Sko, och hertigarna Erik och Valdemar skänkte 1307 kvarnen till klostret. Gården Aspvik finnes upptagen i den äldre jordeboken. Om de övriga till denna rectoria hörande gårdarna veta vi intet. — I "Rectoria Grana" fanns en gård

med samma namn, som var uppdelad på fyra landbönder. Tidpunkten för dess förvärvande är okänd. Inom rectorian funnos vidare Ventabrunn, Sevada och Adelista, donerade till klostret 1296, 1351 och 1380. Gårdarna Norusa, Repstad, Ventabrunn, Hagby och Kumla återfinnas i den äldre boken. Nio gods med tillhoppa 15 arrendegårdar kunna ej redovisas; de övriga ha förvärvats under 1400-talet. — Huvuddelen av "Rectoria Ekam" var Ekams by eller gård i Vassunda socken med 4 arrendegårdar, som klostret förvärvat vid okänd tid. Här ha vi vidare Skytla (köpt 1299), Hakanäs (donerat 1325) och Nontuna (ingiftesgods 1318). Ekam, Skytla och Hakanäs återfinnas i den äldre boken. Vidare märkas fyra gårdar, som tillkommit under 1400-talet. — I "Rectoria Edh" fanns blott ett gods, som omnämnes i tidigare urkunder, nämligen Nuckaby i Bromma socken, inköpt 1414. En inom rectorian belägen gård vid namn Rotasund återfinnes i den äldre jordeboken. Huvudgården Ed omfattade 4 arrendegårdar. — "Rectoria Skanald" fick sitt namn efter en av de mindre gårdarna inom området, Skänela, bestående av 3 arrendegårdar. Inom rectorian funnos vidare Ekeby, som var uppdelad i 7 delar, samt de förut omnämnda Harg med 4 arrendegårdar och Lindasund. Blott "Skanaldh" och Harg nämnas i den äldre jordeboken.

Inalles har klostret enligt 1489 års jordebok i dessa sex rectoriae ägt gods, fördelade på 146 arrendegårdar. Av dessa kunna vi urkundsmässigt redovisa för tillkomsten av 47 gårdar, medan beträffande 99 tid och sätt för förvärvandet äro okända. Av de redovisade gårdarna voro 20 donations- och 4 ingiftesgods; 23 hade kommit i klostrets besittning genom köp eller byte.

Klostret ägde vidare ett antal gods, som i jordeböckerna äro upptagna under rubrikerna "Predia extravagancia" och "Predia extravagancia noua, non cadencia sub aliqua rectoria". I flertalet fall lämna handlingarna ej tillräcklig ledning för att närmare fastställa läget av dessa gods. Några av gårdarna ha dock varit så belägna, att man frågar sig, varför de ej förts till något av förvaltningsområdena. Fyra gårdar lågo sålunda i Östuna och Vaksala; det förefaller naturligt, att dessa borde medtagits i Ekams rättardöme. I övrigt lågo — såsom av kartan framgår — de gods, vilkas läge kan bestämmas, spridda i skilda trakter och på ett tämligen långt avstånd från klostret.

Av förteckningen över dessa gods framgår, att klostret vid medeltidens slut avhänt sig så gott som alla sina utom Uppland belägna jordegendomar. Sålunda saknas t. ex. de förut nämnda godsen på Öland.²⁶ I 1489 års jordebok upptages gods i Romfartuna socken i Västmanland. Ett av dessa gods, Ris-

²⁶ Senare har emellertid klostret ägt gods på Öland. I ett brev 1506 uppger nämligen ärkebiskop Jakob Ulfsson, att Sko kloster genom Erik Trolle erhållit räntor från Nils Bosson på Borgholm; jfr Handlingar rörande Skandinaviens historia (nedan cit. HSH), 19, Sthlm 1816, s. 139.

linge, inköptes 1488. Detta saknas i 1503 års jordebok, vilket ju vittnar om den konsekvens, varmed godskoncentrationen genomfördes. Man behöll blott det i Östervåla socken i Västmanland belägna Biurvala, som klostret erhållit i donation 1448. Här producerades tydligen järn; arrendeavgiften utgjordes nämligen av järn, som klostret väl snarast använt för eget behov.

Utom lantegendomarna hade klostret en gård och en tomt i Uppsala samt två tomter i Stockholm. Åtminstone en av de senare har tydligen varit bebyggd, ehuru byggnaden blivit nedbränd. I slutet av 1400-talet utarrenderade nämligen Sko klostrets syssloman å klostrets vägnar en tomt i Stockholm, "belegin nedan westan her Martin kirkiöherris huss j nörre grenden", och därvid bestämdes, att "alt offuer jorden staar, bade gamel mwr och ny, scal Niclis [arrendatorn] tilhöre, pa tet ath han scal forbetre kellerane, som niderbrende aere". En tomt, som ägdes av en nunna i Sko, såldes i början av 1500-talet.

Som "predia extravagancia" äro i 1489 års jordebok upptagna 33 arrende-gårdar eller stadstomter, av vilka 13 kunna urkundsmässigt redovisas. Dessa utgöras av 6 donations- och 5 ingiftesgods samt ett, som förvärvats genom byte. Om ett gods, Skäggista i Börje socken i Ulleråkers härad, uppgives, att 2 markland därav inköpts 1478 och 6 öresland skänkts som ingift 1488.²⁷

Av denna redogörelse synes framgå, att klostrets ekonomiska ställning under 1300- och 1400-talen varit god. En jämförelse mellan jordeboken D 7 och de senare jordeböckerna utvisar nämligen, att klostrets godsmassa under ifrågavarande tid väsentligt ökats. Vidare har man under perioden lyckats genomföra en ändamålsenlig organisation av godsens förvaltning, varigenom övervakningen och redovisningen av gårdarna underlättats och effektiviserats. Klostret har därigenom tydligen kunnat erhålla största möjliga utbyte av sin egendom.

I jordeböckerna finnes antecknad den årliga avkastningen av de olika gårdarna och stadstomterna. Det framgår ej av uppgifterna, om klostret bedrivit någon egen jordbruksrörelse. Sannolikt har väl dock åtminstone något mindre område legat under dess eget bruk. För sitt dagliga behov har man tydligen måst ha tillgång till vissa förnödenheter, såsom mjölk, smör, ägg m. m. Måhända har det ifrågavarande området icke redovisats i jordeböckerna. För övrigt ha egendomarna givetvis varit utarrenderade.

Avgifterna betalades i allmänhet i korn och penningar. Enligt jordeböckerna från medeltidens slut uppgingo klostrets sammanlagda intäkter till omkring 450 pund korn och 200 mark penningar. Det var alltså en betydande årsinkomst, som nunnorna hade till sitt förfogande. Urkunderna innehålla

²⁷ Stockholms stadsböcker från äldre tid, ser. II, utg. genom J. A. Almqvist, Sthlm 1917 f., 3, s. 290; 4, s. 151; pergamentsbrev i Riksarkivet av den 4 augusti 1478 och 3 augusti 1488.

heller inga klagomål eller böner om ekonomisk hjälp förrän mot slutet av medeltiden, då klosterbyggnaderna genom upprepade eldsvådor lades i aska.

Inga uppgifter finnas om hur klostret utnyttjat arrendesåden. En del har naturligtvis använts för nunnornas och klosterpersonalens eget behov; återstoden har väl försålts i Stockholm och Uppsala, dit den lätt kunde transporteras längs vattenvägarna. Kanske har man haft förrådshus i dessa städer, ehuru det icke nämnes i jordeböckerna, där uppgifter om bebyggelsen på klostrets tomter saknas. I fyra rättaredömen, nämligen Skogboland, Grana, Skånela och Aspevik, samt i det bland "predia extravagancia" upptagna "Torsalge" (Torshälla), ägde klostret kvarnar. Dessa ha väl företrädesvis använts för klostrets och dess landbönders behov, men de ha måhända även utnyttjats av utomstående lantbrukare; deras avkastning skulle nämligen utgå i mjöl (tullmjöl).

Vidare skulle tre gårdar leverera järn, bl. a. det förut omnämnda Biurvalla i nuvarande Östervåla socken, och slutligen hade arrendatorerna till omkring 30 gårdar eller lägenheter samt till städstomterna att utgöra sina avgifter i penningar. Det har väl här rört sig om gods, som varit så belägna, att det varit fördelaktigast för klostret och för arrendatorerna, att avgiften utgick i denna form. Emellertid märkes, att enligt 1489 års jordebok nio till Skogbolands rättaredöme hörande gårdar erlagt penningarrenden, nämligen Bagareboda, Dampaboda, Piparaboda, Blaaboda, Klokkaraboda, Karlsboda, Quenaslaeth (Kvarnslätt), Skomakareboda och Piikaboda. Arrendesummorna variera från 4 mark för Bagareboda till 6 öre för Pipareboda. Här kan det ej ha varit någon svårighet att till klostret inleverera naturprodukter, som gjort att arrendena utgått i penningar, utan det har sannolikt funnits andra skäl. Måhända ha arrendatorerna av de nämnda gårdarna icke haft sin huvudsakliga utkomst av jordbruk. I Quenaslaeth har antagligen en (väder-?)kvarn legat; 1503 års jordebok upptager som arrende därifrån mjöl och 1554 års jordebok tullrågmjöl. Skomakareboda och Bagareboda ha sannolikt fått sina namn efter hantverkare, som bott där. Möjligen ha dessa räknats som anställda i klostret, varför arrendena även utgått i dagsverken, som ej beröras i jordeböckerna. Under alla förhållanden ha vi här ett vittnesbörd om att hantverksrörelse vid denna tid bedrivits på landsbygden.

Vi ha funnit, att klostret till följd av att dess gynnare tillhört en lokalt begränsad krets erhöll jord å ur klostrets synpunkt välbelägna orter och därigenom från början stod i ett gynnsamt utgångsläge för sin godspolitik. Klosterledningen strävade målmedvetet och framgångsrikt att koncentrera sitt godsinnehav till den gamla uppländska jordbruksbygden och inom ett fåtal väl avgränsade förvaltningsområden, så belägna att kommunikationerna både mellan de olika gårdarna inom resp. områden och till klostret samt till avsättningsorterna för avkastningen av godsen varit för tidens förhållanden

lätta och bekväma. Härigenom kunde förvaltningen underlättas och effektiviserats. Arrendena utgingo i penningar eller i lätt transportabla och för konsumenterna begärliga varor, och godsens kunde fördensskull utnyttjas på ett ekonomiskt tillfredsställande sätt. Trots de ofta upprörda politiska förhållandena lyckades man ej blott behålla utan även utöka klostrets gods innehav och ända till medeltidens slut bevara klostrets välstånd, vilket vittnar om ekonomisk duglighet hos dess ledning.

Åren 1488 och 1503 härjades klostret av svåra eldsvådor, och de flesta av dess byggnader nedbrunno. Nunnorna måste vädja till den kristliga barmhärtigheten. Under en följd av år utsändes upprop med begäran om hjälp, enär klostret led av stor fattigdom och armod både till kläder och föda.

Klostret synes aldrig ha repat sig efter dessa katastrofer. Det gick långsamt med återuppförandet av de nedbrunna byggnaderna. Vi veta ej ens, om de någonsin blivit fullt färdiga — de voro det åtminstone ej 1521, då abbedissan av invånarna i Västerås stift begärde hjälp till byggnadsarbetet vid klostret.²⁸ Överhuvudtaget synes klostrets ekonomiska läge ha undergått en väsentlig försämring. Anledningen härtill torde väl få sökas i den politiska oron. I synnerhet 1500-talets andra decennium måste ha varit mycket påfrestande för befolkningen i Uppland, och striderna mellan riksföreståndaren och ärkebiskopen med kampen om Stäkets slott som det mest dramatiska momentet måste ha påverkat även Sko klostets ställning. Klosterarrendatorerna i de rättaredömen, som voro belägna i omedelbar närhet av "krigsskådeplatsen", upplevde striden på nära håll och hindrades givetvis på många sätt i sitt fredliga arbete. Även om de ville fullgöra sina skyldigheter mot klostret, kunde de kanske nu ej betala sina avgifter, varigenom klostrets ekonomi försvagades. Även den inkomstkälla, som utgjordes av donationer och medgifter, sinade; under 1510-talet nämnas blott två dylika gåvor i urkunderna. Nunnorna synas ej ens ha förmått hävda sina lagliga rättigheter. På ett till synes tämligen rättsstridigt sätt blev abbedissan 1522 berövad en henne tillhörig gård i Uppsala, och 1524 förlorade klostret på liknande sätt ett stenhus där, i båda fallen till följd av konung Gustavs åtgärder.²⁹

Konungen synes dock ej från början ha varit ovänligt stämd mot klostret. Sålunda gav han det vid ett tillfälle vissa betydelsefulla ekonomiska privilegier. Den 1 oktober 1526 skrev han "til abbatisszan wthij Skoo closther, ath the maa beholla alle konungxlige saker medh landtborna som lydha til

²⁸ Hall, a. a., s. 13; *Diplomatarium Dalecarlicum*, I, Sthlm 1842, n. 273, supplementband, n. 946 och 949.

²⁹ Pergamentsbrev i Riksarkivet av den 16 juli 1511; *Stockholms stadsböcker från äldre tid*, II: 5, s. 3; Örnhielms *Diplomatarium*, dep. i Riksarkivet, urkunder ang. Skokloster.

clostreth huar oc helst the beleghe aere", och den 16 i samma månad besökte han klostret och daterade ett brev därifrån.³⁰

Snart slog emellertid hans stämning om. Hans syster Margareta hade, sedan hennes make riksrådet Joakim Brahe avrättats i Stockholms blodbad, tagit sin tillflykt till Sko kloster med sina båda döttrar. Möjligen ha nunnorna sökt påverka dessa att taga doket. Klostersystrarna förstodo säkert att uppskatta värdet av den närmare anknytning till den nyblivne konungens familj, som nunnevigningen av hans två systerdöttrar skulle ha inneburit. Kanske ha de emellertid gått fram i ovist nit och ådragit sig Margaretas ogillande; ärkebiskop Johannes Magnus måste i ett brev 1524 varna dem för att i klostret kvarhålla någon mot hennes vilja och lovade att söka vända Margaretas vänskap till klostret igen, vilket tydligen lyckades, enär flickorna fingo kvarstanna där. Konungens nyssnämnda besök i klostret och hans i samband därmed utfärdade privilegiebrev vittna om den kungliga nåden. Ett år senare dog den yngsta av döttrarna, Ölgärd. På dödsbädden hade nunnorna iklätt henne nunnedräkten, för att hon skulle få förmånen att dö som nunna. Detta väckte konungens misshag, och han skrev den 30 oktober 1527 ett brev till abbedissan, där han ironiskt tackade henne för det omak, som hon haft för Ölgärd och hennes syster, "men att I läte tubba ett simpelt och menlöst barn i sin dödstväng att begära klädas uti edert fariseiske habitum, det prisa vi intet, väl vetande, att icke mer helighet är i Eder klädnad än en annan". Det märkes, att brevet skrevs 1527. Konungen lät hämta den andra flickan från klostret.

Gustav tog nu också klostrets ekonomiska angelägenheter i sin hand. Han skrev i samma brev: "Yttermera som I skriven oss till om syssloman etc., därom har edert bud till mäster Lars ärkediakon i Upsala han skall beställa på våra vägnar, att I skolen bliva försedda med en god och skicklig man, som kan veta edert och klostrets bästa". Han ålade även klostret en årlig skatt, som indrevs trots abbedissans klagan över klostrets fattigdom. Hon begärde 1530 nedsättning i densamma men fick avslag och måste då till konungen överlämna ett kredenskar. År 1528 voro knektar förlagda i borgläger i klostret.³¹

Vi veta ej, om några nunnor intagits i klostret efter riksdagen i Västerås. På hösten 1527 vände sig abbedissan till ärkebiskopen med förfrågan, om en kvinna fick klostervigas, men denne vågade ej giva något bestämt svar. Klosters portar ha dock stått öppna för kvinnor, som utan vigning ville tillbringa sitt liv i stillhet och ro. Fullt frivilligt var det väl ej, som Ture Jönssons hustru sökte sig dit. Efter mannens misslyckade uppror hade hon fångslats

³⁰ Konung Gustav I:s registratur, Sthlm 1861 ff. (nedan cit. GR), 3, s. 289 och 301.

³¹ GR, 4, s. 359; s. 315; jfr Hall, a. a., s. 26 ff.

men lössläpptes 1529 och fördes till Sko. År 1532 fick hon tillgift och tillåtelse att vistas "i Uppland hos sina vänner, besynnerliga i Sko kloster". En annan förnäm kvinna begärde däremot själv hos konungen att få draga sig tillbaka till klostret. Det var riksrådet Axel Anderssons (Lillie till Ökna) hustru Margareta Michelsdotter (björnlår). Konung Gustav skrev den 5 juli 1545 till hennes man, att hon inför konungen "givit i någre mätto sine angelägenheter till känne, att hon för sjukdom och ålder skull icke längre kan dragas med mycket olydigt tjänstefolk eller regera bo och bohag, samt låtit oss förstå, att hon önskar bliva i Sko kloster, där hon uti någon rolighet leva måtte". Konungen ville icke motsätta sig hennes önskan men anbefalldes, att makarnas gemensamma egendom skulle skiftas före skilsmässan.³² Vi känna icke det livsöde, som ligger bakom denna hennes begäran. Hennes make var en av konungens högt betrodde män.

De redan invigda nunnorna fingo tydligen bo kvar i sitt kloster, så länge de levde, och konungen sörjde för att de erhöilo nödigt underhåll. Ännu år 1542 fingo de uppbära avkastningen av de klostergoods, som ej på annat sätt disponerats, men därefter måste de vidkännas minskning i sina intäkter. Konungen bestämde nämligen år 1541, "att de skola behålla alla konungliga saker med klostrets landbor pro anno futuro 1542 alleneste". År 1558 skedde ytterligare inskränkning i deras inkomster; konungen utfärdade detta år ett öppet brev för abbedissan och konventet i Sko "på alla Skoklosters landbor i Skobo socken med alla deras räntor och rättigheter". Klostret hade då 33 landbor och 11 torpare. Tydligen har underhållet till klostret sänkts, allt eftersom nunnornas antal nedgått. Konung Erik XIV utfärdade år 1566 ett skyddsbrev för de då kvarlevande nunnorna och anbefalldes dem att ägna sig åt barnuppfostran. Den sista uppgiften vi äga om "underhåll åt nunnorna i Sko" är från 1588. Nunnorna fingo då "allehanda pertseler av Waxala och Rasbo."³³

Under mer än ett kvartssekel efter riksdagen i Västerås synas klostrets gods ha legat samlade under särskild förvaltning. Vi ha nämligen en avskrift av en jordebok från år 1554 i Örnhielms Diplomatarium, där den intagits framför de brev, som röra Sko kloster. Den omfattar blott en del av de i de äldsta jordeböckerna upptagna godsen. Örnhielm antager tydligen, att denna bok icke varit fullständig; han har avslutat den med anteckningen: "Så långt den yngsta jordeboken aff A:o 1554". Han låter den efterföljas av en sammanställning av förteckningarna i de äldre böckerna. Det synes måhända sannolikare, att denna bok innehåller en komplett lista på de gods, som vid tid-

³² Örnhielms Diplomatarium, brev ang. Skokloster; GR, 8, s. 112; 17, s. 366. Jfr Ortved, a. a., 2, s. 463.

³³ HSH, 13, s. 330; 28, s. 27. Sandbergska samlingen, X, n. 423 och 426. Kammararkivet.

punkten stodo under den av konungen tillsatte klosterfogdens förvaltning. Att den ej upptager samtliga de gårdar, som redovisats i 1503 års jordebok, torde väl knappast kunna utgöra ett indicium för motsatsen, då det väl kan anses tänkbart, att många av klostrets gods under den mellanliggande tiden kommit i andra händer.

Vi märka först, att i 1554 års jordebok den gamla indelningen av godsen i "rectoriae" försvunnit och gårdarna ordnats efter läget i härad och socknar. Vissa av de gamla rättaredömena kunna dock fortfarande tydligt urskiljas. Samtliga de enligt förteckningen i de äldre jordeböckerna till Skogboland hörande gårdarna finnas sålunda kvar med blott den skillnaden, att några gods förts till Vassunda socken. I "Rectoria" Grana saknas 16 gårdar, i Ekam 9 och i Skånela 9. Av de till Ed och Aspevik hörande gårdarna finnas inga kvar i den yngsta jordeboken, och likaså saknas flertalet av de under rubrikerna "Predia extravagancia" och "Predia extravagancia noua" upptagna egendomarna, nämligen tillhoppa 18 gårdar och samtliga stadstomter. Klostret har alltjämt kvarnarna i rättardömena Skogboland och Grana samt järnbruket i Väla socken i Västmanland. Vidare ha i 1554 års jordebok tillkommit sammanlagt 20 gårdar, belägna i Dagunda, Erlinghundra, Ulleråkers, Rasbo, Norunda, Långhundra och Säminge härad, alltså i närheten av de övriga klostergodsen.

Orsakerna till dessa förändringar i godsmassan kunna väl vara olika. Det synes ej osannolikt, att vissa av de gods, som saknas i den yngsta förteckningen, kommit i enskild ägo.³⁴ Andra ha kanske överförts till närliggande fögderier. Gränserna mellan de olika fögderierna voro under den äldre vasatiden flytande, och det kan ju ha funnits av oss okända skäl till förändringarna av förvaltningen av de gamla klostergodsen. Vad de nytillkomna godsen beträffar, är det tänkbart, att dessa av liknande skäl lagts under klosterfogdens redovisning. Donationer till klostret ha väl under denna tid ej förekommit, och medgiftsgods har det icke fått mottaga, sedan vigning av nya nunnor upphört.

De gamla klostergodsen eller -byarna äro i den sista jordeboken uppdelade i brukningsdelar eller arrendegårdar på i allmänhet samma sätt som i de äldre böckerna. I detta avseende ha sålunda inga större ändringar gjorts. Vad däremot avkastningen av gårdarna beträffar — varom uppgifter finnas även i den sista jordeboken — är förhållandet i vissa fall annorlunda, i det att till

³⁴ Konung Gustav köpte 1536 4 gårdar i Stäkets län av Sko kloster; inalles återbördade han 5 gårdar från klostret (J. A. Almquist, Den civila lokalförvaltningen, 1, Sthlm 1917, s. 77 f. och 87). Även andra personer sökte på mer eller mindre rättsgiltiga grunder tillvinna sig gods av klostret, och konungen måste inskrida häremot. År 1535 gav han abbedissan och konventet i Sko brev "at kennas vid de godz igen som undan klostret ryckte woro, till thess the blefwe återwundne på ting och stämbne" (HSH, 21, s. 352).

de gamla arrendeavgifterna lagts naturprodukter och -prestationer. Som exempel kan anföras, att det av tre arrendegårdar bestående Vardstada i Sko socken utöver de förutvarande arrendeavgifterna skulle erlægga 21 dagsverken, 3 lamm, 6 höns, 30 ägg, 12 lass ved, 12 stockar samt 1 1/2 pund bast; Ekam i Vassunda socken, som var delat på fyra arrendegårdar, utgjorde 8 dagsverken, 8 höns, 40 ägg och 8 stockar samt Repstada i Kulla socken med tre gårdar 6 dagsverken, 3 pund smör, 3 får, 6 höns och 30 ägg. Posterna ved och bast upptagas blott i redovisningen för gårdarna i Sko socken; för en del andra gårdar ha vi i stället posten smör.

Dylika arrendeförhöjningar förekommo för de gårdar, som voro belägna i Sko, Dalby, Balingsta, Hagby, Gryta, Kulla, Vassunda, Knivsta, Alsike, Norrsunda och Skånela socknar, vilka alla ligga på ett avstånd från klostret av fågelvägen högst 25 km. Övriga gårdar lågo i allmänhet i från klostret avlägsnare socknar, nämligen Nysätra, Fröslunda, Holm, Vaksala, Danmark, Bondkyrka, Näs, Börje, Rasbo-Kil, Tensta, Våla, Östuna och Frösunda. För dessa gårdar voro avgifterna enligt den yngsta jordeboken i det stora hela lika dem, som redovisats i de äldre böckerna, i vissa fall något lägre och i andra något högre. Det är sålunda här ej fråga om någon allmän arrendeförhöjning, orsakad av växande skattetryck; snarare kan man tänka sig förändringar i gårdarnas produktionsförmåga. Det synes emellertid ej osannolikt, att man haft ett särskilt skäl för arrendeökningen just för de gårdar, som lågo närmast klostret. Som av ovanstående framgår, ha tilläggen utgjorts av produkter och prestationer, som varit nödvändiga för underhåll av klostret och dess personal. Stockar och dagsverken behövdes bl. a. vid de reparationer av klostrets byggnader, som väl tid efter annan måst företagas, ved för rummens uppvärmning, kött, ägg och smör till föda. Man kan observera, att den mera svårtransportabla veden levererats av gårdarna i klostersocken, medan stockar, smör, ägg och kött, som i synnerhet vintertid voro lättare att frakta, lämnats från längre bort belägna egendomar. Om till "bast" får räknas även lin och hampa, kan man kanske i denna post se en antydning om nunornas sysselsättning. Måhända ha från de här ifrågavarande gårdarna erhållits de produkter, som varit nödvändiga för klosterfolkets dagliga behov men som klostret ej själv kunde producera, sedan det ställts under statens administration. Tydligen kunna vi härav sluta, att just dessa gårdar under mitten av 1500-talet varit anslagna till klostrets underhåll, medan inkomsterna från den övriga i jordeboken antecknade jorlegendomen inlevererats till kronan.

Om detta antagande är riktigt, borde man genom en hopsummering av arrendena från dessa gårdar kunna fastställa, vad som årligen åtgått till klostrets och dess invånares underhåll. Vi finna då, att man erhållit 135 mark penningar, 302 dagsverken, 207 stockar och 132 lass ved, vidare c:a 325

pund korn samt 34 lamm, 10 får, 127 höns, c:a 37 tjog ägg, 14 pund smör och slutligen 23 pund bast.

Det torde väl vara svårt att härav draga några säkra slutsatser om klosterfolkets antal vid denna tid. År 1577 funnos emellertid endast "två konvents-personer" kvar,⁸⁵ och ett tiotal år senare slutade Sko klostrets historia.

Zusammenfassung

Die Gutspolitik des Klosters Sko

Das Zisterzienserinnenkloster in Sko in der Provinz Uppland ist unter anderem deshalb von Interesse, weil die recht zahlreichen Urkunden über Guts-erwerb und Grundbesitz des Klosters uns eine ziemlich gute Kenntnis über seine wirtschaftlichen Verhältnisse vermitteln und dadurch unsere Kenntnis von der Entwicklung der schwedischen Klöster und ihrer Organisation in dieser Hinsicht bereichern.

Das Kloster wurde in der früheren Hälfte des 13. Jahrhunderts gegründet und stand bis zu Beginn des 14. Jahrhunderts unter dem Schutze uppländischer Magnatengeschlechter sowie um die Jahrhundertwende 1300 auch unter dem Schutze des Domkapitels von Uppsala. Nach dieser Zeit hat es hauptsächlich seine Stütze im Landadel und in der Geistlichkeit in Uppland gehabt. Die Grundschenkungsbriefe zeigen, dass die Güter, die das Kloster erhielt, in der Mehrzahl der Fälle vorzugsweise in Uppland belegen gewesen sind. Durch Verkäufe, Kauf und Tausch ist es der Klosterleitung allmählich gelungen ihren Gutsbesitz in zusammenhängenden Verwaltungsgebieten "rector-riae" zu sammeln. Aus den Katastern des Klosters erhalten wir Kenntnis hierüber. Vier derartige Kataster sind im Riksarkiv aufbewahrt. Drei davon liegen in Originalhandschriften und einer in Abschrift vor. Von den erstgenannten ist einer undatiert. Der Verfasser will geltend machen, dass dieser aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts stammt und mithin der älteste erhaltene schwedische Grundkataster ist. Die beiden anderen sind vom 14. Dezember 1489 und 23. Juli 1503 datiert. Das letztgenannte Buch liegt in einer Abschrift von 1554 vor.

In den ältesten Katastern sind gewisse Güter unter der Rubrik "sub colonis" aufgenommen und somit offenbar von den Landleuten des Klosters bewirt-

⁸⁵ Sandbergsska samlingen, X, n. 425. Kammararkivet.

schaftet worden. Andere Höfe haben diese Bezeichnung nicht und haben deshalb wahrscheinlich unter eigener Bewirtschaftung des Klosters gestanden. Eine Einteilung in Verwaltungsgebiete kommt hier nicht vor. Dies ist dagegen in den zwei Katastern vom Ende des Mittelalters der Fall. Dort finden wir die Höfe des Klosters auf sechs Meiereien verteilt, die alle in der alten Ackerbaugesend im südlichen Uppland belegen sind. Wie aus der Karte auf Seite 9 hervorgeht, sind die Meiereien wohl abgegrenzt und um die Wasserläufe herum gelegen, wodurch die Verbindungen sowohl zwischen den verschiedenen Höfen innerhalb der einzelnen Verwaltungsgebiete und zum Kloster als auch zu den Absatzorten für die Erträge der Höfe den Zeitverhältnissen entsprechend leicht und bequem gewesen sind. Die ausserhalb dieser Gebiete liegenden Streugüter sind unter einer besonderen Rubrik zusammengefasst.

Diese Einteilung bedeutet einen grossen Fortschritt in der Verwaltung der Klostergüter. Die Beaufsichtigung und Rechenschaftslegung der Höfe ist dadurch erleichtert und effektiver gemacht worden, und das Kloster hat dadurch den grösstmöglichen Nutzen aus seinem Besitz ziehen können. An der Spitze der Verwaltung stand ein Gutsadministrator, "yconomus". Bei Ende des Mittelalters besass das Kloster insgesamt 175 Höfe und vier Stadtgrundstücke, die zusammen etwa 450 Pfund Getreide und 200 Mark Geld abwarfen.

Zu Beginn des 16. Jahrhunderts wurde das Kloster durch Feuersbrünste verwüstet. Teils hierdurch und teils infolge der politischen Unruhe im Lande verschlechterte sich die wirtschaftliche Stellung des Klosters. Nach dem Reformationsreichstag von 1527 wurde der Grundbesitz des Klosters von der Krone eingezogen. Die Nonnen durften jedoch in ihrem Kloster so lange sie lebten wohnen bleiben, und für ihren Unterhalt wurden gewisse alte Klostersgüter veranschlagt. In dem Kataster des Jahres 1554 haben wir ein Verzeichnis über diese Höfe, die unter der Aufsicht eines königlichen Vogtes standen. Die letzte Angabe, die wir über den Unterhalt der Nonnen in Sko besitzen, ist von 1558, und bald nach dieser Zeit hat das Kloster wahrscheinlich zu bestehen aufgehört.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

En framställning av "lappforskningens nuvarande läge"

Av Ernst Manker

I "Saga och sed" (Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok) 1941 har professor Björn Collinder under rubriken "En blick på lappforskningens nuvarande läge" skrivit en betraktelse, som synes mig giva en skev bild av just det *nuvarande* läget. Då inlägget göres i en årsbok, där det inte kan möta ett gemäle på ett helt år, nödgas jag att här göra ett bemötande.

Professor Collinder inleder sin artikel med en kort återblick på vad som hittills utträttats på lappforskningens område, etnologiskt som språkligt. Men egendomligt nog berör han inte med ett ord verksamheten vid Nordiska museets lapska avdelning, som efter ett massuppbåd av röster från kulturella kretsar inrättades härom året som lapskt centralmuseum och som central för den etnografiska forskningen bland lapparna. Orsaken till författarens tystnad om detta kan knappast vara, att man inom denna institution legat på lat-sidan, utan snarare dess aktivitet. Han kan sålunda inte vara alldeles okunnig om att man här — utöver den rent museala verksamheten — satt igång en inventering av den lapska kulturen med hjälp av lapska meddelare i samtliga våra lappmarker, att man ännu innan det var för sent gjort ingående undersökningar inom uppdämningsområdet ovanför Suorva, att man i samarbete med utomstående forskare och lappintresserade personer företagit undersökningar och insamlingar på flera andra håll, att man startat en monumentalserie "Acta lapponica", vars tredje volym nu är under tryckning, att man sökt väcka ett allmänt och gagnarikt intresse för forskningen etc. Även tidigare har ju en rad till museet knutna forskare både insamlat och publicerat material av betydande värde. Om kritiken hållit sig enbart till det språkliga, hade denna förtegenhet varit förklarlig, men det är nu till stor del den lapska etnografien, som ådragit sig uppmärksamhet. Med tystnad förbigår

professor Collinder också i detta sammanhang avdelningsföreståndarens tidigare vandringar och undersökningar i så gott som alla våra lappmarker ävensom den på detta arbete grundade publikationsverksamheten, som syftat till att både framlägga ett autentiskt material och åstadkomma en berättigad uppskattning av lappbefolkningen.

I stället lämnas ett myller av citat ur mina funderingar på skilda håll angående kåtakonstruktionernas förhållande till varandra och den specifika bågstångskåtans uppkomst. Dessa mina funderingar, som väl varierat allt efter nya undersökningar och rön, ge vid handen, att jag lutar åt den tanken, att denna bågstångskåta är en lapsk uppfinning, som man sannolikt kommit fram till via den primitivare klykstångskåtan. Nu skyndar sig Collinder att påvisa, att detta inte är min upptäckt utan någonting, som språkmännen (Wiklund, Collinder själv och hans lärjunge Ruong m. fl.) redan klarat upp, och att jag sålunda med mina argument endast slår in öppna dörrar. För övrigt sammanställas citaten skickligt så, att den icke initierade lätt får den uppfattningen, att allt mitt resonering i denna fråga är uppåt väggarna.

I själva verket förhåller det sig så, att tesen ingalunda är till fullo bevisad av vare sig mig eller andra och att den alls inte vunnit burskap överallt inom den nordiska etnologien; Collinder tycks inte känna till de jämförelser mellan kåtan och andra liknande primitiva byggnadskonstruktioner på skilda håll i Europa, som gjorts under senare år (av Erixon, Vreim o. a.). Ernst Kleins teori om bågstångsstommens rötter i fornnordiska byggnadskonstruktioner är väl i mångt och mycket en skrivbordsprodukt, men den är skarp-sinnigt motiverad och inte att avfärda med en axelryckning. För övrigt är det mest blotta antaganden, gissningar och sannolikhetssynpunkter, som framkommit i denna fråga, och därför har jag vågat grubbla vidare över den.

Det är behovet samt tillgången till ett lämpligt material och så ett skapande eller påhittigt intellekt, som vanligen leder till en uppfinning. Behovet av ett lätt transportabelt tält uppstod för lapparna på allvar, först då de som renskötare började följa renhjordarna över de trädlösa fjällvidderna. Materialet till bågstångerna, som möjliggjorde de korta och lätta kåtastängerna, funno de så gott som uteslutande inom fjällbjörkens region med dess krumvuxna trädformer. Och det påhittiga intellektet, ja, det har jag funnit i tillräckligt mått hos våra dagars lappar, och sannolikt voro deras fäder inte mera tjockskalliga, då de en gång började använda bågstångskåtan. Under dessa förutsättningar är det som jag antagit, att lapparna utan något lån utifrån övergått från den i skogen lättanskaffade men för flyttning över fjällvidderna obekväma klykstångskåtan till den behändiga bågstångskåtan. Collinder in-

vänder, att "de tre klykstängerna, som bilda den rent koniska kätans grundstomme, behöva inte vara så tunga, att de inte *kunna* föras med vid boflyttningen". Detta vittnar om, hur litet han realiter känner till denna sak; det är inte bara de tre klykstängerna utan hela 20-talet stänger som äro längre och tyngre. En klövjeren skulle säkert känna skillnad på de båda kätakonstruktionernas ställningar. Nog skulle man *kunna* släpa med sig klykstängskätans stomme, men gör man det — sedan man hittat på bågstångskåtan?

Efter ett citat ur en av mina skrifter (1933) påstår Collinder: "Mankers tes går nu ut på att klykstängskåtan är sekundär i förhållande till bågstångskåtan överallt utom just i Vittangi skogslappby". Detta är då en fullständig vantolkning. Jag har ju överallt hävdad, att klykstängskåtan är den primära — gentemot åsikter på diverse håll, att den endast skulle vara sekundär eller en degenerationsföreteelse. Därav följer självfallet, att jag ansett den till principen vara primär överallt, hos fjällappar som skogslappar. Men medan den hos de nordligare skogslapparna hållit sig kvar i allmänt bruk, hade den så gott som försvunnit på många håll hos fjällapparna, där den undanträngts av den lätt transportabla bågstångskåtan. Först i vår tid med dess moderna kommunikationsmedel, som på många håll avlett fjällapparna från deras gamla flyttningleder och därmed gjort bågstångskåtan överflödig, hade klykstängskåtan åter kommit till heders. Det är denna nya allmänna förekomst av klykstängskåtan jag betraktat som i viss mån sekundär.

Collinder fortsätter: "När Manker några år senare finner att till Tärna invandrade Karesuandofjällappar om sommaren bo i klykstängskåta, tar han för givet att han har att göra med en alldeles färsk nyhet." Hur kunde jag göra detta, då jag i den av Collinder citerade skriften av år 1933 och i nära anslutning till citatet säger: "Die konische Kote oder Gabelstangenkote in Vittangi Waldlappendorf ist keine isolierte Erscheinung — —. Mit kleineren Variationen ist sie auch, wenn auch ziemlich sporadisch, aus den meisten Gegenden von Lappmarken bekannt." Och detta bevisar jag med en halvsida belägg från skilda trakter alltifrån Jämtland till Kolahalvön. Men efter mina senare undersökningar i Tärna skriver jag i en skildring, som inte bara vänder sig till en trängre krets av fackmän utan till en större allmänhet: "Nog hade jag väntat att här i ett fjällappsläger få se den flyttbara, fjällapska kåtan" ("Vägen går krokigt", 1936, s. 172 f.). Denna kåta var här emellertid redan fullständigt ur bruk; jag förklarar detta med det moderna flyttningssättet och de nuvarande sommarvistena i trädbevuxna fjälldalar och säger så: "Man fick återgå till den ursprungliga kåtaformen [klykstängskåtan] och vid flyttningarna blott taga med duken." Det är detta parti i nämnda bok, som

Collinder lyckats tolka på ett så underbart sätt. I samma anda och stil går han vidare i sina citat. De här granskade fallen få dock vara nog som prov.

Ruongs påvisande av blandformer mellan klykstängs- och bågstängskonstruktionerna, som han funnit framför allt hos förrådsställningar och andra ekonomibyggnader, har jag med allt erkännande refererat som en framkomlig väg, men en definitiv bevisning har nog denna ännu inte lett till. En så sentida företeelse som getkåtan kan näppeligen få uppfattas som "den felande länken" mellan de båda kåtatyperna, om den också är intressant nog i sammanhanget. För sin del upplyser Collinder, att han både i tryck och i ett radioföredrag (1932 resp. 1935) "givit uttryck åt den åsikten, att *bællje*-kåtan [= bågstängskåtan] är en lapsk uppfinning". Gott och väl! Men något bevis är det ju inte.

Därför kommer jag även i fortsättningen att — i den mån vår inventering av lapsk kultur fortskrider — syssla med både detta och andra problem för att om möjligt komma fram till mer hållfasta bevis. Nyligen gjorda tomtfynd från stenålderstid i Nordnorge, som tyda på att ha burit en byggnadsresning av samma slag som kåtans bågstängsstomme, kunna måhända komma att kullkasta eller revidera våra hittillsvarande antaganden. Sådant får man städse vara beredd på.

På tal om skogslappkulturens ålder i Vittangi skogslappby och närliggande områden i övre Tornedalen söker Collinder på språkliga grunder bevisa, att denna inte är så synnerligen hög, därför att man här inte finner någon utpräglad skogslapsk dialekt. När jag första gången (1929) kom till denna trakt, som tidigare inte varit föremål för någon undersökning, fick jag ett mycket starkt intryck av att stå inför en för vår tid ovanligt ursprunglig lapsk livsföring. Efter mina rapporter däriifrån skriver också K. B. Wiklund: "Hittills är det egentligen blott ryktet, som vetat någonting om dessa skogslappar i Tuolpukka och Viikusjärvi, släkterna Mangi, Sevä och Prost o. s. v., men ingen hade besökt dem i deras otillgängliga ödemarker, och med fullaste skäl kan man därför säga, att förf. med sitt besök och sin bok fyllt en vit fläck på Sveriges etnografiska karta — —. Det visar sig, att den forna skogslappskulturen ännu lever kvar med fullt och kraftigt liv i dessa avlägsna trakter" (Svenska Dagbladet den 26 oktober 1931). Under mina fortsatta studier inom detta område (1932—33) kom jag emellertid själv underfund med att denna skogslappskulturs nuvarande bärare så gott som samtliga härstammade från fjällappar; endast Sevä-slakten tycktes inte med full säkerhet kunna hänföras dit. Detta förklarar ju de språkliga förhållandena; undan för undan har skogslappstammen rekryterats av fjällappar. Men detta hindrar

inte, att skogsrenskötseln och därmed sammanhängande kulturformer äro gamla. Alla förutsättningar härför finnas i dessa utpräglade skogsrenmarker.

Collinder omtalar också min monografi över de lapska trolltrumorna — ett för honom i detta sammanhang något komplicerat fall, eftersom han på sin tid oförbehållsamt berömt detta verk. Nu är det svårt att frångå detta vitsord, men i stället beklagar Collinder, att inte mina kalkeringar av de på trumskinnen målade figurerna fått inflyta i den volymen. Dessa kalkeringar, som inte kunde få utesluta de i boken publicerade fotografierna, ha sparats för att tillsammans med tidigare och på det samlade materialet grundade nya tolkningsförsök utkomma i en särskild volym. Den första volymen blev med sina 888 kvartosidor tillräckligt stor och tung — och dyr för den som fick svara för tryckningskostnaderna. Så snart tjänsten ger mig tid, skall det emellertid bli mig ett stort nöje att framlägga även kalkeringarna och tolkningsförsöken.

Vidare framlägger Collinder med underförstådd adress några nog så riktiga och rätt självklara synpunkter om nyttan av språkkunskaper även för en etnograf. Saken är den, att jag gick min egen väg rakt ut bland samefolket. Och där greps jag av så många och stora etnografiska arbetsuppgifter, att det tyvärr för mig aldrig blev tid över att syssla med akademiska studier i lapska språket. Jag fann också snart, att detta inte var så nödvändigt för de uppgifter, som jag förelagt mig. Lapparna äro ändå inga vildar i Afrika, och det har aldrig vållat mig några större svårigheter att av dem få veta vad jag ville eller sökte. Under de sjutton år jag så gott som årligen på det mest förtroliga sätt umgåtts med lappar alltifrån Idre till Karesuando tror jag mig ha fått erfara mer av vad som döljer sig bakom ord och termer än mången språkman. Tungans språk är gott och väl, men det är inte alltid tillräckligt.

I detta sammanhang omtalar Collinder, hur bl. a. ett par framstående etnografer, Erland Nordenskiöld och Gerhard Lindblom (båda inom parentes sagt mina lärare), gjort betydande insatser även på det språkliga området. Nåväl, men ingendera av dem hade först gått i skola för någon professor i deras studieobjekts språk utan på egen hand inhämtat sina kunskaper ute i fält. För min ringa del har jag alltid sökt att efter gehör och bästa förmåga uppteckna bl. a. föremåls- och konstruktionstermer, både för de etnografiska uppgifternas egen skull och även för att därmed så småningom kunna lämna något litet vederlag åt språkmännen för den hjälp och nytta etnografien kan ha från det hållet.

I en not gör Collinder till sist ett avslöjande. Jag har för min senaste bok, "Det nya fjällvattnet", beställt ett citat av "en i lapska kunnig person" utan

att tala om det i efterskriften. Ja, jag bad verkligen en lapskfödd kollega om den exakta ordalydelsen av själva avslutningsfrasen till en lapsk predikan, men då jag kunde ha hämtat dessa fem ord lika väl som ordet "Amen" ur en lapsk predikosamling kan jag fortfarande inte tänka mig att han ville stå och skylta för en sådan sak i den lilla efterskriften, där endast de institutioner och personer avtackades, som på ett avgörande sätt möjliggjort de resor och undersökningar som lägo till grund för boken. På samma sätt skulle jag ha förfarit med "den i boken förekommande lapska terminologien". Här har Collinder råkat ut för ett misstag. En lapsk terminologi utöver kartans namn är i det närmaste obefintlig i denna bok, enär den sparats för det kommande större arbete, som jag omnämner i efterskriften; endast i bildnoterna har jag en del föremålstermer, som jag med smärre variationer kört med från bok till bok. Men däremot har jag för det nämnda kommande verket (resultatet av mina Suorva-undersökningar) från antydd person fått en lista över de termer i ett par dialektvarianter, som jag även själv upptecknat och som jag av ovan angivna skäl önskade få kontrollerade och normaliserade.

Jag kan tillägga, att jag även vände mig till professor Collinder med min karta för att få ortsnamnen reviderade, och för detta finner man ej heller hans namn utsatt i efterskriften. Nu är det emellertid så, att även denna karta utförts speciellt för det omtalade kommande verket, där den kommer att reproduceras i ett format, som gör alla namn fullt läsbara (vilket inte kunde ske med den starka förminskningen i "Det nya fjällvattnet"), och där komma då även Collinder och envar, som haft något finger med i spelet, att vederbörligen både omnämnas och avtackas.

Genom en förstoring av vissa etnografiska insatser från språkligt håll, en överdriven uppmärksamhet åt gamla och delvis rätt oväsentliga resonemang samt en fullständig förtegenhet med vad som under de senaste åren verkligen utträttats på den etnografiska lappforskningens område har professor Collinders överblick i själva verket blivit ganska missvisande.

Lappforskningens nuvarande läge är i korthet följande. Den gamla lapska kulturen är stadd i snabb upplösning (vilket inte innebär, att folket är i utdöende). I det material, som räddats undan förintelsen, finnas ännu stora luckor. Själv kan jag intyga detta med avseende på föremålsetnografien och den lapska livsföringen över huvud; för det språkliga och folkloristiska svarar ju professor Collinder. Många gåtor äro ännu olösta, och nyare rön ha satt gamla teser på huvudet. Det är hög tid, att alla krafter samordnas för att bygga en fast grund åt den fortsatta forskningen. Därtill fordras ock medel. Collinder har nyligen påvisat detta från språkligt håll, och däremot har jag

ingenting att invända. Men kanske gäller detta behov i ännu högre grad den etnografiska lappforskningen. Språkforskningen har ändå sedan seklets början varit gynnad med en professur, och under denna har en rad språkforskare vuxit upp, vilka som lappmarkspräster, nomadlärare o. d. fått befattningar, som gjort det möjligt för dem att fortsätta sina studier och uppteckningar. De etnografiska forskningarna däremot ha ända till helt nyligen endast varit hänvisade till rätt tillfälliga små anslag och privata initiativ (förutom språkmännens insatser). Och dock är utan tvivel det materiella kulturgodset av flyktigare art än de språkliga elementen i en brytningstid, då livsföringen lägges om.

I den plötsligt uppkomna konflikten mellan språkmannen och etnografen skall ingen hälsa en förlikning med större glädje än jag. Den påkallas också av lappforskningen i dess helhet.

Namngivningen och dess principer i dalska textilier

Av *Ella Odstedt*

Textiltermerna såväl som andra yrkestermer förete lokalt mer eller mindre stora skillnader, men oftast äro de dock i stora områden så pass enhetliga, att man lätt reder ut deras inbördes förhållande till varandra. Sockendräkterna, som till sina olika delar krävt utförande av så många textilarter, ha ju på de flesta håll också för länge sedan kommit ur bruk, och därmed har även en mängd termer sjunkit i glömska.

I Dalarna däremot finner man en mångfald, som kan verka förvirrande. Där leva ju ännu dräkterna delvis kvar, och man har således ända in i sen tid utövat de olika slag av textila arbeten, som ej blott den äldre heminredningen utan även alla dessa dräktdelar krävde. Och det livliga och fantasi-fulla dalfolket tycks särskilt ha haft behov av och lätt skapat benämningar för vad de haft för händer. Till mångfalden bidrager också, att benämningar på ur bruk komna materialier och andra gamla, nästan glömda ord, delvis kunna kvarleva och användas jämte yngre benämningar. Därtill kommer, att betydelseerna i Dalarna ofta växla från socken till socken.

På uppdrag av Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala [ULMA] har jag under de senaste åren gjort undersökningsresor i ett tiotal socknar i Dalarna för att komplettera den under arbete varande dalmålsordbokens textilterminologiska material, ett arbete, som ännu icke är avslutat. En viss översikt över namngivningen och dess principer i det s. k. dalmålsområdet — Ovan- och Nedan-Siljan samt Väster-Dalarna — kan dock genom ett urval ur det insamlade materialet erhållas. Här framläggas de synpunkter, som vunnits, varvid benämningarna överförts till riksspråklig form.

Benämningen *hampkrus* är belagd i Leksand och Nås. Det är ett namn på spetskyper. Namnet har uppkommit därav, att man alltid solvade de grova hampvävnaderna så, därför att de då blevo mjukare än om de vävdes i vanlig kypert. Som bekant slog man ju ihop vävarna mycket hårt. På den tid man odlade hampa, vävde man av denna bl. a. till nederdelar på

vardagssärkar. Man vävde då i spetskyptert, för att det skulle bli mjukare vävnad, och solvade vanligen "tre lagnar avigt och tre lagnar rätt". Att solva så kallades också att "smöj hampa" (Leksand). I Nås visade mig gamla Hol Anna en hampsärk och sade spontant: "Hä ä hampkrus." På min fråga, om de gamla åklädena också kunde sägas vara vävda i hampkrus, svarade hon bestämt nej. Det har kallats för "åkläskrus" (lös rosengång således). Hon förstod inte hur det skulle kunna kallas för hampkrus, förklarade hon. Hon påpekade dock, att de solvades lika. Har man således i fråga om åklädena använt benämningen hampkrus, så har det varit som beteckning för solvningsmönstret. (Någon benämning "avigt-och-rätt" har man ej här som i många andra socknar använt för denna solvning). Det var endast den karakteristiska spetskyptertformen, som kallades så. När man i senare tid såg ett åkläde vävt i spetskyptert, sade man till varandra: "Si du, dom ha tii rent hampkrus på ä!"

Namnet har således uppkommit av att denna solvningstyp använts för de grova hampvävnaderna. När hampodlingen tog slut,¹ och man till särknederdelar och underbredor vävde grov dånväv (av dån = skäktfall), så användes av samma skäl, något större mjukhet, samma solvning för dessa vävnader. Då överflyttades benämningen. Man sade fortfarande, att man vävde hampkrus. Men sedan hampan försvunnit ur bruk, försvann också underlaget för namnet, och det glömdes mer och mer. I stället började man så småningom kalla mönstret för *dånkrus* (Leksand). Det namnet tycks dock aldrig ha vunnit samma hävd som benämningen hampkrus, vilket väl berodde på att man då rätt snart började bortlägga så grova vävnader som dånväv, och namnet således förlorade allt underlag.

Sådana benämningar ha alltså följande innebörd: mönstret var i väva det eller det materialet. Så har jag också hört en kvinna i Leksand — tydligen helt individuellt — använda benämningen "blaggarnskrus" på vanlig kypert diagonal. Man vävde nämligen alltid förr blaggarnsvävorna i vanlig kypert. Denna vävnadsart hade för övrigt icke något särskilt namn i Leksand förr. Anbo Kari och den skickliga gamla väverskan Pros-mor uppgiva båda, att man endast brukade säga, att man skulle "väva en blaggarnsväv", då visste man vävnadsarten. En "blaggarnsfläck" benämmer man också av samma orsak ett mönsterparti, en ruta i kypert diagonal.

Av ungefär samma typ är benämningen *linkrus*, dock ej riktigt lika. Denna benämning är antecknad i Gagnef och Mockfjärd, och den betyder "mönstrad linneväv". Här är det dock inte fråga om ett enda bestämt mön-

¹ Hampodlingen slutade i Leksand för så lång tid sedan, att 80-åriga Pros-mor förklarar, att den ej förekommit i hennes egen tid, men att hennes farmor sådde hampa. I Nås däremot har hampan som textilmaterial levat kvar i så sen tid, att en år 1876 född sagesman själv varit med om dess beredning.

ster. Det gäller nämligen inte en grov nyttoväv till djupaste vardagsbruk, som man vävde enahanda, utan det gäller för Gagnefs vidkommande vävnader till dräktdelar, finare överdelar och krusskjortor, sådant som skulle användas till helgdagsbruk. Därför vävde man under olika perioder olika slag av vävnader allt efter påverkan av vad som blev modernt. Namnet blev ett sammanfattande namn, därför att det var väv i linne (l. halvlinne) det var fråga om. Mockfjärds linkrus däremot är en sentida uppvävning av Leksands lärftskrus till dukar och servetter.

När en viss sorts väv alltid vävdes i en viss teknik, kunde vävnadens materialnamn också komma att övergå till att beteckna tekniken. Så kallade man t. ex. i Mora hellinneväv för *linväv*, men då den där alltid förr vävdes i tuskaft, så har man också när man vävde tuskaftsvävnad av vilket material som helst kunnat säga, att man "trampar linväven". Frågan: "Trampar du snodden eller trampar du linväven?" betyder sålunda: väver du kypert eller tuskaft? De namn, som numera egentligen brukas för tuskaftsväv i Mora, äro "tviskaft", "tväskaft", "lärftsväv". Lika väl som man talade om att man trampade linväv kunde man också tala om att man "trampade lärfts".

Här finna vi således, när ett äldre språkbruk kommer till uttryck, en benämning på tekniken efter vävnadens materialnamn.

Namnet på diagonalränderna i kyperten har i Mora som i flera andra socknar även varit benämning på vävnadsarten. En diagonalrand kallas i Mora alltid för *snodd*, och man har kunnat säga, att man "trampat snodden" när man vävt kypert. Vävnaden kallas annars numera "fyrskäft". I Orsa är förhållandet detsamma: man har benämningen fyrskäft men sade ofta, att man vävde *snoddväven*. På Sollerön säger man, att man "väver snoddarna" och kallar även där väven för snoddväv. Där var ordet fyrskäft ej upptaget i målet av de äldre. Samma uppgift möter i Nås: man har ej haft någon benämning fyrskäft i äldre tid, man har talat om att man har "trampat snoning", och väven har man kallat *snoningsväv*. Diagonalränderna kallas i Nås liksom i Malung, Floda och flera andra socknar för *snoningar*. Från Mockfjärd finnes antecknat båda benämningarna: man sade, att man skulle "väva snoningar", lika väl som man också kunde säga, att man skulle "väva fyrskäft". I Ore, Boda, Rättvik och Ål är antecknat benämningen *snoad* på diagonalerna och från Boda uttrycket: "Jag ska sätta opp en snoad väv".

Här finna vi — i ett tydligen äldre skikt — en benämning på väven efter vävnadsartens karakteristikum.

Samma blir förhållandet, när man i Orsa benämner tuskaftväven för *grannväven*. Det var förr dess enda namn och gavs därför att den var tunnare och finare, "grannare", än fyrskäftväven. En mellanslagstråd på tuskafttramporna i en mönsterväv benämner man också "grannvävsände".

Från Leksand och Djura är antecknat benämningen *linningskrus* l. *linningar* på rosengång. Enligt uppgift användes båda formerna lika mycket, men den senare formen var den som användes av mina sagesmän: "Linningar, så har det alltid kallats här". — "Ska du väva linningar?" — "Det är smöjt till linningar." Samma uppgift återgår i Djura: *linningskrus*, 'rosengång'; *väv linningar*, 'väva rosengång'. (ULMA 5413, A. Haag.) En vävsked, som användes till åklädesvävar i rosengång, kallas också i Leksand "linnings-sked".

Någon förklaring till benämningen *linningskrus* kunde mina sagesmän i Leksand ej giva. Förklaringen finner man i en numera nästan glömd benämning *linning* i betydelsen ensmöjd (linne-)väv. Jag har funnit den i grannsocknen Ål hos ett par gamla kvinnor: "Handdukar [när de började vävas] vävde vi vanligen bara enkel väv (1 tråd i solv och 1 i rör, 2 skaft), linningar kallade vi det också för". — "Dom väv linning" = de väva entränning, "enkel väv". Emelie von Walterstorff har också benämningen "smöj linning", i betydelsen "solva entränning" angiven från Ål och Leksand.² Vid min undersökning i Leksand fick jag på samma benämning endast betydelsen solva till rosengång (entränning kallade man "ensmöjd väv"), men det är att vänta att tidigare den andra, ursprungligare betydelsen funnits kvar.

I Gagnef, Mora och Floda är ordet efterforskat men förklarat okänt i betydelsen väv. Talar man däremot i Floda om att man "väver *linningskrus*", så betyder det att man i ett åkläde plockar in mönster efter broderimönstret på en ärmlinning. Även i Mockfjärd kallar man broderiet på en ärmlinning för *linningskrus*, i Gagnef däremot heter det kvårdkrus ("kvalkrus").

På Sollerön finns däremot ännu hos några gamla kvinnor kvar i minnet en benämning *linningsväv* ("lenings-") i betydelsen enträdd tuskaftväv. Namnet förklaras vara uppkommet av att sådan väv vävdes till linningar till olika klädesplagg, men det säges vara nära nog glömt, därför att man numera ej väver sådan väv: "Numera är benämningen försvunnen, och det är endast några få av de äldsta kvinnorna, som varit med om att väva denna väv och minnas hur den kallades. Ny benämning finnes ej för denna väv, då den för länge sedan upphört att vävas". (ULMA 15332, Håll Nils Mattsson).

I en bouppteckning från 1774³ uppgives bl. a. också en "svartsärk" av "leningsvävnad", men enligt uppgift av den ovannämnde pålitlige meddelaren skulle sådan användning vara undantag, användningen till linningar det egentliga.

Huru det förhåller sig med uppkomsten av benämningen kan ej utan ytterligare undersökningar fastställas, men den från Sollerön givna förkla-

² E. von Walterstorff, Hampkrus och *linningskrus*, i *Fataburen* 1927, s. 168.

³ Jfr Elisabeth Strömberg, *Textil slöjd*, i *Gruddbo på Sollerön*, Sthlm 1938, s. 443.

ringen förefaller trolig. Sättet att efter användningen kalla hela vävnadsarten för "linningar" l. "linningsväv" är också detsamma, som då man t. ex. kallar munkabältesvävnad efter användningen för "förlåtsväv". Linningsväv var sannolikt också den enda väv i entränning man vävde.

Av alla uppgifterna framgår klart, att med linningsväv menas entränningsväv. Då förstår man också, att benämningen linningskrus helt enkelt betyder "entränningskrus", d. v. s. *mönstren*, som vi väva i *enträdd väv*. Och det enklaste sättet att uttrycka det var att säga enbart linningar. Det är samma förenkling i uttryckssättet, som vi finna i benämningarna "väva snoddan", "trampa linväv" o. s. v. Här har det tydligen möjliggjorts av att den ursprungliga betydelsen av ordet — entränning i vanlig mening — sjönk i glömska och skillnaden linning-linningskrus ej behövde upprätthållas.

Benämningen *lärftskrus* ("läskrus") på den för Leksand så typiska vävnaden (som också oriktigt antages heta leksandskrus, leksandsdräll, daldräll), har tydligen uppstått på samma sätt. Det är ett namn efter vävnadens grundkaraktär och betyder således *mönster på lärftsbotten*.

Mycket gammalt, tydligen från vissa vävnaders "barndomstid" inom ett område, är det att beteckna dem enbart med uppgift om solvningstypen. Så finner man ännu i Mora och Sollerön, som ju tillhöra ett reliktområde, uppgifter om att gamla personer ha kallat lös rosengång för *avigt-och-rätt*. "Min mormor hon sa 'avut-å-rätt' om rosengång" (Sollerön). "Avut-å-rätt är rätta gamla namnet på rosengång" (Mora). Avigt-och-rätt är i dessa som i många andra socknar benämning på fram och återlöpande solvning, spetskypertsolvningen.

En beteckning av liknande art kunde man också på Sollerön använda om munkabälte: [Vi väver tunnvassel], "vi ha smöjt på efterstör och framstör", d. v. s. solvat omväxlande på de två bakre och de två främre skaften. Då visste man, att det var munkabälte, som vävdes.

Vävnadsarterna fingo också ofta sina namn efter vävnadens användning. Så har rosengången benämnts *åklädeskrus* i de socknar, där man kallat de vävda täckena för åkläde. I Mora är åklädeskrus benämning på de speciella rosengångsmönster, som vävdes till bokklädet (vari psalmboken vid kyrkbesök bars), vilket där kallas åkläde. Rosengången till täcken kallas *vasselkrus*, därför att täckena där kallas för vassel.⁴ Samma benämning är antecknad också från Orsa.

⁴ Om utbredningen av orden *vepa*, *vassel* och *åkläde*, jämte betydelse, se min utredning *Vepa, vassel och åkläde*, några textiltermer, i Dalmålsordbokens årsredogörelse, i Dalarnas Hembygdsförbunds årsskrift 1942.

I Leksand med dess benämning vepa på täcken, kallar man med en sammanfattande benämning alla till vepor brukliga vävnadsarter, linningskrus, lärftskrus och munkabälte, för *vepkrus*, men särskilt kallar man också munkabälte så. Denna senare vävnadsart var, enligt Pros-mor, i Leksand en senare företeelse än linningskruset. Det var "simplest kruse" och hade intet särskilt namn, men då man vävde det till vepor, kallade man det vepkrus. Vävdes det till sängförlåter, kallades det *förlåtskrus*.

Benämningen förlåtskrus på munkabälte är antecknad också från Äl, Gagnef, Mockfjärd, Floda och Nås, även från Sollerön jämte andra benämningar. Man har i sistnämnda socken även haft en benämning *tunnvässelkrus* på det, därför att det vävdes till tunnvässel.⁵

Himmelskrus är i Gagnef och Floda antecknat som benämning på opphämta. Namnet kommer av att man använde sådan vävnad till takhimmel vid bröllop, enligt uppgift från Floda på en del ställen också vid julen. I Gagnef hörde jag på denna vävnad även den förkortade benämningen *himmel*.

I Mora kallades däremot en opphämtaduk för *prästrutan*, därför att man skulle ha en sådan på bordet, när prästen kom på skriftresa, d. v. s. husförhör. Duken var vävd med en stor ruta i mitten. Man vävde, enligt uppgift, ej sådana dukar själv. Man tror, att de köptes eller tillbyttes av norrmän, och man kallar därför vävnadsarten för *Norges-krus*.

Till denna grupp skulle också höra benämningen linning l. linningsväv på den vävnad, som användes till linningar, om denna härledning är riktig.

Då och då har man i litteraturen sett uppgifter om att man i Dalarna suttit och "diktat" sina mönster efter olika ting. Särskilt har det sagts om spetsmönstren. Detta är emellertid en romantisk syn på saken, som ej är med verkligheten överensstämmande, åtminstone icke om man i detta uttryck vill lägga in något av poetiskt skapande.

"Inom dessa gränser [känslan för ornamentikens krav] skapade fantasin fritt med de alldagligaste ting som motiv. Markens växter, dräktens och boningens småting, älvvattnets glidande båtar diktades och lektes till mönster. "Ännu i dag fortlever uttrycket 'dikta en spets'," säger t. ex. Karl Erik Forsslund.⁶

Men dikta betyder i detta språkområde "hitta på", oftast i betydelse tala osanning eller berätta lögnaktiga historier. Om man således säger, att någon har "diktat" en spets, så betyder det, att någon har hittat på ett nytt spets-

⁵ Om benämning efter utseende se s. 46.

⁶ Med Dalälven från källorna till havet (delen Mockfjärd och Södra Gagnef), Stockholm 1928, s. 93.

mönster. Att komponera ett sådant är förvisso också ett poetiskt skapande, men man har själv ej fattat det så. Man har endast använt det vanliga dialektala uttrycket för "hitta på".

Av sagesmännens egna uppgifter att döma förefaller det ej heller som om man suttit och haft ett föremål för ögonen och "diktat" in det i spetsen. Man har varierat, ev. nyskapat, ett mönster, och sedan har man med sin livliga fantasi upptäckt en likhet och givit namn därefter.

Om spetsmönstret *flasktappen* sade t. ex. en gammal knypplerska i Mockfjärd: "Den kallades så, för att den såg ut som flasktappen till träflaskorna, som dom hade mjölk i." Om ett annat spetsmönster, *torrved-roten*, sade hon, att den kallades så, "för att den ser ut så här", och hon gjorde därvid en åtbörd, som om något spretade ut åt olika håll. "Hä var som dom tyckt hä likna då dom gjorde-n", sade en annan gammal knypplerska där.

Namn sådana som *forsravel* och *Djupsvadet* ("jipsva") för att nämna ytterligare ett par exempel, betyda således ej "mönstret, som komponerats efter vattnets virvlande i forsen" (l. efter den djupa sankmarken), utan betyda "mönstret, som *liknar* vattnets virvlande i forsen (l. sankmarken)".⁷

Jag vill dock ej förneka, att det kan ha förekommit, att en skicklig knypplerska ibland fått idén att efter ett visst föremål framställa en figur i spetsen. Jag vill endast framhålla, att efter mina sagesmäns uppgifter och efter en del namnformer att döma har gången vanligen varit precis den motsatta. "Back Daniels jolpärutäppa" hade man förvisso ej satt sig och "diktat" in i en spets, men när man hade format ut mönstret till den spetsen såg man med den livliga fantasiens och humorns blick, att den var så lik Back Daniels potatisland, det var "krokör och hålör" i båda. Som ytterligare ett exempel av denna art kan nämnas *fluguflicka*, en spets karakteriserad av tätt liggande små partier utförda med vävslag.

Här ha vi således en namngivningsform efter likhet med ett visst föremål.

Jag ger här nedan exempel på en del andra spetsnamn från Mockfjärd:

Mallkorsros, liknar korset på kärnstaven, kärnmallan; *klavskäppan*, ser ut som en korg med handtag, som kallades så; *Larsknytning*, spets med L-liknande figurer, ehuru avigvända och ej så påfallande lika bokstaven; *adertonpar* ("ata-par"), en "rosknytning" med 18 par pinnar använda; *go vänner*, en spets där ömsevis 3 och 4 hål, de "goda vännerna" följas åt mellan andra mönsterpartier. Variationer äro *tre go vänner* och *fem go vänner*; *ensmöjdlapp*, spets med större partier utförda med vävslag (i vävningen kallas en-

⁷ Enligt uppgift hos Karl Erik Forsslund (a. a. s. 94) skulle det avsedda djupa svadet ligga "nedanför Ersholn, åt Bälstjärn".

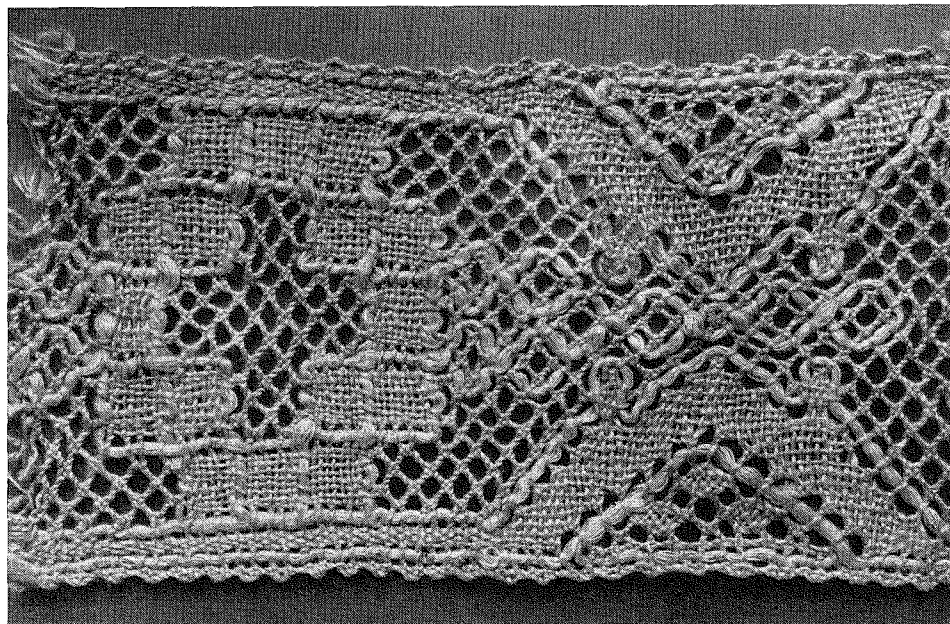
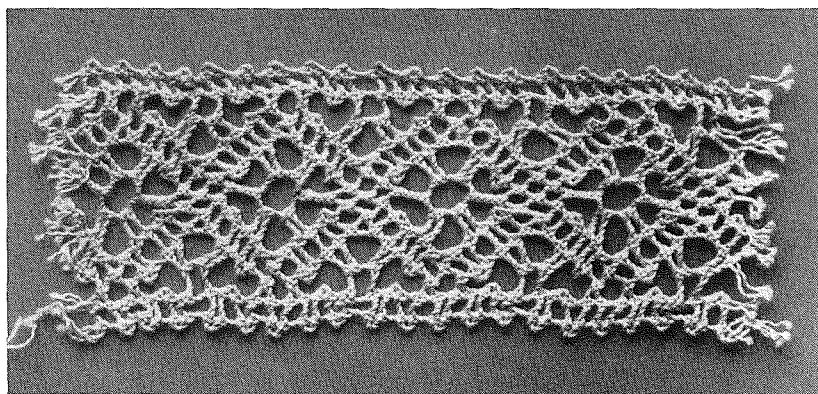

Fig. 1. Alderbergstrappan.

träning för "ensmöjt"); *krakros*, en del av mönstret liknar hässjekrak, hässjestolpar; *likros*, namnet av att mönstret liknade de mönsterfigurer, som man klippte av papper och prydde svepningarna med och som kallades för "likrosor". Här är säkert ett fall, då en direkt efterbildning gjorts. Hatt med denna spets bars vid personlig sorg (meddelat i Gagnef). *Nössring* är ett namn, som i senare tid felaktigt uppfattats och skrivits som "nosring", ett ord, som det av ljudlagsenliga skäl ej kan gå tillbaka på. Det betyder "nålhusring", men också de flesta gamla ha nu glömt denna betydelse.

Ett annat exempel på hur benämningar kunna missförstås och förvanskas må här anföras. På en utställning i Gagnef 1936 av Ottilia Adelborgs spetsar fanns också en spets med påskrivet namn "Musperi". Ingen kunde lämna mig någon förklaring på detta ords betydelse, man stod alldeles främmande för det. Vid en senare efterforskning i Mockfjärd framkom emellertid, att det måste vara spetsmönstret *Musberget* det rörde sig om. Mönstret påminde om ett berg med detta namn i Mockfjärd. Men benämningen, troligen oförstådd av upptecknaren, blev nedskrivet i en form, som närmar sig det dialektala uttalet — och så har den nu blivit oförståelig även för ortsbör.

Ett tveksamt fall ifråga om härledning utgör *Alderbergstrappan*, se fig. 1. Den gamla knypplerskan, som visade mig detta mönster, förklarade, att det

Fig. 2. *Luvgärd*.

var en trappliknande anordning i en lada vid Alderberget (Alberget), som man tyckt mönstret likna. Namnet är så gammalt, att hon i sin tur hört det av "e gamla människa", som en gång talat om det för henne. Oscar Bernholm har emellertid från Gagnef ett spetsnamn *ålderdomstrappan*.⁸ Det avser tydligen den gamla tavlan över människans åldrar, där hon först synes stiga upp för en trappa till sitt livs middagshöjd och sedan utför en trappa på andra sidan. Betraktar man spetsmönstret, förefaller det, som om det mest borde likna denna "ålderdomstrappa". Kanske har detta varit det namn man ursprungligen har givit spetsen, och sedan har någon knypplerska i Mockfjärd, som ej känt till tavlan, uppfattat namnet fel och kopplat det till Alderbergstrappan. Kanske har också förloppet varit det motsatta, det låter sig nog ej säkert avgöra numera.

Några spetsmönster ha fått namn av särskilda orsaker, t. ex. att de varit svåra att knyppla. Dit hör namnen *Sjö racka*, den var "en riktig racka att göra". *Trollet* också svårt. *Tapp minne* var ett svårt mönster, lätt att glömma.

Några mönster ha namn av de orter, från vilka man anser dem härstamma, ex. *Nås-ros*, *Ål-krok*, *Hed-ros* (från byn Heden i Mockfjärd), *Mojes-krok* (namnet antagligen av byn Moje i Gagnef).

Luvgärd är namnet på en gammal spets, som speciellt använts som uppveck på barnhättor, ett eller två band, olika för gosse och flicka, drogs under spetsen och framträdde genom hålen i mönstrets mitt, fig. 2. Denna spets har också knypplats bredare i senare tid och använts för andra ändamål men har även då behållit sitt gamla namn.

Ett annat gammalt mönster, också använt till barnhatta, kallades *ringgärd*,

⁸ O. Bernholm, Om dalaknypplingen, Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift, 1928, s. 129.

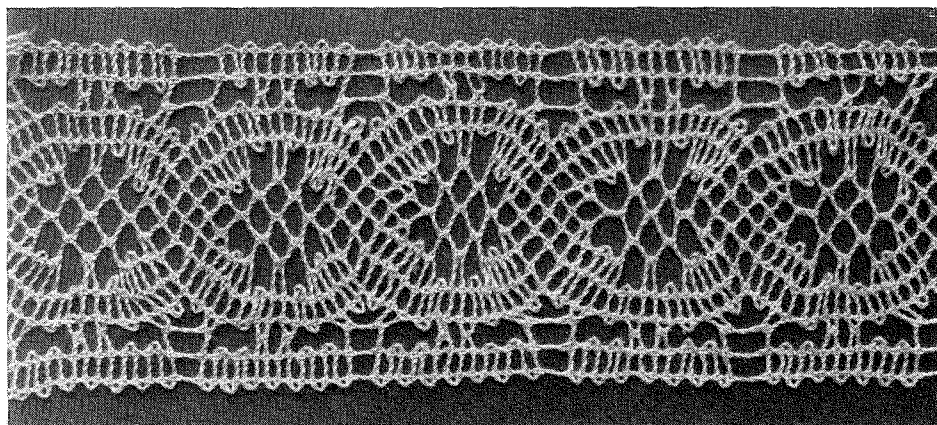

Fig. 3. Ringgärd.

fig. 3.⁹ Sammansättningsleden -gärd är ett ord, som här i dialekterna betyder "arbete", "göromål", "handarbete" o. d. Benämningen avser både utförandet av arbetet och det utförda. Så benämnes t. ex. också strumpstickning "sockgärd" eller "stickgärd" och nålning "flätgärd". Dessa spetsnamn på -gärd torde därför tillhöra en mycket tidig, kanske den äldsta namngivningsformen.

Samma som med spetsarna är förhållandet med figurerna i bandvävningen. Alla ha de sina särskilda namn. Och namnet gavs dels av det vanliga behovet av en pregnant benämning men dels också av pedagogiska skäl: det var så mycket lättare att lära barnen, som fingo börja med bandvävningen som helt små, om man hade en fantasieggande och beskrivande benämning på de figurer, som skulle vävas. "Namnen var så bra att ha då man skulle lära sig", sade en av Gagnefs gamla skickliga bandväverskor. "Gör en Hans nu! Gör Sa nu!" Då visste man vilken figur det gällde, och det blev liksom roligare, när man hörde namnet att gripa sig an med den. Samma uppgift gav också en bandväverska i Garsås, den by i Mora, som alldeles särskilt varit känd för sin bandvävning. Hon var sju år, då hennes mormor började lära henne att väva band. De sutto då i det varma och lugna fähuset och arbetade. Och benämningarna gjorde konsten lättare att lära.

Hon hade dessa benämningar ännu fullt levande för sig och visade mig i bandprov följande mönster, jfr fig. 4: *klon, kors, stolpar, åtta, kors-och-o, trollhättkorset, son, korset och sona, krok, klon och dubbelkorset*, (det är de

⁹ En spets med samma mönster, som finnes avbildad hos Otilia Adelborg, Knypplingen i Dalarna, i Dalarnas Hemslöjd, Falun 1927, s. 4, uppgives vara en 1600-talsspets.

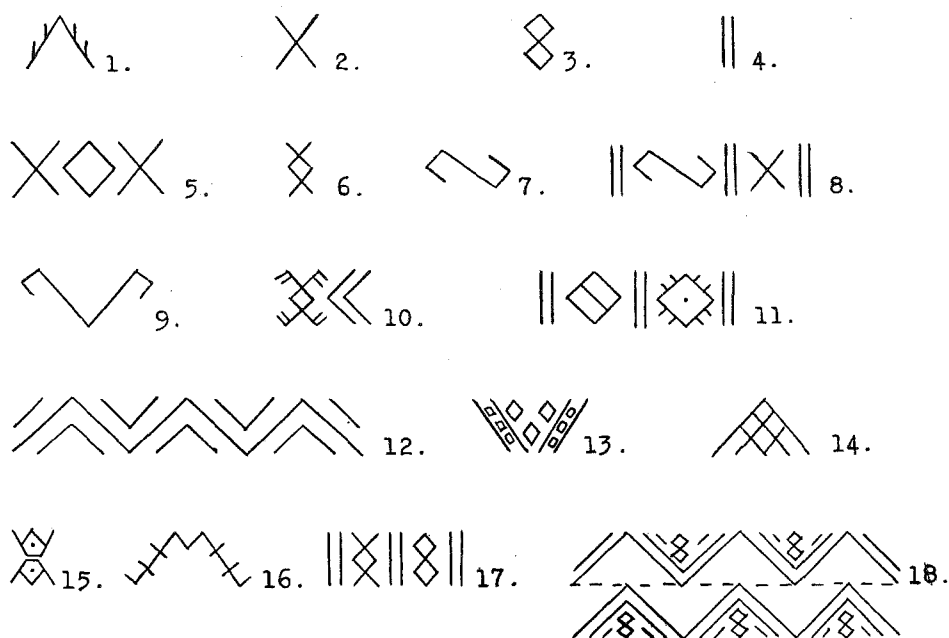

Fig. 4. Schema över bandmönster från Mora. 1. Klön. 2. Kors. 3. Ätta. 4. Stolpar. 5. Kors-och-o. 6. Trollhättkorset. 7. Son. 8. Korset och sona. 9. Krok. 10. Klön och dubbelkorset. 11. Öppen fönsterruta och bromsar. 12. Två krokas. 13. Tre oger och olkroken. 14. Stor Anna. 15. Annkorset. 16. Hässjekroken. 17. Trollhättkorset och åttor. 18. Rättfrankroken och Anna.

båda vinklarna, som kallas korset, fast det ej är någon verklig korsform), öppen fönsterruta och bromsar, rättfrankroken och Anna, två krokas, tre oger och olkroken, Ann-korset, stor Anna, hässjekroken, trollhättkorset och åttor.

Från Floda kan nämnas några benämningar, jfr fig. 5: *hjärtband*, *krakband* (band med hässjekrak i, jfr Mora "hässjekroken"), *gumsband* (figuren, som är hornliknande, kallas "gumse", den andra "ros"; jfr Mora "klön och dubbelkorset"), *Anders-krus*, ett A-liknande mönster, lika åt båda sidor. Efter något olika form kallades A-liknande mönster för "Anders" eller "Anna", de voro efterbildade efter de olika bomärkesfigurer, som skilde dessa båda namn åt.¹⁰ I detta senare fall ha vi således också en uppgift om direkt efterbildning.

Överallt förekomma mönsterbenämningar, som inspirerats av alfabetets bokstäver. Men benämningen har gjorts mera expressiv genom att man ut-

¹⁰ För denna uppgift har jag att tacka fru Britta Bannbers i Floda.

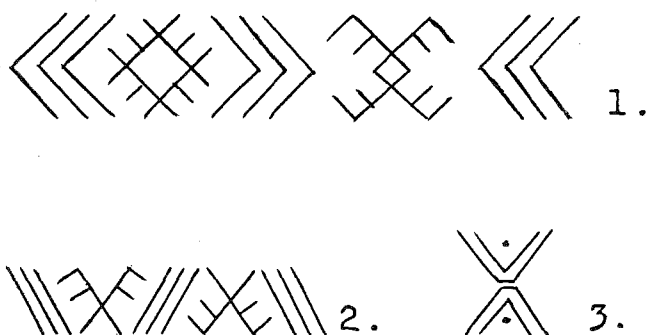

Fig. 5. Bandmönster från Floda. 1. Gumsband. 2. Krakband.
3. Anderskrus.

talat den som ett namn med vederbörande bokstav som initial, ex. Anna, Anders, Hans, Olle (l. Ola). Anna och Olle ha båda varit mycket använda. I vilken utsträckning bomärkesinitialerna kan ha haft inflytande på formgivning och benämningar har jag icke varit i tillfälle att undersöka, men före läskunnighetens tid var det väl av dessa man fick begrepp om bokstävernas form.

Bokstaven o förekommer som mönsterbenämning ej blott i formen *Olle* utan även enbart såsom namn på o-liknande eller rombformade figurer. En gammal kvinna i Ål sade om gäsögonmönster, att man vävde *oner*. Från Sollerön och Mora benämningen *oger*. Och i Gagnef kallas en konstsovmad för *o-söm*. Den sys över den söm, som förenar en kruskvård med ärmen. Annars talar man om *oll-söm* (Mockfjärd), *olarär* (Nås) o. s. v.

En s-formad figur kallas aldrig för s utan som t. ex. i Gagnef *sa*, Mora *son*. Benämningen *sonkrok* på ett bandmönster är upptecknad i Leksand och avsåg väl samma mönsterform, ehuru mina sagesmän nu ej kände till det. Man kan jämföra, att i Floda gamla personer kalla den s-formade skedkroken för "Sara"; detta namngivningssätt var tydligen mycket invant.

Ett *Ann-krus* är ett bandmönster, som säges bestå av "bara Annor", det är bildat enbart av A-liknande figurer (Mockfjärd); ifråga om spetsar finnes också *Ann-knytning*.

Från Leksand kan återgivas benämningarna på huvudtyperna av banden: *stolpkrus*, *sneddkrus* och *korskrus*. Ett stolpkrusband kallade man ett band, i vilket de raka stolparna avdelade mönsterpartierna och gävo karaktär åt bandet, övriga mönsterformer i bandet nämnas endast som enskilda mönster. Ett sneddkrusband hade på samma sätt karaktär av de snedgående mönstren och ett korskrusband av mönster, som gingo i kors. (Dessa tre sorters band

ville man också ha i ägo till hattband: "No villa vi då ha ett sneddkrus och ett stolpkrus och ett korskrus"). Av snedder nämner man särskilt *ollsnedd*, o-liknande figurer i snedd efter varandra, *spretsnedd*, snedd med utstickande taggar, *slätsnedd*, snedd med obruten linje.

Benämningar av liknande art, ehuru de ej ange huvudtyper av mönster äro *sammankrus*, ett mönster, som upprepas lika ett stycke, *vändkrus* där- emot ett mönster, som går fram och åter (knypplingens "hit och mot"). *Gatuband* kallar man ett band, som genom en linje av några bottenrådor och 1—3 mönstertrådor, som gå längs efter bandet, är delat i två olika hälfter. I Mora benämner man en bandtyp för *ömselunda*, därför att mönstren hela tiden varierar mellan varje par av stolpar (brukades till magdband och brudgumssockband). *Åttband* i Floda ha mönsterpartierna avdelade med "ätter".

Här ha vi således s a m m a n f a t t a n d e b e n ä m n i n g a r e f t e r k a r a k t e r i s t i k u m.

Ett bandnamn efter karakteristikum är också *tirband* ("tiråband") i Orsa. Det är endast ett band, som kallas så, ett knytband i rött och vitt till enklare halskläden. Mönstret är "krokar", och då bandet är smalt, blir det så att mönsterfiguren endast liksom glimtar fram.¹¹

Efter bredden, antalet mönstertrådor, kan man sammanfatta benämningar på band som t. ex. *sjuänds-band*, *trettonband*, *nitton-änds-band*. Ett band, som var ett dubbelt trettonändsband med en "gata" i mitten, kallade en sagesman för *trettonband på hälften* (Leksand). Dylika benämningar äro antecknade från Leksand och Sollerön men förnekas från en del andra socknar, ex. Gagnef.

Efter teknik har man särskilda namn, ex. *hällband*, band, som vävdes så, att mönstertrådarna voro knutna i hållor och lyftes upp eller drogos ned med hjälp av dessa, *samkadband*, där man "samkar", plockar upp trådarna med kniv (Mora). Plockade band benämnas i Gagnef och flera andra socknar för *krusband*. Band utan mönster ha namn som *slätband* (Leksand), *rättframband* (Mora), *skälband* (Floda).

Efter material ger man namn sådana som *sotgarnsband* (Leksand), som vävdes av sotat garn och användes i vissa fall till vardagsbruk, *dånband*, grova band, bärband och fättlar, vävda av skäktfallsgarn (Mora).

Efter tillverkningsort kunde banden benämnas när det var fråga om mönster och karaktär, ex. *Gangs-band*, band tillverkade i Gagnef, *Gars-band*, band tillverkade i Garsås i Mora. (De olika socknarnas rosengångsmönster karakteriseras på samma sätt, ex. *Ål-krus*, *Orsa-krus*.)

¹¹ Jfr J. E. Rietz, Svenskt Dialekt-Lexikon, Sthlm 1800, s. 736, sp. 2, art. tira 1, 2) "lysa fram, tindra".

Ej blott i bandvävningen utan också i den vanliga vävningen ha namn givits åt vävnader och mönsterfigurer efter utseende.

Den vanligaste benämningen på gåsögonvävnad är *kistkrus*, och namnet bör väl ha med "kista" att göra. Benämningen *hus* på samma sak i Mora (liksom för övrigt även t. ex. i Jämtland) visar på samma tankegång, mönsterfigurerna se ut som små fyrkantiga "rum".

Munkabälte har efter utseende ibland kunnat nämnas *fönsterkrus* (Gagnef), *lappkrus* (Sollerön; lapp = ruta). I Orsa kallar man en rutliknande fläck för "plätt" och ett vässel i munkabälte för *plättvässel*.

En del mönsterfigurer äro gemensamma för flera tekniker. De kunna återfinnas i vävning, den rätliniga plattsömmen, i stickning, flätning, hålsöm, ibland även i knyppling, och de behålla samma namn i vilken teknik de då än äro utförda. Sömnaden o-söm i Gagnef t. ex. återgår även i mönsterstickningen och kallas även då för o-söm. Samma är förhållandet med fyrsöm i Orsa. Benämningarna kist och kistkrus finner man också förutom som namn på gåsögonvävnad även som namn på rombformade figurer i olika slags textilarbeten, t. ex. i Orsa kist i fransflätning, kistrand i rosengång och i stickning (däremot där ej på gåsögonvävnad, jfr nedan).

För linnevävnader i kypertvariationer, som brukades till dräktdelar, har man upptagit ordet *dräll* som benämning. I Gagnef och Orsa är ordet antecknat endast i betydelsen korndräll (i Orsa vävde man därav "drällbåd" och "drällbracka"). I Leksand är antecknat såsom betydelse dels korndräll, dels kypertvariationer. I Orsa är också antecknat benämningen *dubbeldräll* på gåsögon. I flera andra socknar, t. ex. Mockfjärd, Floda, Nås och Mora, uppgives ordet däremot vara okänt såsom benämning på någon hemvävnad i äldre tid.

Efter rena tillfälligheter har en del mönster kunnat få namn, såsom t. ex. ett visst lärftkrusmönster i Leksand, som nu kallas *prinskrus*, därför att en duk med detta mönster, som vävts upp till Leksands hemslöjdsförenings första utställning, inköptes av kronprinsen.

En äldre namngivning med personnamn gavs exempel på i Nås. Gåsögonvävnad har där jämte benämningen kistkrus också haft namnet *Liss Janniskrus*, därför att det skulle ha varit hos Liss Jannis i Närsjö, som man först skulle ha vävt upp det. Namnet förekommer också på stickningsmönster i samma form.

Ur andra namngrupper kan här återgivas några exempel.

Benämningar på mönsterfigurer i rosengång: *kistrand*, *kors*, *korskrok*, *kringla*, *enkelkrok*, *dubbelkrok*, *knoppkrok* (Orsa; jfr fig. 6); *krok*, *Järnkarl*, *nössing*, *åtta* (Gagnef). Med "enkelkrok" och "dubbelkrok" menas, att man solvat med ett resp. två lagn i vardera riktningen. I Leksand kallar man detta för *enlagns-* eller *tvålagnskrus*, vare sig det gäller spetskypert eller ro-

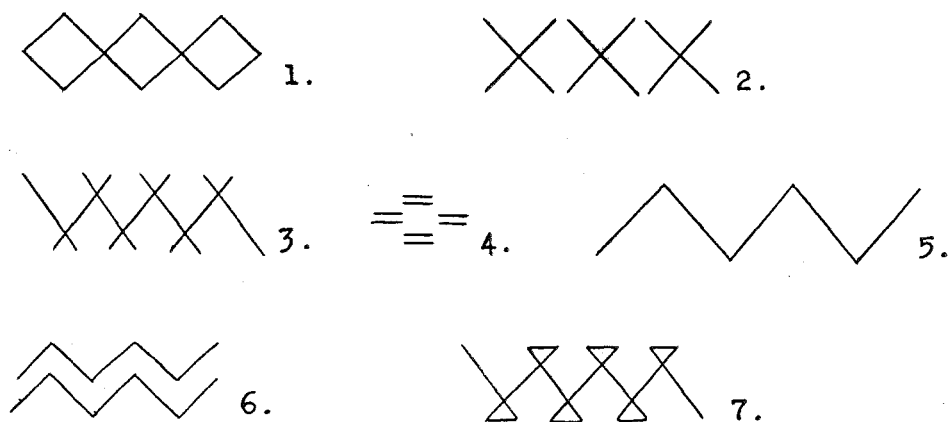

Fig. 6. Mönsterformer i rosengång från Orsa. 1. Kistrand. 2. Kors. 3. Korskrok. 4. Kringla. 5. Enkelkrok. 6. Dubbelkrok. 7. Knoppkrok.

sengång. I Gagnef, där benämningen rosengång av någon anledning tidigt kommit in, talar man i samma avseende om *enkel* l. *dubbel rosengång*.

Benämningar i flätning: *kist*, *vägar*, *gristvägar* (glesa vägar), *fjärar* (fjärdedelar. Orsa).

Benämningar i stickning: *kistrand*, *djuprand*, *digerrand*, *knoppar*, *kors* och *kringla*, *korskrok* (Orsa).

Benämningar i sömnad: *lasksöm* (flätsöm), *rumpsöm* (en rad av rombformade figurer, en "rumpa") *lappsöm* (en rutsöm), *fläta* (kedjesöm. Leks.) *o-söm* (jfr s. 44), *utisöm* (tyllbroderi; förekom endast till hattspets, som då kallades *utisömmadknytning*. Gagnef); *fyrösöm*, *sexsöm*, *tågsöm*, *kringelprickar*, *fyrkantprickar* (Orsa).

Benämningar i hålsöm: *lillsöm* (hopdragssöm; samma benämning från flera socknar), *korssöm*, *trestolpsöm*, *klubbsöm*, *kringlor*, *fyrakringelkrus*, *sextonkringelkrus*, *tågsöm* (Orsa).

Ett avgränsat mönsterparti kallas *fläck* (Gagnef, Leksand). I Gagnef har ordet antecknats som benämning på varje litet parti, som sys över 4 trådar. Man säger, att kvården är så och så många fläckar bred. En större mönsterfigur kallas där *krusros*.

Benämningen fläck finnes i Leksand på ett avgränsat mönsterparti i lärftskrus. Äro trådarna i en ruta bundna till stolpar, kallar man rutan för *stolpfläck*, är det en mönsterfigur av annan form kallas den för *krusfläck*. Jfr s. 34 *blaggarnsfläck*. Mönstren nämner man i övrigt efter utseende.

Med den här gjorda utredningen rörande namngivningen i de dalska textilierna har jag givetvis ej velat framhålla, att principerna för denna ha varit

för landskapet egenartade. Men det torde vara få landskap, där ålderdomliga förhållanden ha bevarats, så att man kan följa linjerna som här.

De dialektala textiltermerna ha hittills varit rätt styvmoderligt behandlade. Föremålssamlade institutioner ha ägnat mer intresse åt föremålen än åt de med dem förknippade benämningarna, och institutioner, som samlat dialektmaterial, ha oftast ej haft tillgång till tekniskt kunniga personer för insamling av just denna speciella sorts termer. Här behövs en samverkan, om resultatet å ömse sidor skall bliva en helhet.

Zusammenfassung

Die Namensgebung und ihre Prinzipien bei dalekarlischen Textilien

In der Landschaft Dalekarlien findet man, dass sich altertümliche dialektische Textilausdrücke in stärkerem Masse als in vielen anderen Landschaften erhalten haben. Dort sind die alten Kirchspieltrachten teilweise noch in Gebrauch, und man hat somit bis in späte Zeit die verschiedenen Arten textiler Arbeiten ausgeführt, wie sie nicht nur die ältere häusliche Einrichtung sondern auch alle diese Trachtenteile erforderten. Benennungen für ausser Gebrauch gekommene Materialien und andere alte, beinahe vergessene Wörter sind teilweise weiterhin lebendig und werden zusammen mit jüngeren Bezeichnungen angewandt. Diese Mannigfaltigkeit gleichzeitig gebrauchter Ausdrücke ermöglicht dem Forscher die Grundsätze zu unterscheiden, nach denen die Namensgebung erfolgt ist.

Die Benennung *Hanfmuster* ("hampkrus") ist z. B. eine Bezeichnung, die in einigen Kirchspielen seit der Zeit fortgelebt hat, da man Hanf als Textilmaterial anwendete. Es ist eine Benennung für Zickzackköper, und der Name ist daher entstanden, dass man stets in die groben Hanfgewebe Kettenfäden so einzog, dass sie dadurch weicher wurden, als wenn man sie in gewöhnlicher Köper-Diagonale webte. Dies ist also ein Typ Musterbezeichnungen, der seine Bestimmung durch das Material erhalten hat.

Als eine gewisse Sorte Gewebe stets in der gleichen Technik gewebt wurde, konnte der Materialname des Gewebes dazu übergehen die Technik zu bezeichnen. Ganzleingewebe, die in älterer Zeit in Mora stets zweischäftig gewebt wurden, wurden dort Leingewebe genannt, und deshalb sagte man später "man träte Leingewebe", wenn man zweischäftiges Gewebe jeder be-

liebigen Sorte webte. Hier haben wir also ein Beispiel für Benennung der Technik nach dem Materialnamen des Gewebes.

Ein anderer Namensgebungstyp ist die Bezeichnung nach dem Charakteristicum der Gewebeart, so wie gewöhnlich Körper den Namen nach der Bezeichnung erhält, die man für die Diagonalstreifen im Gewebe hat. Wenn z. B. die Diagonalstreifen "Litzen" ("snoddar") genannt werden, bezeichnet man das Gewebe als *Litzengewebe* ("snoddväv").

Von einigen Kirchspielen ist die Benennung *Quedermuster* ("linningskrus") für die Gewebeart verzeichnet, die bisher im Gebrauch der Landessprache "loser Rosengang" genannt worden ist. Man kennt nicht mehr die Herleitung dieser Benennung, aber bei einer Untersuchung zeigt sich, dass man bei einigen Kirchspielen die Bezeichnung Queder ("linning") für einfädig gestochenes zweischäftiges Gewebe gewinnt, und dass die Bezeichnung daraus entstanden ist, dass man in älterer Zeit solche Gewebe zur Verwendung als Queder für Kleider webte. Da "Queder" oder "Quedergewebe" mithin einfädiggestochenes zweischäftiges Gewebe bedeutet, versteht man, dass Quedermuster die Muster bedeutet, die wir in einfädig gestochenen Gewebe weben. ("Krus" bedeutet im ganzen Dalarna-Mundartengebiet Muster). Loser Rosengang war das einzige gemusterte Gewebe, das man in einfädiggestochenen Geweben webte.

Sehr alt ist bei gewissen Geweben der Brauch diese lediglich nach dem Typ des Einziehens der Kettenfäden zu benennen. So erinnert man sich noch in Kirchspielen daran, dass alte Leute losen Rosengang *links-und-rechts* ("avigt-och-rätt") genannt haben und zwar deshalb, weil man den Typ des Kettenfädeneinziehens so nannte.

Oft hat man auch Namen nach der Anwendung der Gewebe gegeben.

In der Literatur sind Angaben darüber vorgekommen, dass man in Dalekarlien poetisch seine Spitzenmuster nach verschiedenen Dingen gedichtet hat. Dies ist indessen eine romantische Auffassung der Sache, die mit der Wirklichkeit nicht übereinstimmt. Man hat Muster variiert oder neu geschaffen und hat später mit der die Menschen in Dalekarlien auszeichnenden lebhaften Phantasie eine Ähnlichkeit mit einem gewissen Gegenstand gesehen und den Namen darnach gegeben.

Dies ist mithin ein Namensgebungstyp nach der Ähnlichkeit mit einem gewissen Gegenstand gewesen. Dies gilt nicht nur für geknüppelte Spitzen sondern auch für Bänder und andere Gewebe.

Die Bilder zeigen ein Schema über Band- und Rosengangmuster mit besonderen Namen sowie einige Spitzen mit altertümlichen Benennungen.

Der Spitzenname *die Erlenbergstreppe* ("Alderbergstrappan") ist auch als *die Alterstreppe* ("Ålderdomstrappan") aufgezeichnet und geht möglicher-

weise auf die Ähnlichkeit mit der Treppe auf einem alten Gemälde über die Altersstufen des Menschen zurück, wo er zuerst eine Treppe auf der einen Seite zur Mittagshöhe seines Lebens hinaufgehend und dann auf der anderen Seite herabkommend erscheint.

Spitzennamen wie *Haubenarbeit* und *Ringarbeit* ("lavgård" und "ringgård") — für Spitzen die für "lavor", Kinderhauben, benutzt worden sind — dürften der ältesten Namensgebungsform angehören. Das Zusammensetzungsglied -gård ist ein Dialektwort, das hier Arbeit, Werk, überhaupt Handarbeit bedeutet. Der Name "lavgård" z. B. sollte mithin die Handarbeit bedeuten, womit wir die Kinderhauben schmücken.

Bidrag till kännedomen om Visby medeltida profanarkitektur

Av *Erik B. Lundberg*

I kammarkollegiets arkiv förvaras en värdefull samling äldre byggnadsritningar från Visby stad. Detta hitintills outnyttjade material jämte tillhörande handlingar (syneprotokoll m. m.) lämnar åtskilliga intressanta upplysningar om några av stadens mest kända profanbyggnader från medeltiden, nämligen det sägenomspunna Vin- el. Kalvskinnshuset, Gamla Ränteriet (nuv. Stadshotellet) och Gamla Apoteket.

Vinhuset tillhör sedan långliga tider tillbaka stadens subterrestra monumentbestånd, varför varje bidrag, som kan kasta nytt ljus över detta en gång så ståtliga palats, är synnerligen välkommet. Gamla Ränteriet är i huvudsak bevarat ehuru i starkt förändrat skick. Den nu påträffade ritningen av detta komplex ger klart besked om dess utsträckning och utseende innan delar av detsamma hunnit falla i ruiner och före 1850-talets kraftiga omdaning,¹ varigenom byggnaden förlorade sin medeltida prägel. Vad slutligen Gamla Apoteket anbelangar, så bjuder den här meddelade ritningen icke på några mera sensationella detaljer utöver vad vi redan känna till om denna bekanta byggnad. Den utgör rätt och slätt ett förslag till husets omändring till ett magasin med många gluggar i fasaden. Man får vara tacksam för att detta förslag stannade på papperet!

Samtliga ritningar äro utförda på 1760-talet, då man ventilerade en serie olika projekt till ny bostad åt landshövdingen, som alltsedan slutet av 1720-talet bott i hyresvåning på grund av residenshusets dåliga tillstånd,² och dessutom hade att taga ställning till en annan mycket viktig byggnadsfråga, nämligen om man skulle reparera Ränteriet, som då var mycket förfallet, eller

¹ Huset reparerades då och inreddes till hotell. Dessförinnan var det "ett verkligt ideal av pittoresk skröplighet". Hotellet, vars första ägare hette de Berg, invigdes 1856 och döptes till Gotland.

² Visby gamla residens ligger mitt emot Stadshotellet. Det är av trä och uppfördes av landshövdingen Gustav Banér, 1649—51.

begära medel till uppförandet av ett helt nytt magasin för kronospannmålens och ränterimedlens förvaring.

Vinhusets ruin uppmättes år 1769 av lantmätaren Magnus Lallerius, och att så skedde berodde därpå att tomten med källarna kunde tänkas komma i åtanke om det bleve fråga om uppförandet av ett helt nytt residenshus, allra helst som landshövdingen Didrik Grönhagen här ett 40-tal år tidigare med statsmedel låtit utföra vissa förberedande arbeten för en sådan byggnad.

Planen, fig. 1, återger en rektangulär källarvåning 67 $\frac{1}{2}$ alnar i längd och 34 alnar bred. Den delas i tre skepp genom tvenne rader kolonner, som uppbära 24 kryssvalv. Det stora rummet är genom tre sekundära mellanväggar indelat i fyra avdelningar, som 1769 voro "fylde med mycken gyttja och vatn". Utåt havet vette fyra dubbelporlar, genom vilka trappor ledde ner till källaren. John Nihlén har genom grävning lyckats påvisa, att dessa portar haft en vackert huggen, spetsbågig omfattning.³ Lika många trappnedgångar — ehuru av enklare slag — lågo vid Strandgatan. Av planen framgår vidare, att uppgångarna till bottenvåningen voro belägna mellan portarna till källaren och att norra gavelväggen var försedd med strävpelare.

Det är givetvis omöjligt att göra sig en riktig föreställning om hur detta väldiga hus en gång sett ut till sina övre delar. Sannolikt har dock ovan källaren funnits minst två våningar, varav den översta omfattat en stor festsal och den undre varit belamrad med salustånd, ty huset har varit stadens saluhall, domstolslokal och festsal, liksom de gamla tyska städernas rådhus. Under källarvalven lagrades bl. a. det vin, som stadskällaren enligt lag hade rätt att erhålla från varje vinimportör.⁴

Om husets grundläggning finnes en gammal sägen, som berättar att den svenske konungen Birger Magnusson år 1312 av stadens myndigheter anhöll om tillstånd att vid Fiskartorget få uppföra en byggnad.⁵ Härför begärde han ej större markbit än som kunde täckas av ett kalvskinn. Sedan denna hans begäran villfarits, lät han skära ett kalvskinn i långa strimlor och kunde därigenom inhägnat ett betydande område.

Självfallet torde det icke finnas minsta kärna av sanning i denna sägen. Historien om kalvskinnet återkommer i många sagor och uppgiften om att det skulle varit den svenske konungen, som åt sig låtit uppbygga huset, verkar synnerligen orimlig. Vinhuset har varit ett stadens palats och torde ha stått färdigt redan under 1200-talet. Först genom Visborgs slots grundläggning 1411 fick kungamakten fotfäste innanför den fria hansestadens murar.

³ Detta framgår av J. Nihléns rapport i Antikvarisk-topografiska arkivet. Se även Nihlén, *Från det okända Gotland*, Sthlm 1929, s. 17 ff.

⁴ Stadskällaren skulle ha $\frac{1}{4}$ av allt infört vin. Om stadslagens bestämmelser rörande importerat vin se C. J. Schlyter, *Visby stadslag och sjörätt*, Lund 1853, s. 107.

⁵ Sägnen återgives i Haquin Spegels år 1683 utgivna arbete *Rudera Gothlandica*.

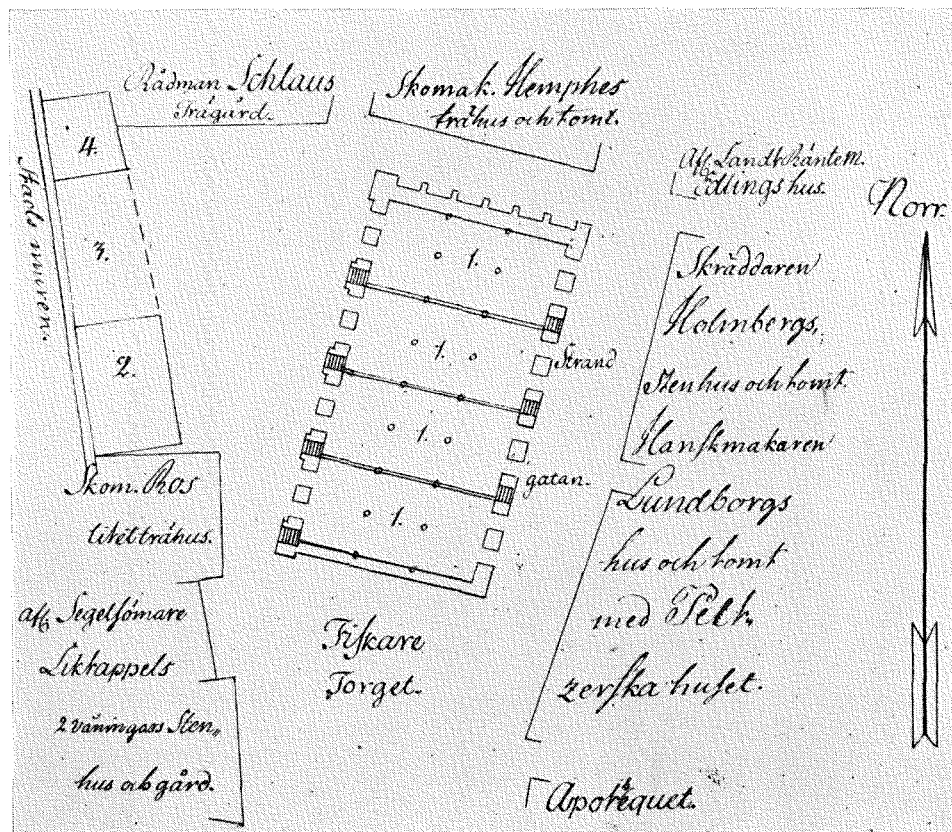

Fig. 1. Plan av Vinhusets källare, uppmätt av Magnus Lallerius år 1769. De utritade trapporna föra till bottenvåningen, där köpmännen hade sina bodar. I en övre våning låg den stora fest-salen. Huset torde ha uppförts på 1200-talet.

Redan vid slutet av 1400-talet vill det synas, som om byggnaden börjat förlora något av sin forna betydelse eftersom dess övre utrymnen då togs i anspråk för förvaring av spannmål enligt vad som framgår av en rad i Ivar Axelsson Totts räkenskapsbok för åren 1485—87.⁶

1558 fattade ståthållaren Kristoffer Huitfeldt intresse för Vinhuset, och i ett brev till sin konung berättade han hurusom detta ståtliga hus, i vars källare skattetjäran förvarades, allt mer och mer började förfalla. Han meddelade ock, att stadens borgmästare och rådmän för att slippa ifrån en dyrbar reparation och framtida underhållskostnader beslutat donera byggnaden till konungen undantagandes 12 bodar, som funnos däruti. Konungen svarade,

⁶ Originalen finns i riksarkivet. En avskrift tillhör Läroverksbiblioteket i Visby.

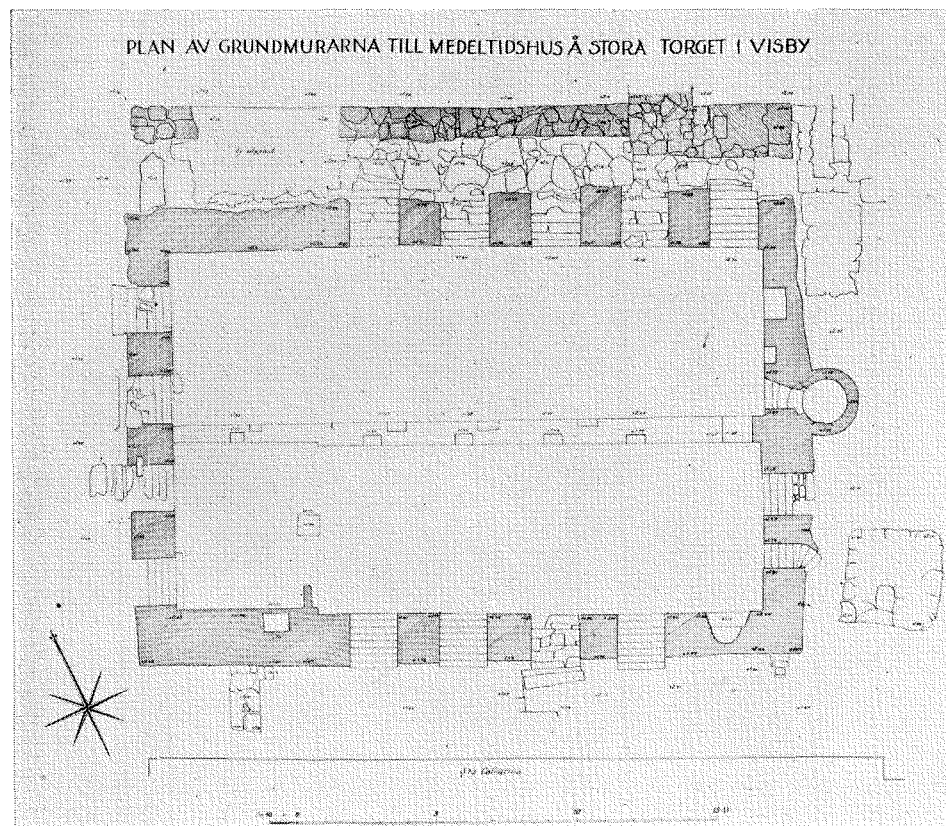

Fig. 2. Rådhuset på Stora torget. Plan av grundmurarna. Huset — en yngre upplaga av Vinhuset — har troligen uppförts under senmedeltiden.

att ståthållaren skulle underhandla om husets överlämnande med de 12 bodarna, ty sade han "thett icke wilde were oss lideligt at lade holde hussett ferdig och wed magt och the skulle holde boderne ther wdj...".⁷

1723 låg Vinhuset totalt i ruiner enligt ett detta år daterat syneinstrument.⁸ Södra gavlen var "nederfallen och kullblåster av storm och oväder", och östra sidan av muren hade då nyligen ramlat ut över allmänna gatan. Bäst bevarade voro västra muren och norra gavelväggen. Källarna, varav tvenne brukades till tjärkällare, voro fulla av vatten och dy. Valven voro så svårt anfrätta, att boskap med lätthet kunde trampa igenom.

⁷ Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, del 2, utg. av Ernst Nygren, Sthlm 1932, sid 656—57.

⁸ Syneförrättningar i Visby fr. o. m. 1654. Visby arkivdepå.

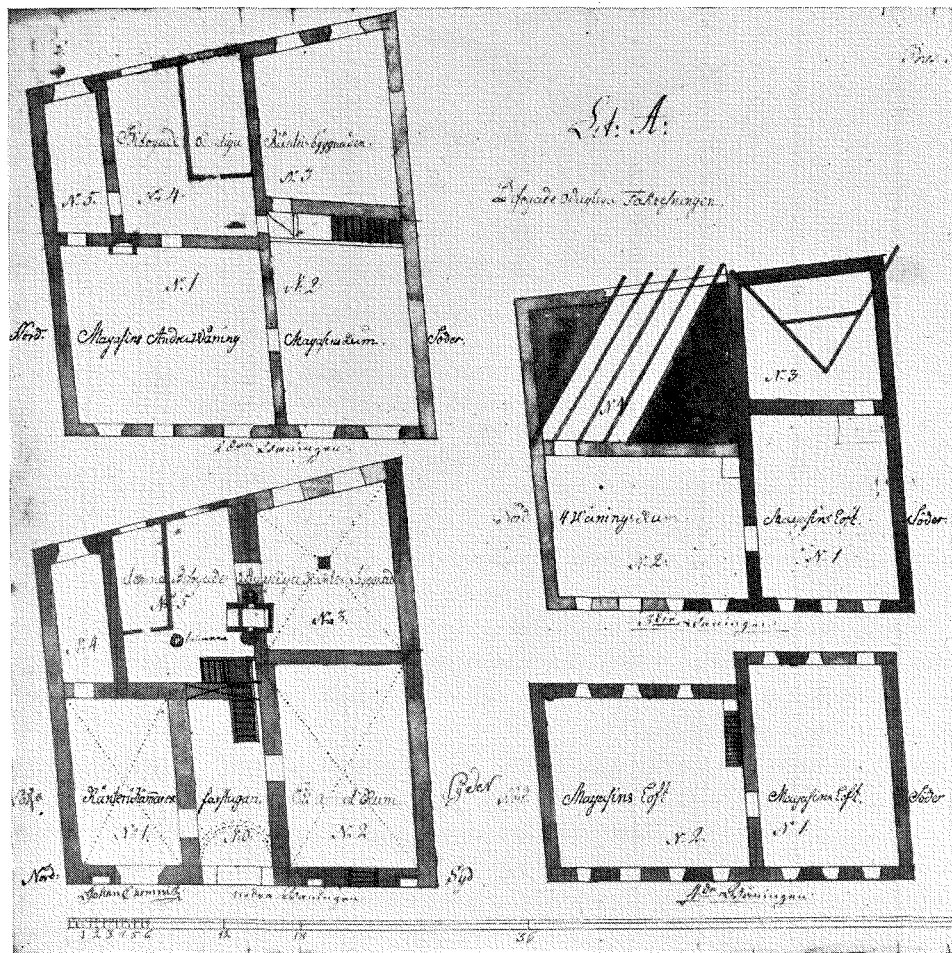
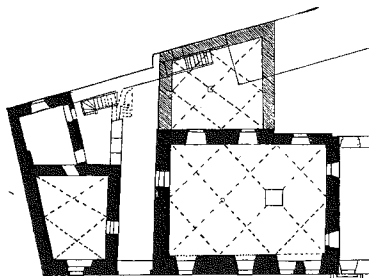

Fig. 3. Gamla Ränneriet. Uppmått av J. Chemnitz 1764. Nederst t. v. bottenvåningen. Därövan andra våningen. T. h. synes överst tredje och därunder fjärde våningen.

Jöran Wallin har i sina samlingar antecknat, att då han kom till Visby 1736, så stod litet av nedersta murarna och källarna kvar, "men fulla av orenlighet som flyta av gatan".⁹ Valven, som han uppger hade stått otäckta i några hundra år, voro beväxta med gräs. 1734 hade riksdagen beviljat 11.000 daler silvermynt till ett nytt residenshus över Vinhusets källarvåning. 1737 lät landshövdingen Didrik Grönhagen riva ner ruinens övre delar till i höjd med källarluggarna, och därmed avstannade arbetet för alltid. Ste-

⁹ J. Wallin, *Analecta Gothlandensia*. Kungl. Biblioteket.

*Fig. 4. Plan av den medeltida botten-
våningen (markerad med svart) i
Stadshotellets norra del enligt uppmät-
ningsritning från 1900-talets början.
Skaffering utmärker rekonstruerat
parti. Jfr Chemnitz' plan.*

narna från de nedrivna murarna lågo kvar runt ruinen, på gatan och de intilliggande gårdarna i över 20 år, innan de forslades bort.

När Lallerius gjorde sin uppmätning 1769, var södra gavlen överhöljd av rasmassor, östra muren 3 och den västra $4\frac{1}{2}$ alnar hög. L. uppgiver vidare i explikationen, att "friskt vatn torde väl kuna finnas, ehuru det nu ej är, efter det aldrig varit våningshus".

Om Vinhusets senare öden berättar C. J. Bergman, att när kronobränneriet vid slutet av 1700-talet uppfördes togs huggen sten från ruinerna.¹⁰ Vidare säger han, att delar av finslipade kolonner stodo såsom prydnader i muren framför den terrass, som sträckte sig längs bränneriet. När terrassen revs, fördes kolonnerna av den som ledde arbetet till Bjers gård i Vesterhejde.

I våra dagar utbreder sig en stor trädgård över ruinerna, varav tvenne trappor och valvanfang ligga blottade till allmänhetens beskådande.

En yngre upplaga av Vinhuset synes det s. k. rådhuset på torget ha varit, fig. 2. Om dess ålder råder delade meningar. Nihlén, som 1925 grävde fram dess ruiner, hänför det till samma grupp, som Kronstallet och Klintska huset, beroende på att stenhuggaremärken av samma slag återfinnas såväl på rådhuset som Kronstallet.¹¹ Kronstallet tillhör senmedeltiden och kan knappast ha uppförts tidigare än vid 1400-talets slut. Att även rådhuset på torget anlågts under senmedeltiden vill man gärna tro. Richard Steffen har påvisat, att av ruinerna efter rådhuset uppfördes en stor tegelbyggnad på stenfot.¹² Denna intressanta uppgift — kombinerad med stenhuggaremärkena — tycker

¹⁰ C. J. Bergman, *Gotländska skildringar och minnen*, Visby 1882, s. 117.

¹¹ J. Nihlén, a. a., s. 22 ff.

¹² R. Steffen, *Gotlandslitteratur 1938—1940*, i *Gotländskt Arkiv*, XII, s. 59—74.

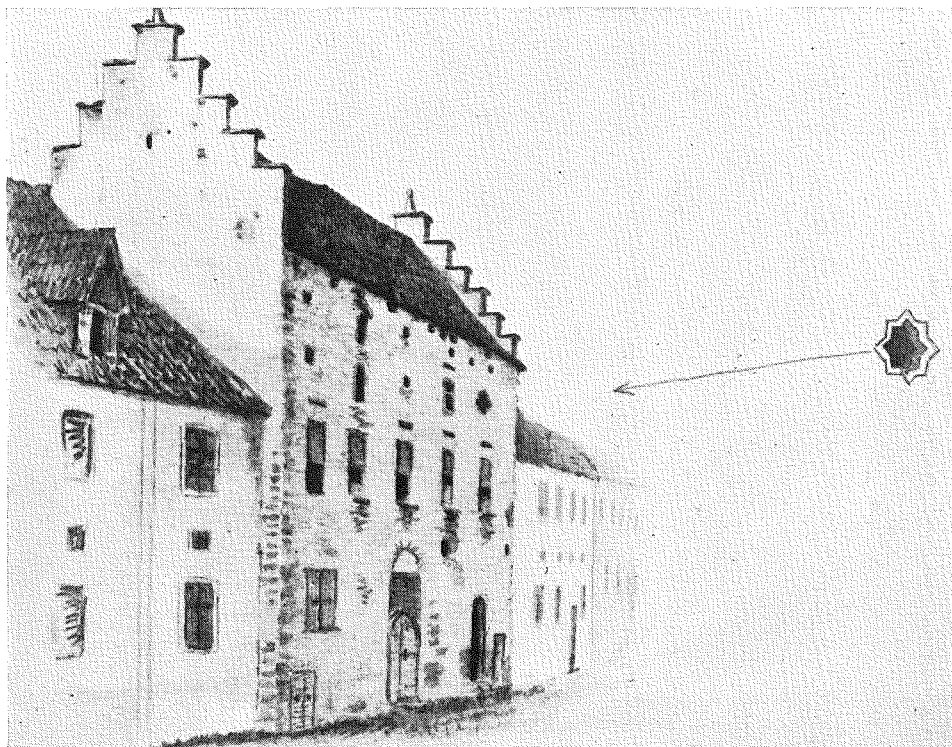

Fig. 5. Ränteriets fasad åt Strandgatan. I mitten synes den tunnvälvda portgången och i tredje våningen ett stjärnfönster. Huset miste sin medeltida prägel genom omändringen till hotell 1856. Teckning av P. A. Säve år 1844.

jag avgjort talar för, att rådhuset på torget varit en representant för den senmedeltida tegelarkitekturen, vilken är så sparsamt företrädd i Visby. Att Ivar Axelsson (Tott) använde Vinhuset på 1480-talet som sädesmagasin, kan tyda på att dess roll då övertagits av rådhuset på torget.

Att *Visby stadshotell* är en byggnad av medeltida ursprung, därom talar den vackert välvda bottenvåningen i komplexets mittparti sitt tydliga språk. Denna har emellertid liksom husets övriga våningar under tidernas lopp blivit utsatt för genomgripande förändringar av olika slag, varför det skulle ha varit i det närmaste omöjligt att i våra dagar uttala sig om husets forna utsträckning, indelning och utseende om man ej haft att tillgå den i det föregående nämnda ritningen, fig. 3, uppgjord 1764 av stadsmurmästaren Johan Chemnitz, jämte P. A. Säves utomordentliga pennteckningar från tiden närmast före husets modernisering.¹³ Härjämte finnas även tvenne syneinstru-

¹³ S 170: 1. Uppsala Universitetsbibliotek.

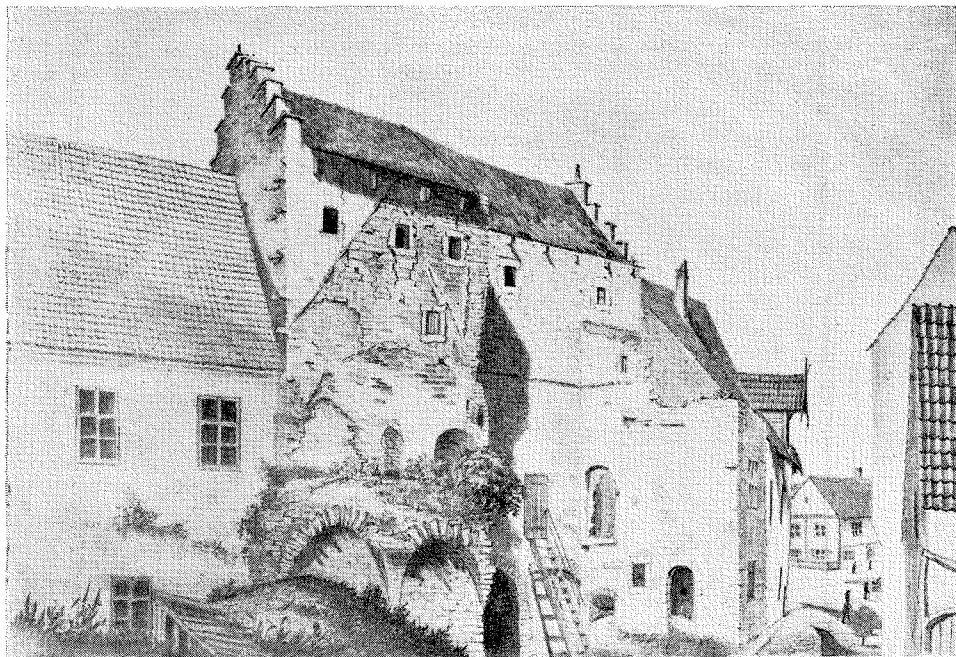

Fig. 6. Ränneriet från Kilgränd. T. v. synes rester av den södra utbyggnaden, och bakom det trasiga kryssvalvet skymtar portgången. Den vänstra (södra) gaveln, vars avtrappade röste ej är ursprungligt, betecknar ej komplexets verkliga avslutning åt söder. Teckning av Sæve 1850.

ment, det ena från 1689¹⁴ det andra från 1764,¹⁵ som bidraga till att fullständiga bilden av Visby gamla ränteri och kronomagasin.

1689 ägdes huset av kronan, men användes då icke för förvaring av ränterimedlen och kronospannmålen, utan beboddes av en person vid namn Henrik Skomakare. Först några år härefter togs det i anspråk av kronan för det ändamål, som det sedan skulle tjäna ända tills ett nytt kronomagasin — nuvarande arkivdepån — på 1770-talet uppfördes på den s. k. öde slottså kern.

Om vi nu övergå till att betrakta Chemnitz ritning av husets våningsplaner, fig. 3, så finna vi att bottenvåningen i den del av huset som ligger vid Strandgatan omfattar en tunnvalvd farstuga (n. 0) och på vardera sidan där-om ett kryssvälvt rum (n. 1 och 2). Vid Kilgränd ligga det långsmala rummet n. 4 med ett fönster och rummen n. 5 och 3 med vardera 2 fönster åt Kilgränd. I rum 5, som genom en dörr står i förbindelse med det kryssvälvda

¹⁴ Magistratens brevbok 1682—89, nr 187. Visby arkivdepå. Fru Karin Svahnström har haft vänligheten att fästa min uppmärksamhet på denna handling.

¹⁵ I Provinskontoret, 1791 års expedition, nr 399/1791 R. B. Kammarkollegiums arkiv. Samtliga handlingar rörande kronomagaset förvaras i samma fascikel.

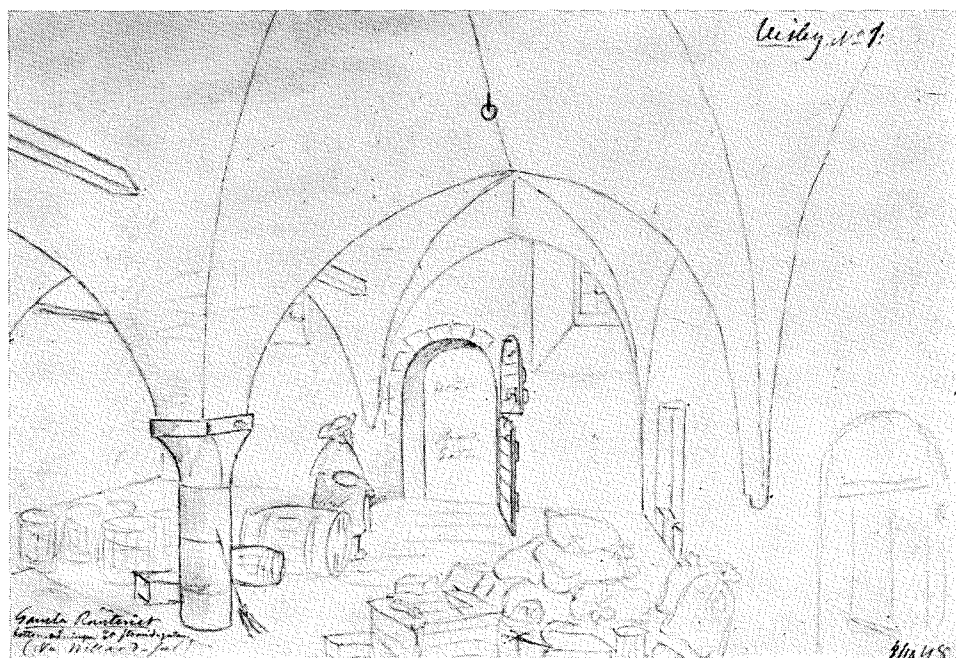

Fig. 7. Ränteriets bottenvåning (högkällaren) åt Strandgatan. Nu restaurantilokal.
Teckning av Säve 1848.

n. 3, synas en liten avbalkad kammare, en brunn i golvet och en spis med bakugn och rökkanaler i väggen till rum 3. Väggen utåt Kilgränd är av korsvirke. Enligt 1764 års syn skulle detta rum ursprungligen ha varit ett öppet gårdsrum. Under n. 1 t. o. m. 4 finnas s. k. bjälkkällare. Dessa källare (till vilka ledde trappor från Strandgatan) stodo öde och förfallna 1764, och såväl bjälkar som plankor voro ruttna.

Bottenvåningen disponerades av Henrik Skomakare år 1689 på följande sätt. N. 0 utgjorde förstuga. Golvet var stenlagt och åt väster (Strandgatan) fanns en stor port och åt öster (rum 5) en mindre dörr. N. 1 var dagligstuga. Här fanns ölandssten på golvet, ett grönt skåp i muren och en uthuggen skorsten d. v. s. spis med huggen omfattning. N. 2 användes som krambod och var uppdelat i mindre utrymmen genom brädväggar. N. 3 var brygg-hus och n. 4 sängkammare. Enligt en teckning av Säve var kammarens väggar bemålade med vegetativa ornament. C. J. Bergman skildrar detta måleri på följande sätt: "I en sidobyggnad fanns ett välvt rum med granna (på femton- eller sextonhundralet troligen anbragta) målningar föreställande frukter, rosor och blomsterslingor på kalkgrunden å väggar och tak, och mitt ibland dessa arabesker bilden av Bachus i ynglingagestalt med en bågare i ena och

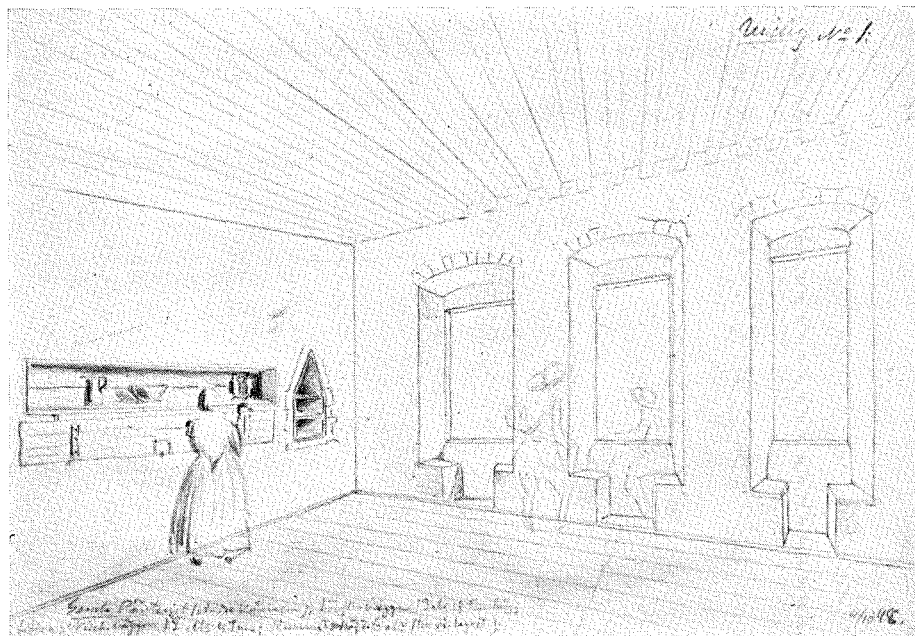

Fig. 8. Salen i Ränteriets andra våning. De höga fönstren utåt Strandgatan torde ha upphuggits på 1500- el. 1600-talet. Teckning av Säve 1848.

ett ymnighetshorn i andra handen, — — —".¹⁶ N. 5 upptogs av tvenne små kammare, den ena för "pigan", den andra försedd med brunn och pump, och ett kök med behörig spis vid farstugans östra ände.

Andra våningens västra halva utgjorde ränteriets första spannmålsvind. Den östra betecknades 1764 som öde och förfallen. Hela våningen kallades 1689 för nattstuguvåningen, och till denna förde "en god bred trappa" från förstugan.

Från andra våningens förstuga (n. 4), som hade "en liten kammare med bräder avskild" ledde en dörr till n. 5, där det fanns en spis 1689, och en till den stora salen n. 1, som ägde en stor spis, utritad på Chemnitz' plan och utvisande var en av komplexets skorstensstockar gått upp. Innanför salen låg en stor kammare, nr 2. Fönsterna åt Strandgatan voro mycket höga, och i smygarna funnos finslipade stensäten, fig. 8. Rum 3 ovan det kryssvälvda brygghuset var tunnvalvt, och 1689 användes det som bagarstuga, och där funnos då tvenne bakugnar. På denna höjd slutade den delen av komplexet, som låg vid Kilgränd, medan den andra delen fortsatte i höjden ytterligare två våningar. Dessa våningar eller rättare sagt vindar voro indelade på

¹⁶ C. J. Bergman, a. a., s. 112.

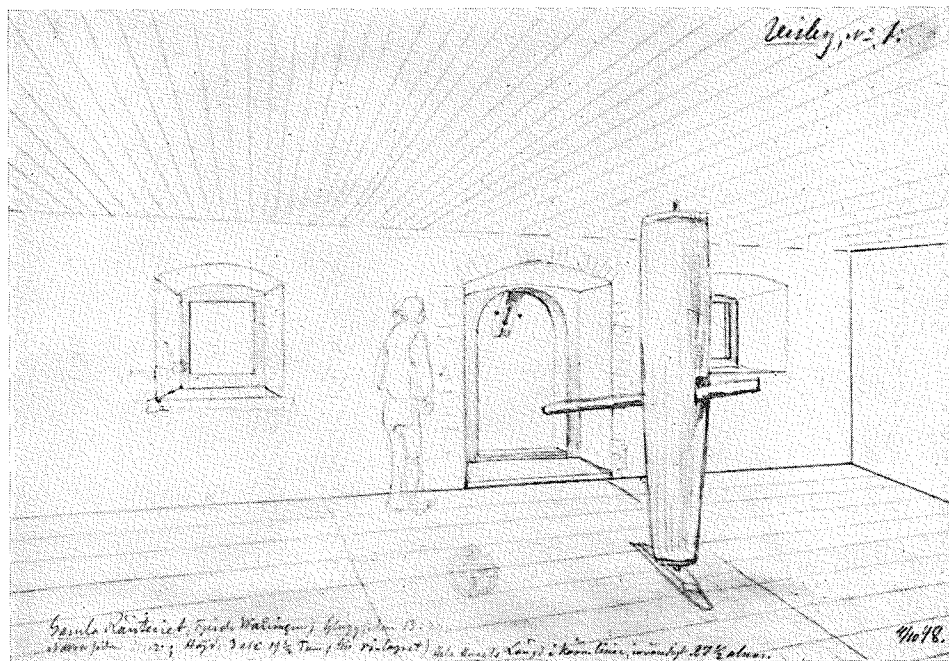

Fig. 9. Interiör från Ränteriets översta spannmålsvind med hissport och en spole, varmed spannmålen vindades upp. Teckning av Säve 1848.

samma sätt som andra våningen och hade rundbågiga hissportar åt Strandgatan, fördelade på två axlar. I tredje våningen satt ett s. k. stjärnfönster, som var 1 aln $6\frac{1}{2}$ tum brett i fyrkant, fig. 5.

Det branta yttertaket var ännu på Säves tid belagt med medeltida taktegel.

1689 hörde till huset ett gårdsrum på andra sidan Kilgränd. Här stod ett fähus för 4 kor och ett stall till 8 hästar.

I sitt ursprungliga tillstånd omfattade emellertid komplexets huvudbyggnad ytterligare ett parti åt söder, som 1764 ägde samma våningsindelning som Ränteriet, varifrån det var avgränsat genom en korsvirkesvägg i bottenvåningen och en kalkstensvägg i de högre regionerna. Bottenvåningen var täckt av två kryssvalv och omfattade en dagligstuga (åt Strandgatan) och en sängkammare, under vilken fanns ett brygghus med spis, brunn och fiskpark.

När husets avstyckning ägt rum är okänt. Omöjligt är emellertid icke, att detta kan ha skett samtidigt med att andra våningen fick sina stora fönster med sittbänkar och bottenvåningen sitt muralmaleri, d. v. s. under 1500- el. 1600-talet.

För att förstå husets ursprungliga utseende och utsträckning måste vi alltså tänka oss Chemnitz' planritningar ytterligare utökade åt söder med ett

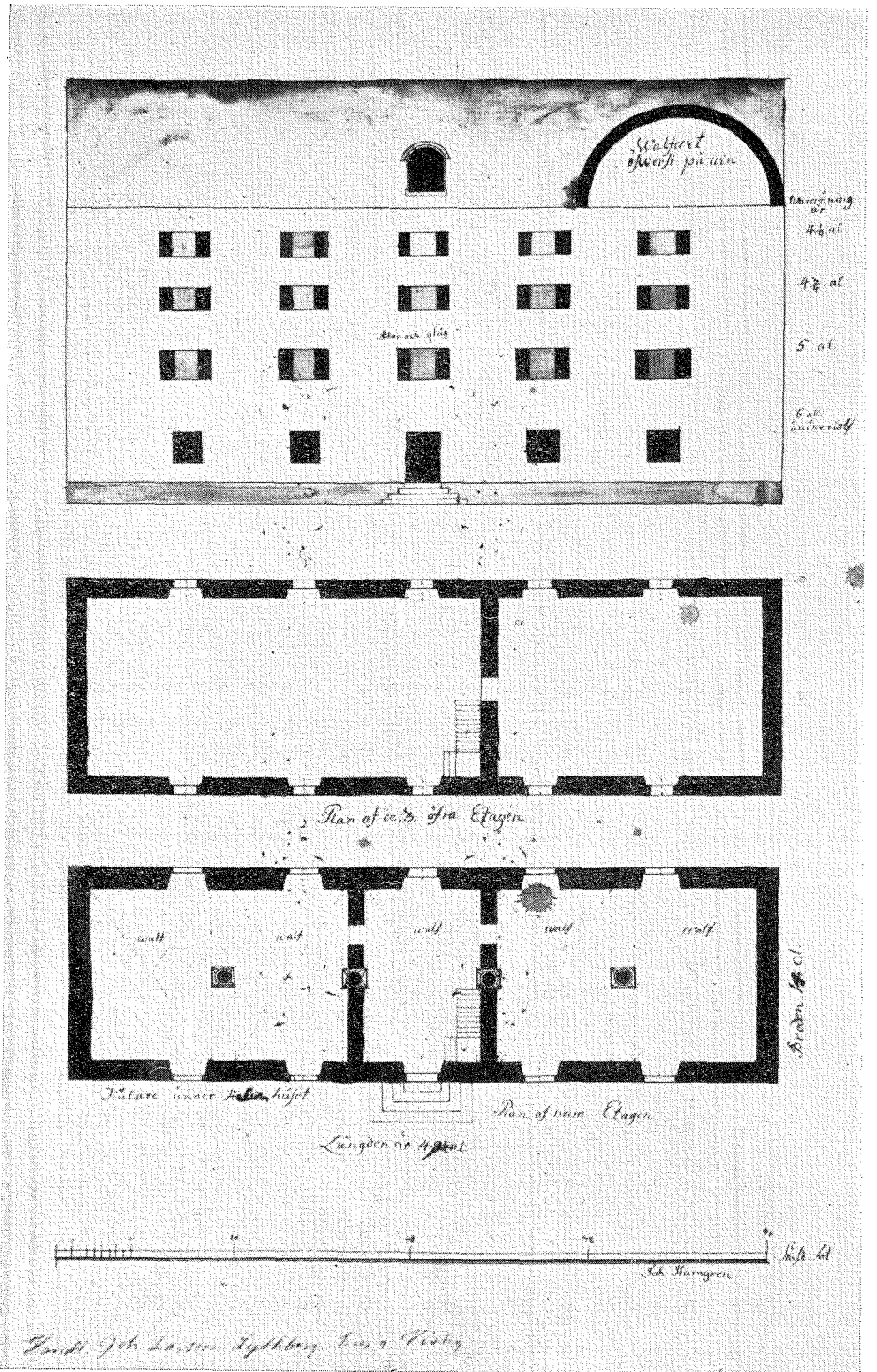

Fig. 10. Johan Larsson Lythbergs hus vid Fruplan (Gamla Apoteket), uppmätt av Johan Hamgren troligen år 1764. Förslag till husets förändring.

utrymme hälften så stort som n. 2; därjämte få vi bortse från n. 5, som äldst varit gårdsrum. Vi få alltså i bottenvåningen ett kryssvälvtt rum med smal sidokammare norr om den tunnvalvda portgången och söder om densamma ett stort rum, täckt av sex kryssvalv vilande på två kolonner, som sträcka sig från källaren genom golvet, vilket de uppbära, se fig. 4. Till denna högkällare ansluter sig den tvåvåniga sidobyggnaden vid Kilgränd. Med all sannolikhet är det tvenne likartade anläggningar som vuxit samman, vardera omfattande en stor magasinsbyggnad med vackert utbildad bottenvåning och hissportar åt Strandgatan, och ett bostadsparti, med förhållandevis små mått, åt Kilgränd. Mellan sidobyggnaderna eller boningshusen låg ett gårdsutrymme med brunn och portgång till Strandgatan. Som regel torde gälla att huvudbeståndsdelarna i den medeltida visbyköpmannens gård utgjorts av en eller flera för rådshus och ett bostadshus, sammanfogade till ett komplex.¹⁷ Ränteriet erbjuder ett gott exempel på hur en sammansatt monumentalanläggning vid stadens förnämsta köpmannagata kunde gestalta sig.

Liksom sina fränder vid Strandgatan — Gamla Apoteket, Liljehornska och Holtska huset och Börsen — torde ränteriet stamma från 1200-talet.

Mot ränteriets norra sida låg ett hus som kallades Druvan, vilket 1764 ägdes av Johan Larsson Lythberg. Eftersom Lythberg gärna ville bli ägare till ränteribyggnaden erbjöd han kronan att i utbyte mot denna erhålla ett honom tillhörigt stenhus vid Fruplan i strandroten.¹⁸ Han ställde sig även villig att om så påfordrades låta sätta i stånd detta sitt stenhus enligt en av Joh. Hamberg uppgjord ritning, men i så fall ville han för detta ha en mellanavgift på 14.000 daler silvermynt. Någon bytesaffär kom emellertid aldrig till stånd; det Lythbergska huset, som är detsamma som Gamla Apoteket, ansågs nämligen mindre bekvämligt på grund av sitt avlägsna läge från stranden eller lastagebryggan, och dessutom fanns ej tillräckligt utrymme för ett års kronoavrad.

Som förut omtalats enades man till slut om ett förslag till ett nytt magasins uppförande på den s. k. öde slottsåkern. Ritningen härtill uppgjordes av Adelcrantz, och bygget lämnades 1770 på entreprenad åt byggmästare Carl Örn, som 1773 var oförmögen att fullfölja densamma, varför hans löftesmän, handelsmannen W. Maisten och murmästaren Christ. Friese, måste ingripa och rädda situationen.

Denna magasinsbyggnad inrymmer i våra dagar arkivdepåns lokaler.

¹⁷ E. Lundberg, *Herremannens bostad*, Sthlm 1935, s. 296 ff. De noggranna undersökningar av Visby medeltida profanbebyggelse som jämte ingående arkivstudier bedrivs av amanuensen Gunnar Svahnström komma säkerligen att bringa ytterligare klarhet i denna och hithörande frågor.

¹⁸ Se ovan not 15.

Summary

Medieval Profane Architecture of Visby in the Island of Gothland.

A hitherto unpublished collection of old building drawings is to be found in the archives of Stockholm (Kammarkollegii arkiv). Among the most valuable drawings are the measurings of Vin- or Kalvskinshuset (The Wine House or The Calf skin House) and Gamla Rånteriet (The Old Treasurer's Office), the present Town Hall. A plan, probably proposed in 1764, for rebuilding Gamla Apoteket (The Old Chemist's Shop) — the best known store house among those of mediæval Visby — is also of some interest. Fortunately, the proposed change was never carried out.

The Wine House, which was situated in the oldest market of the city, the so-called Fiskartorget or Rolandstorget, was probably built in the 13th century and may have belonged to the burghers of the city. It was an immense building, 40,5 m. by 20,5 m., containing a market-hall, store rooms, a court room and a banqueting hall in the upper story of the house. The basement, the only remainder of the house when the plan reproduced above, (Fig. 1), was drawn, was built with three aisles and was covered with twenty-four cross-vaultings, supported by columns with ornamented capitals. Towards the sea it had four Gothic double portals, some of which were dug out a few years ago by Dr John Nihlén. As early as the middle of the 16th century the house was much decayed. In 1723 it was entirely in ruins. In the seventeenthirties plans were drawn for building a residence for the governor of the province over the basement story wich was fairly well preserved. The work was begun but had soon to be given up from lack of means and was never taken up again. After that time the ruin served as a stone pit until masses of rubbish and earth covered the walls and preserved them from further destruction. The so-called Town Hall in Stora Torget in Visby, the basement plan of which is reproduced in Fig. 2 seems to have been a younger edition of The Wine House.

The Old Treasurer's Office which has served as an hotel since 1856 is situated in Strandgatan. Like its kinsmen in Strandgatan — The Old Chemist's Shop, The Liljehorn House, The Holt House and The Exchange — it probably dates from the 13th or 14th century and must be regarded as a combination of two similar buildings each comprising a store house (towards Strandgatan) and a dwelling house (towards Kilgränd).

The block was used by The Crown from 1690 up to the middle of the seventenseventhies for storing the corn belonging to The Crown. In those days the buildings were divided in to stories and rooms as shown by Fig. 3.

The southern part of the row of store houses in Strandgatan did not belong to The Crown, but to a private person and therefore is not included in the plan reproduced above. Fig. 4 is meant to show the entire ground floor of the block. Black indicates remaining mediæval walls, shadowing reconstructed parts. The cross-vaulted rooms as well as the crosslaid barrel-vaulted entry nowadays serve as restaurant rooms. Above the ground floor were three corn magazines, (Fig. 3). The first of which with high windows facing Strandgatan in earlier times, except for the Middle Ages, served as an apartment storey. In the Middle Ages the apartments must have been situated in the two-storied wings in Kilgränd.

Of great value for the study of the appearance of The Old Treasurer's Office is a series of beautiful sketches, made by P. A. Sæve in the 1840ties. A great many of them are reproduced above, (Figs. 5 to 9).

Föreningsmeddelande

Till konsul C a r l E. E k m a n, Visby, som ånyo givit Rig ett bevis på sin villighet att stödja forskningsarbetet kring gotländska ämnen, denna gång genom att bekosta klicheringen av illustrationerna till Erik B. Lundbergs uppsats om Visby medeltida profanarkitektur, frambäres vördsamt tack av tidskriftens redaktion och uppsatsens författare.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

”En inventering av den lapska kulturen”

Av Björn Collinder

I första häftet av Rig 1942 anklagar mig intendenten Ernst Manker för att ha givit en skev bild av lappforskningens nuvarande läge. Innan jag tar upp hans anklagelsepunkter till skärskådande, hemställer jag, att var och en, som vill bilda sig en mening i detta ärende, måtte göra sig mödan att läsa min framställning i Saga och Sed (Gustav Adolfs Akademiens Årsbok) 1941. Utrymmet tillåter mig nämligen inte att rätta till alla de skevheter, som vidlåda intendenten Mankers referat av min skrift.

”Egendomligt nog berör han inte med ett ord verksamheten vid Nordiska museets lapska avdelning — — —. Han kan — — — inte vara alldeles okunnig om att man här — — — satt igång en inventering av den lapska kulturen med hjälp av lapska medarbetare i samtliga våra lappmarker, att man — — — gjort ingående undersökningar inom uppdrämningsområdet ovanför Suorva, att man i samarbete med utomstående forskare och lappintresserade personer företagit undersökningar och insamlingar — — —, att man startat en monumentalserie ”Acta lapponica” — — — etc. Med tystnad förbigår professor Collinder också — — — avdelningsföreståndarens tidigare vandringar i så gott som alla våra lappmarker ävensom den på detta arbete grundade publikationsverksamheten — — —.”

Orsaken till att jag har förtegit allt detta är enligt intendent Mankers förmodan att söka i Nordiska museets lapska avdelnings ”aktivitet”. Jag kan uppriktigt försäkra, att denna förmodan är ogrundad. Anledningen till att jag inte har omnämnt Nordiska museets lapska avdelning (som inte finns omnämnd vare sig i statskalendern eller i telefonkatalogen) är helt enkelt den, att sagda institution är identisk med intendent Manker. Anklagelsen går sålunda i själva verket ut på att jag har förtegit väsentliga drag i hans vetenskapliga gärning. Detta kan ha sin riktighet såtillvida, som min uppsats inte gick ut på att redogöra för vad som i de olika nordiska länderna har gjorts för att insamla, avbilda och beskriva föremål o. d. När jag med särskild hänsyn till intendent Mankers forskning gick närmare in på frågan om lappkåtans utveckling, gjorde jag därför också följande

förbehåll: "Nomadernas bostäder falla ju under föremålsetnografins domvärjo, men vissa med dem förknippade frågor måste ses i samband med renskötsel." Intendent Mankers undersökningar ovanför Suorva falla, att döma av vad han hittills har offentliggjort, i allt väsentligt inom den deskriptiva föremålsetnografien. En redogörelse för enskilda forskares resor skulle ha sprängt ramen för min framställning. Av intendent Mankers publikationer har jag omnämnt sju. Jag har ägnat särskild uppmärksamhet åt hans uttalanden om lappkåtans utveckling dels därför, att det härvidlag rör sig om det enda i eminent mening vetenskapliga problem, som han har upptagit till behandling, dels därför, att hans inställning till sina föregångare i detta fall gjorde en ingående granskning nödvändig.

De undersökningar, som intendent Manker har låtit andra personer företaga, känner jag endast genom en tidningspolemik, som jag inte har någon anledning att referera.

Den av honom igångsatta "inventeringen av den lapska kulturen" känner jag egentligen endast genom ett förhandsuttalande i en av hans skönlitterära böcker. Hans kvalifikationer för denna uppgift skola få sin belysning i det följande.

Planen för min uppsats tillstodde mig inte att omnämna intendent Mankers förtjänstfulla förläggarverksamhet, men jag vill oförbehållsamt erkänna, att vetenskapen står i stor tacksamhetsskuld till honom för det han har utträttat på det området genom att utge serien *Acta lapponica*. Om det första numret i denna serie, Mankers egen monumentala trumcorpus, har jag redan ordat tillfyllas. Intendent Manker söker göra troligt, att jag i år, om jag kunnat, skulle ha uttalat mig mindre berömmande om hans trumkatalog än vad jag gjort tidigare — — —, "men i stället beklagar Collinder, att inte mina kalkeeringar av de på trumskinnen målade figurerna fått inflyta i den volymen". Gentemot denna insinuation ber jag att få framhålla, att jag alltsedan år 1934 har uttalat denna min invändning varje gång jag hos Vitterhetsakademien har tillstyrkt anslag åt intendent Manker för detta arbete.

Den i juni i år utkomna tredje volymen av *Acta lapponica* utgöres av Karl Tiréns verk om den lapska musiken. Detta arbetes systematiska del har översatts till tyska av Irmgard Leux-Henschen. Uppgiften att rekonstruera och till tyska översätta de lapska sångtexterna hade fallit på min lott. Intendent Manker har ordnat sångerna i geografisk ordningsföljd och utfört en del annat expeditionellt arbete. Han presenterar sig på titelbladet som "Herausgeber".

Nr 2 i serien är Nils Nilsson-Skums unika bildverk "Same sita — Lappbyn". Framlidne nomadskoleinspektören Erik Bergström torde ha äran av att först ha uppmuntrat den lapske konstnären till detta arbete. Även licentiaten Edvin Brännström förtjänar kanske att nämnas i detta sammanhang. Nog

av, Skum satte sig på sin tid i förbindelse med Nordiska kompaniet, som i sin tur överlät anbudet åt Nordiska museet. Det lärer intendent Manker till ovanskelig heder, att han bragte detta företag i hamn ekonomiskt. Intendent Manker tänkte sig till en början, att den förklarande texten till bilderna skulle avfattas på finska, men på mitt förslag valdes lapskan. Texten normaliserades och översattes till svenska av Israel Ruong. På omslaget står Ernst Manker som medförfattare.

"I stället lämnas ett myller av citat ur mina funderingar — — — angående kätakonstruktionernas förhållande till varandra och den specifika bågstångskåtans uppkomst."

För att inte bli tillvitad att ha refererat intendent Mankers uttalanden oriktigt har jag för det mesta anfört dem ordagrant. Av sammanställningarna framgår det otvetydigt, att intendent Manker på detta område varken har fört forskningen framåt eller uppträtt korrekt mot sin föregångare.

"Collinder tycks inte känna till de jämförelser mellan kåtan och andra liknande primitiva byggnadskonstruktioner på skilda håll i Europa, som gjorts under senare år (av Erixon, Vreim o. a.)."

Detta utfall siktar på följande yttrande av mig: "Teorin om lappkåtans nordiska upprinnelse har mig veterligt förfäktats endast av Klein (och kanske av Sigurd Erixon: *Arkeol. Studier* 259)." Vad nu Vreim vidkommer, har han yttrat sig på ett skäligen odeciderat sätt i denna fråga. Jag nöjer mig med att anföra följande passus: "— — — such a natural and logical construction as the *bællje* would, it may be supposed, be in use where conditions and the material available suggest that such a manner of building a house would be natural."

Jag har yttrat: "Påståendet att fjällnomadismen har framtvingat bællje-konstruktionen kan näppeligen vara riktigt; ty de tre klykstängerna, som bilda den rent koniska kåtans grundstomme, behöva inte vara så tunga, att de inte kunna föras med vid boflyttningen." Intendent Manker gör nu följande utfall:

"Detta vittnar om hur litet han realiter känner till denna sak; det är inte bara de tre klykstängerna utan hela 20-talet stänger som äro längre och tyngre. Nog skulle man kunna släpa med sig klykstångskåtans stomme, men gör man det — sedan man hittat bågstångskåtan?"

Frågan gällde inte vad man gör sedan man hittat på bågstångskåtan, utan vad man kunde göra dessförinnan. Om man nyttjar ett tjog tunga stänger till stationära kätastommar i skogstrakter, följer därav ingalunda, att man nyttjade lika många och lika tunga stänger när man var nödsakad att föra virket med sig på flyttning i trädlösa trakter. Teoretiskt be-

hövs det till en bägstångskåta minst sju stänger, till en klykstångskåta däremot endast sex eller till nöds tre. Och s. k. *larve*-kåtor med ett halvt dussin stänger nyttjas den dag som i dag är av renvaktare i fjällen.

I mitt referat av intendent Mankers skrift "Die konische Gabelstangenkote in Vittangi Waldlappendorf" yttrade jag: "Mankers tes går nu ut på att klykstångskåtan är sekundär i förhållande till bägstångskåtan överallt utom just i Vittanki skogslappby (och angränsande trakter)." Intendent Manker stryker de i parentes satta orden och genmäler: "Detta är då en fullständig vantolkning." Nå, då får jag väl citera ännu mer. "Dass die Gebirgslappen die Gabelstangenkote ganz aufgegeben haben — —, scheint anzunehmen, aber doch benutzen sie stellenweise die Gabelstangenkote als Sommerkote, und man weiss nicht wie weit zurück sich dieser Gebrauch erstreckt." I fortsättningen ordar Manker om "die festen Blockkoten" i sydligare trakter. Därpå följer den oriktiga uppgiften att Karesuandolapparna då (1933) bodde i torvgammar. Och slutligen kommer intendent Manker tillbaka till Vittanki och angränsande traktens skogslappar; och eftersom han mycket riktigt håller fast vid att inga andra skogslappar nyttja den tältform, som av honom har blivit döpt till "den skogslapska tältkåtan", går hans tes uppenbarligen ut på att denna tältform är sekundär överallt utom just i Vittanki skogslappby och angränsande trakter. Var finns vantolkningen?

I "Vägen går krokigt" heter det (s. 172—174; spärningarna äro gjorda av mig):

"Så länge lapparna bara levde i skogarna, var den enkla klykstångskåtan bra nog — — —. Men när de — redan för tusentals år sedan — började följa renarna till fjälls, måste de ta huset med sig, och de hade då också huvud att lista ut en kåtaform, som passade för flyttningarna över det trädlösa landet — — — —. Den flyttbara, krumstöttade tältkåtan blev känd så långt fjälllapparna vandrade, medan den primitiva ursprungsformen mer och mer råkade i glömska. Så kommo de moderna kommunikationerna, bilvägar och motoriserade båtleder — — —. Man fick återgå till den ursprungliga kåtaformen och vid flyttningarna blott taga med duken. Så har den klassiska flyttbara kåtan blivit ett minne blott i de trakter, där man åker buss och motorbåt till sina visten. Man åker i nutiden — för att bo som i förhistorien."

Intendent Manker konstruerar här uppenbarligen en lakun på hundratals år för klykstångskåtans förekomst hos fjälllapparna. Jag har refererat hans framställning i följande ordalag: "När Manker — — — finner att till Tärna invandrade Karesuandofjälllappar om sommarren bo i klykstångskåta, tar han för givet att han har att göra med en alldeles färsk nyhet." "Hur kunde jag göra detta", frågar intendent Manker. Det vet inte jag, men att han har gjort det är obestridligt. Intendent Manker söker i sitt genmäle göra troligt, att jag här har "lyckats tolka" hans framställning på ett "underbart sätt", och efter denna manöver fortsätter intendent Manker: "I samma anda och

stil går han vidare i sina citat." — När man läser dylika prov på intendent Mankers polemiska konst, måste man förundra sig över att vägen kan gå så krokigt.

På tal om nyttan av språkkunskaper meddelar intendent Manker, att det för honom "aldrig blev tid över att syssla med akademiska studier i lapska språket. Jag fann också snart, att detta inte var så nödvändigt — — —. Lapparna äro ändå inga vildar i Afrika, och det har aldrig vållat mig några större svårigheter att av dem få veta vad jag ville — — —." Härtill vill jag svara dels att man inte behöver bedriva akademiska studier för att lära sig ett språk, dels att mina bästa meddelare i trakterna norr om Stora Luleälven ha varit sådana som inte ha behärskat svenska språket och som intendent Manker följaktligen inte har kunnat meddela sig med. Då nu intendent Manker åtar sig att "inventera" den lapska kulturen, kan det vara skäl att bringa i åtanke ett uttalande av K. B. Wiklund:

"En betingelse, som visserligen är oundgängligen nödvändig om man vill få en fullt riktig inblick i lapparnas liv, är att lära sig deras språk. — — — Det förefaller oss löjligt och absurd, då en fransman eller annan utlänning gör en kort turisträpp till vårt land utan att kunna ett ord av vårt språk och så efter hemkomsten lagar ihop en spirituell bok om svenskarnas karaktär och bildning m. m. Men även svenska författare synda på alldeles samma sätt, då de skildra lapparnas lynne och anläggning — — — utan att förstå ett spår av vad dessa samma lappar säga sinsemellan."

I "Det nya fjällvattnet" skildrar intendent Manker en lapsk friluftsgudstjänst. Predikanten är lapp, och han predikar på lapska.

"Så bad predikanten en bön, med händerna knäppta om kyrkohandboken, och letade upp en dagens text. Hur den lydde, uppfattade jag inte, för i det momentet sträckte mannen i videbusken inför hela församlingen fram armen och grep sin kaffepanna — — —. Under tiden hade vår predikant kommit i gång med utläggningen, och denna var inte dålig."

På detta följer ett ordrikt referat av predikan. Om någon oinvigd läsare tilläventyrs betvivlar att predikan hölls på lapska, skingras detta tvivel när referenten återger slutorden på originalspråket: *Rampe läkis kaikvekses Jubmeli almen!*

Eftersom Det nya fjällvattnet framträder med vetenskapliga anspråk ("forskningar och upplevelser") och följaktligen inte bör betraktas som "fiction", fann jag mig föranlåten att nämna, att intendent Manker inte hade hämtat den lapska meningen ur någon av honom åhörd predikan, utan fastmer för ändamålet beställt den av en i lapska språket kunnig person. Intendent Manker har tydligen inte fattat hur graverande detta är. Men vägen går allt fortfarande krokigt:

”Ja, jag bad verkligen en lapskfödd kollega om den exakta ordalydelsen av själva avslutningsfrasen till en lapsk predikan, men då jag kunde ha hämtat dessa fem ord lika väl som ordet ”Amen” ur en lapsk predikosamling, kan jag fortfarande inte tänka mig att han ville stå och skylta för en sådan sak i den lilla efterskriften — — —.”

Gentemot mitt påpekande, att den i boken förekommande lapska terminologin åtminstone till största delen härstammar från samma håll, gör intendent Manker gällande, att jag har råkat ut för ett misstag:

”— — — endast i bildnoterna har jag en del föremålstermer, som jag med smärre variationer kört med från bok till bok. Men däremot har jag för det nämnda kommande verket (resultatet av mina Suorva-undersökningar) från antydd person fått en liten lista över de termer i ett par dialektvarianter, som jag även själv upptecknat och som jag av ovan angivna skäl önskade få kontrollerade och normaliserade.”

Det var just terminologin i bildnoterna, som jag åsyftade; och jag vidhåller att intendent Manker hade de svenska motsvarigheterna till de flesta av dessa termer på en frågelistas, som han skickade till ”antydd person” med anhållan om översättning dels till lulelapska, dels till tornelapska. En av dessa termer kan göra anspråk på en särskild uppmärksamhet. S. 203 uppger intendent Manker, att lappvaggan på karesuandolapska heter *gietka*, på lulelapska *kietkam*. Nu förhåller det sig så, att vaggan på lulelapska heter *kierkam* eller *kierkau*, men aldrig *kietkam*. Frågelistas besvarare, som är från Arjeplog, har i distraktion angivit den arjeplogslapska formen i stället för den lulelapska.

Vad göres oss mera vittne behov?

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Jämtlands folkliga kvinnodräkter. Studier i den jämtska allmogens dräktskick under 1700-talet och 1800-talets förra hälft. Av Lennart Björkquist. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning. 7. Uppsala 1941. 256 s. Kr. 12:—.

Björkquists arbete är med sina kartserier och den sammanfattande översiktskartan disponerat som en framför allt regionalt-historisk undersökning. De viktigaste och hållbaraste resultaten ha emellertid vunnits på det morfologiskt-historiska området. Orsakerna till detta förhållande, som äro att söka såväl i problemställning som metod och material, skall jag i det följande söka uppvisa.¹

Ämnet för Björkquists monografi är synnerligen omfattande: en regionalt-historisk undersökning av den jämtska kvinnodräktens samtliga plagg. Det är givetvis respekten för den naturliga helhet, som dräktens olika delar tillsammans bilda, som kommit författaren att ej nöja sig med mindre. Att småflickornas dräkt ej medtagits måste anses vara en välbetänkt inskränkning, liksom det är en lämplig utvidgning, att skodon och strumpor behandlas med hänsyn till såväl mäns som kvinnors plagg.

För undersökningens begränsning i tiden har materialtillgången måst bliva bestämmande. Det äldsta material, som varit omfattande nog för att man därpå skulle kunna bygga en systematisk historiskt-regional framställning, utgöres av bouppteckningar från 1730-talet. Från denna tid kan dräktskickets utveckling följas framåt till tiden för det äldre jämtska dräktskickets upplösning omkring mitten av 1800-talet.

Förutom av bouppteckningarna 1736—1830 utgöres materialet av museikollektioner (framför allt i Jämtlands läns Museum och Nordiska museet) samt av material från en dräktinventering i Jämtland, som under Björkquists ledning företogs för föreningen Heimbygdas räkning under åren 1933—1935.

Det insamlingsarbete i fältet, som Björkquist sålunda bedrivit, har varit ägnat att bibringa honom en säkrare kännedom om föremålen och deras re-

¹ Denna anmälan kommer att behandla avhandlingens kulturgeografiska framställning och vissa typologiska spørsmål. I Folk-Liv 1941 har intendent Sigfrid Svensson anmält avhandlingen och därvid särskilt uppmärksammat vissa morfologiska och historiska problem.

lationer till bygd och folk, än vad som är möjligt vid studium enbart av museikollektionerna och de rena kataloguppgifterna.

Museiföremålen och inventeringarnas material kunna emellertid ej ge tillräcklig grundval för klarläggandet av ett dräktskick, om hänsyn skall tagas till samtliga plagg och deras funktioner. De föremål, som finnas i museisamlingarna liksom de, som komma fram genom inventering i hemmens gömmor, framför allt av arvegods, representera mera ett urval än dräktbeståndet i sin helhet. Man har ej på samma sätt tillvaratagit de vanligaste och enklaste plaggen som de dyrbarare, dessa som voro verkliga kapitalplaceringar. Vardagsplaggen slitas ut och kastas bort eller kanske vanligare repas upp till "klut-tö", plockgarn, eller, vad linneplagg beträffar, sjunka i bruket ned till blöjor, torktrasor etc., innan de gå sin fullständiga förintelse till mötes. Men ännu en egenhet utmärker det nu nämnda materialet. Föremålet i och för sig upplyser ej annat än möjligen indirekt om hur dräkt och plagg brukas, alltså om dräktskicket som sedvänja.

En mycket viktig — i många fall avgörande — källa för dräktforskaren blir därför skildringen i ord av särskilt de plagg, som mera sällan bli bevarade, samt framför allt av sättet at klä sig med hänsyn till geografiskt område, årstider, arbeten o. s. v.

Björkquist har använt sig av en del äldre arkivalier, bl. a. domböcker, Fale Burmans dagböcker m. m. men även av notiser från sen tid hämtade från uppteckningar i Etnologiska Undersökningen och Landsmåls- och Folkminnesarkivet samt från egna anteckningar.

Detta material har emellertid spelat en obetydlig roll i avhandlingen och då huvudsakligen som komplement till föremålsstudiet. I ett kort kapitel om sommar- och vinterdräkt samt arbetsdräkter utnyttjas visserligen en del notiser om bruket av en del plagg, men undersökningens utgångspunkter äro givetvis ej att söka här utan i materialet från dräktinventeringen och museisamlingarna. I strävan att konsekvent genomföra ett studium av originalföremål ligger avhandlingens största förtjänster. I jämförelse härmed framstår försöket att kartlägga materialet av notiser från bouppteckningarnas kolumner som ett mycket vanskligt företag, vars resultat blir alltför begränsat. Bouppteckningarna ge ej heller besked om de enklaste vardagsplaggen eller om dräktskicket som sedvänja.

Björkquist är ingalunda obekant med detta förhållande. På tal om strumporna framhåller han, att det i huvudsak varit helgdagsstrumporna, som upptagits i bouppteckningarna. "De strumpor, som användes i vardagslag, ansågos säkerligen ha ett så ringa värde, ätt man i allmänhet icke brydde sig om att ta upp dem".

En annan brist i materialet, som av Björkquist påpekats, är ojämnheten i den geografiska fördelningen av bevarade dräktdelar. Särskilt Ragunda tings-

lag, d. v. s. det enligt Björkquist förnämsta novationsområdet för det jämtska dräktskicket, är fattigt på inventerings- och museiföremål. Det visar sig emellertid, att de bouppteckningsuppgifter, som kommit till användning på kartorna, även äro påfallande fattiga för detta jämtska område, vilket gör, att diskussionen om områdets dräkthistoriska betydelse blivit på kartorna endast svagt underbyggd med belägg.

För att kunna bestämma dräktskickets variation i rummet och i tiden har Björkquist valt att studera vissa plaggs förekomst enligt bouppteckningarna för tidsperioderna 1740—1775, 1776—1800 och 1801—1830. Härvid har han anslutit sig till en tidigare svensk dräktskicksundersökning, nämligen Sigfrid Svenssons gradualavhandling om Skånes folkdräkter. Det föreligger ett vetenskapshistoriskt sammanhang mellan dessa båda etnologiska gradualavhandlingar, som man med tillfredsställelse noterar. Att för självständighetens egen skull avstå från att använda metoder, som prövats goda, eller underlåta att följa förebildliga uppslag hade naturligtvis ej varit riktigt. Den faran föreligger emellertid, att en metod utformad för *en* landsända, tillämpas utan tillräcklig omarbetning i en annan med helt andra förhållanden.

Björkquists kartläggning av det äldre jämtska dräktskicket är byggd på ej mindre än 2.095 bouppteckningar utvalda av inemot 3.900 tillgängliga. Sammanlagda antalet dräktnotiser uppgå till den anmärkningsvärt höga siffran av omkr. 75.000. Ett så stort antal belägg för ett enda landskap, vars befolkning ofta fördelar sig på sammanträngda centralbygder, ger den regionalt arbetande etnologen enastående goda möjligheter till ett givande detaljarbete. Då bouppteckningsmaterialets uppgifter om proveniensen äro hundra procentigt säkra, kunde materialets anslutning till bebyggelseenheter genomföras i detalj genom att man på kartan införde beläggen på den exakta geografiska orten. Björkquist, som likväl använt prickmetoden, har emellertid avstått från att lägga in beläggmaterialet efter bebyggelseenheter byar och gårdar. Han har i stället valt socknarna som enheter för inprickningen. Han motiverar detta förfaringssätt med att han för publiceringen måst välja ett mycket litet kartformat.

Vad denna metod för inläggningen av materialet måste betyda med de bebyggelseförhållanden, som råda i Jämtland, är lätt att inse. Frostvikens socken är till arealen större än landskapet Blekinge. Socknarna Hotagen, Offerdal, Kall, Åre, Undersåker komma var för sig ej så långt efter. Björkquist har nu lagt in beläggen i dessa väldiga områden på fri hand, d. v. s. utan angiven bestämd och kontrollerbar metod. På grundval av de sålunda upprättade kartorna, som sakna anknytning till bebyggelse, förbindelseleder etc. kan därför ingen diskussion om kulturspridningens anknytning till geografiska förhållanden föras. Ej ens Storsjöns betydelse som kulturgräns respektive kultur-

förmedlare kan belysas kartmässigt. I verkligheten utgör den på bouppteckningarna byggda kartsviten, som bildar avhandlingens grundstomme, endast en förteckning socken för socken över vissa föremålstypers frekvens i bouppteckningarna under de tre tidsskeden undersökningen omfattar.

Denna sockenvis för tre tidsavsnitt upprättade förteckning kan givetvis ge vissa upplysningar av värde, helst om man håller sig till det historiska innehållet och ej söker pressa fram kulturgeografiska slutsatser. En sådan kartserie som den över "utbredningen" av blå, gröna, röda och bruna bindmössor ger exempel på kartor, som uteslutande lämna historiska resultat. Författaren gör ej heller något försök att på grundval av kartbilderna diskutera den geografiska förskjutningen av utbredningsområdena för de olika färgerna utan nöjer sig med att konstatera färgernas förskjutningar i tiden.

Den för avhandlingen viktiga framställningen om kjolarna får nästan uteslutande morfologiskt-historiskt värde. Björkquist visar, att under förra hälften av 1700-talet de enfärgade kjolarna praktiskt taget voro allenarådande i Jämtland. Den enfärgade röda kjolen var i bruk redan under 1600-talet. Under perioden 1750—1825 går den röda kjolen tillbaka. Så långt är framställningen väl underbyggd av material. Men när historiskt-regionala resultat skola pressas fram genom att bouppteckningsmaterialet inlägges på kartan, blir beläggningen alltför klen. Medan den röda kjolen ännu vid mitten av 1700-talet förekommer i hela landskapet (belägg saknas dock för det nordjämtska området), anges den mot slutet av 1700-talet uppträda ytterst sporadiskt i östra Jämtland. Beläggmaterialet förmår ej uppbära en dylik slutsats. Med 5 belägg i Östjämtland anser Björkquist den röda kjolen "belagd" för området, men med 3 belägg blir dess uppträdande "ytterst sporadiskt".

Serien av kartor över de röda kjolarnas utbredning motsvaras ej av några kartor för andra enfärgade kjolar eller för de för norrländskt dräktskick så karakteristiska randiga kjolarna. Därmed blir värdet av den kartografiska framställningen ytterligare reducerat.

Konstaterandet av förhållandena i det för Björkquists diskussion så viktiga Östjämtland hänger i regel på ett ytterligt tunt beläggmaterial från bouppteckningarna. Och tyvärr ha även föremålssamlingarna föga att ge till komplettering. Även för andra delar av Jämtland fällas omdömen, som i avhandlingen ej underbyggas av tillräckligt material. Här syftas nu icke på den för den regionala undersökningen oftast mycket vanskliga frågan om frekvensen, som måste bygga på uppgifter om kvantiteter, utan på konstaterande enbart av förekomsten överhuvudtaget av vissa kulturformer. Borgvattnet angives sålunda vara ett brytningsområde. Denna karakteristik måste bygga på iakttagelser, som ej erhållits från avhandlingens kartsvit, som för socknen i fråga ej ger några uppgifter alls av kulturgeografisk betydelse. På

samtliga kartor finnas sammanlagt allenast två belägg för Borgvattnet, nämligen för ett par röda strumpor och ett par näverskor, vilka båda belägg utan vidare ansluta sig till de central- och östjämtska förhållandena och sålunda ej kunna ge bilden av något brytningsområde. På vilka kulturgeografiska grunder Borgvattnet på den sammanfattande kartan över jämtska dräktområden markerats som korsningsområde mellan östjämtskt och nordjämtskt, undandraget sig alltså läsarens bedömande och kontroll. Markeringen synes gjord på fri hand.

I stort sett är avläsandet av kartornas uppgifter för de särskilda socknarna var för sig mycket väl möjlig i många fall. Särskilt har Björkquist på grundval av kartorna över utbredningen av typer för bindmössan och det till bindmössan hörande stycket samt över fördelningen av träskor och näverskor nått välgrundade resultat, i den mån kartorna avläsas i stort. Men när det gäller frågan om den faktiska geografiska utbredningen inom en och samma socken, måste läsaren stanna helt i det ovissa. Detta kunde vara likgiltigt för en regional undersökning gällande en hel landsdel eller ett landskap med ett mycket stort antal till arealen mycket små socknar, såsom t. ex. Skåne. Men för ett landskap med Jämtlands bebyggelseförhållanden är metoden oanvändbar, om man överhuvudtaget önskar åstadkomma geografiskt läsbara utbredningskartor. Utbredningsområden passera dock ej sällan tvärs igenom de stora socknarna (t. ex. Hammerdal, Hæggenås, Sundsjö), men då markeringen på kartan enligt den angivna metoden ej preciserats till byarna, förstår man ej, hur kulturgränsen genom socknen kunnat dragas upp. Emellertid har författaren ibland placerat beläggtecknen efter byarna och på detta sätt gjort en del geografiska uppdelningar inom socknarna. Men värdet av dessa ansträngningar att nå större geografisk precision går förlorat, då ingen uppgift lämnats om i vilka fall en inläggning efter byar försökts och vilken metod som härvid kommit till användning.

Att det sammanfattande slutkapitlet om den jämtska dräktgeografien likväl blivit i flera hänseenden givande, måste man tillskriva ej de många historiskt-geografiska kartserierna, byggda på bouppteckningsmaterialet, utan de få kartorna över de bevarade föremålens geografiska fördelning och kanske först och sist Björkquists goda kännedom om kulturspridningen i allmänhet inom landskapet. Trots alla metodiska brister, som här påtalats, innebär dock urskiljandet av de olika dräktområdena i Jämtland och karakteristiken av desamma en betydande prestation. Även inordningen av Jämtland i ett nordsvenskt dräktområde i stort sett sammanfallande med det av Sigurd Erixon tidigare konstaterade allmänna nordsvenska kulturområdet har sitt värde. Det storjämtska området, som upptager landskapets kärnbygd med Storsjön som centrum, är uppenbarligen ålderdomligt och konservativt. Det östjämtska kan vara ett novationsområde. Även om nyheter nått Jämt-

land från Norge och via Härjedalen, torde dock det östjämtska området ha varit den viktigaste inkörsporten för nya moder. I det nordjämtska området slutligen röjes nordångermanländskt och sydlappländskt inflytande jämte norskt längst i norr, där kolonisation från norsk sida varit av betydelse.

De vidare utblickar Björkquist gör såväl mot öster, väster som söder, särskilt i diskussionen om träsandaler och näverskor samt om vissa slag av broderier (bindmössornas paljetbroderi, kjortelväskornas applikationsbroderi), erbjuder även åtskilligt av intresse för den regionala etnologien.

Björkquists framställning av de särskilda plagg, som tillsammans bilda den jämtska kvinnodräkten, erbjuder flera intressanta historiskt-morfologiska uppslag och slutsatser. Sigfrid Svensson har i sin ovan nämnda anmälan granskat denna framställning beträffande ett flertal plagg och härvid framlagt nya och värdefulla bidrag. Särskilt gäller detta Svenssons framställning rörande huvudbonader och kjortelväskor.

I en uppsats i ett följande häfte av denna tidskrift skall jag exemplifiera den art av typologisering, som jag ovan avsett, genom att behandla en enda föremålsgrupp. Härvid begagnas uteslutande uppteckningsmaterial från Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala, vilket material endast mycket obetydligt kommit att utnyttjas i Björkquists avhandling. Det kan emellertid ge mycket goda besked just på de områden där inventerings- och museimaterialet av ena eller andra anledningen måste bliva mindre givande.

Åke Campbell.

Gamla byar i Vilhelmina. Av O. P. Pettersson. Etnologiska källskrifter, utgivna av Sigurd Erixon, Herman Geijer och Helge Nelson, I: 1. Generalstabens litografiska anstalts förlag, Stockholm 1941. 304 s. + kartbilaga. Kr. 12: 50.

O. P. Petterssons arbete inleder en skriftserie, utgiven av en inom Vitterhets-, Historie- och Antiquitets Akademien bildad etnologisk kommitté. Den under Herman Geijers redaktion utgivna första delen av "Gamla byar i Vilhelmina" skall under de närmaste åren följas av ytterligare två. Dessutom skall Sigurd Erixon utgiva "Viby och Mörby byars minnesböcker" och "Kila. En östgötsk skogsby" samt — under medverkan av Arvid Stålhane och Sigurd Wallin — "Dagbok förd åren 1793—1839 på Årsta i Brännkyrka socken av fru Märta Helena Reenstierna".

I utgivarens efterskrift redogöres för tillkomsten av Petterssons verk i dess nuvarande form. Författarens arbete föreligger i två redaktioner, den ena från åren 1926—1928 (1070 s.), den andra från 1937—1938 (1130 s.).

Dessa manuskript, som representera många decenniers samlingsarbete, ha av utgivaren arbetats samman till enhet. De efter varje kapitel i fotnot givna upplysningarna och förklaringarna ha blott medtagits, där sammanhanget nödvändigt så fordrat. I allmänhet ha de hopförts till sista bandet, som kommer att innehålla en alfabetiskt ordnad lista med ordförklaringar, namntolkningar etc.

Vilhelmina socken i Åsele lappmark är som kulturbygd icke gammal; trakten hette förut Volgsjö och blev 1783 avskild som annex till Åsele församling. De olika byarna behandlas var för sig. Boken börjar med Lövliden. Här berättas alltså, hur den förste kapellpredikanten i Volgsjö kapellförsamling, Per Gavelin (f. 1744, d. 1796) hos Konungens befallningshavande i Västerbottens län anhöll om att få "inrätta och upparbeta ett nytt kronobygge av odisponerade lägenheter mellan Fatsjön och Volgsjön. Med anledning härav förrättades anläggningssyn för det tillämnade nybygget under sommaren 1793." Enligt synenämndens yttrande befanns det odlingsbara området bestå av "stenbunden bergjord av god beskaffenhet uti ganska frostfritt läge och av tillräcklig vidd". Då vidare till ängslägenheter uppvisades röjningsland vid Nästansjön samt myrslätter omkring Fatsjön och Lomsjön, varjämte timmerskog och mulbete och möjlighet till husbehovsfiske inte saknades, blev den gjorda ansökningen beviljad med 18 års frihet från skatt och ränta. Pastor Gavelin led av ohälsa och dog snart, varför det blev hustrun Katarina Broman, som fullföljde makens påbörjade värv. Hon lät åt sig uppföra en liten "fyrknyttastuga" och ett fähus samt uppbygga åker.

Pastor Gavelin kunde ju ej i egentlig mening räknas till nybyggarnas klass, och under hans måg, pastor Olof Lindahl och sedan under dennes måg, som var lantmätare, övergick det gavelinska nybygget Lövliden till att bliva en "vistelseort för herrskap". Senare kom byn, som år 1856 skattade för ett halvt mantal och omfattade tre hemman, i bönders händer. Förteckningen över byggnader på Kristoffer Rönnblads hemman ger vid handen, att manbyggnaden, vilken mätte 46 fot i längd, 31 fot i bredd och 16 fot i höjd, var indelad i förstuga, kök och fyra kamrar, allt under nävertak, och att där vidare funnos förmånsstuga, sommarstuga, bagarstuga, fähus med port och lada, varmastuga, hemlighus, vedlider, kornlada, halmlada, kornhässa, fårhus med port och lada, smedja, sommarfähus, bastuga, två stolpbodar, två stenkällare, två båthus etc., etc. samt slutligen en gärdesgård, som var 3.500 fot lång.

Nästa avdelning i denna skildring av nybyggarbyns historia redogör för de sägner av olika slag, som knutits till platsen. Byn med det välklingande men tämligen indifferent namnet Lövliden hade anlagts inom det gamla lapps kattelandet Nästansjölandet, vars ena hälft varit ägd av den i sägner mycket omtalade lappen Spå-Tomas, d. v. s. Tomas med trolldomsmakten. Denne tvistade så våldeliga om fisket i Maksjön med sin granne, landslappen

på östra Malgomajlandet, att en herre från höga överheten måste resa upp till denna avlägsna nejd och sätta korsmärke som gränstecken i ett stort stenblock ute på Maksjöns vida yta. Men på själva Lövlidens mark hade de undermänniskor haft sitt tillhåll, som lapparna kalla "staloh" och som närmast motsvara den svenska folktrons jättar. De gamla "bostadsbottnarna", som här kunna skönjas, äro spår efter staloh. De voro fjällvärldens herrar, innan de nutida lapparna vandrade in i landet. Staloh hade stora kåtor, där flera familjer bodde samman. Renskötsel idkade de icke utan drevo upp de vilda djuren från deras gömslen i fjällen samt togo fisken ur de kallblänkande fjällsjöarna. När därför de små lapparna kommo med sina renhjordar och ville taga landet i besittning, utbröt det strid mellan dem och staloh. De listiga och snabba lapparna besegrade till slut de stora och dumma staloh. Många äro sägnerna från dessa sällsamma strider, som rasade uppe på fjällens toppar, ut över djupen och borta på de gungande, ospängade myrarna.

Detta referat söker ge en föreställning om hur författaren format sina skildringar om de gamla byarnas uppkomst. Dessa skildringar vila till stor del på muntlig tradition från för länge sedan avlidna nybyggarättlingar ute i bygderna men stödas också på arkivalier från trakten: gamla ägohandlingar, syneinstrument m. m. Till kapitlet om Lövliden har utgivaren fogat ett par exkurser med utredningar om det bekanta Malgomajnamnet och om Maksjön. Sist följer ett förklarande citat om stalohfolket, hämtat ur ett annat av O. P. Petterssons stora otryckta arbeten, "Folksägner och folktro från Åsele".

Efter kapitlet om Lövliden följer en rad skildringar av andra nybyggarbyars tillkomst, om Bäcksele, Nästansjö, Heligfjäll, Nordanås, Hornsjö, Kroksjö för att nu nämna några ur högen. Det 27:e kapitlet behandlar byn Marsvik. Vi få här lära känna nybyggaren Jakob Persson Björnjägare och höra talas om "tjouries" (lapska: fienderna), som hade sitt tillhåll i det sällsamma, av stenblock, småbjörk och hallonbuskar uppfyllda Sagolandet. I samband med Marsvik berättas också om renoffren från Forsbergsbergets södra stupa, då man utför bergstupet drev renoxar med särskilt vackra och yvigt förgrenade horn, vilka man förut prytt med röda och blå trådtofsar och även ett och annat blänkande silverlov från högtidsdräktens halskrage.

Redan av dessa knappa antydningar torde framgå, att "Gamla byar i Vilhelmina" innehåller ett rikt och skiftande material av högt kulturhistoriskt värde. Men därmed är arbetet ingalunda tillfredsställande karakteriserat. I det 19:e kapitlet, som handlar om nybygget Strömnäs, har framställningen ej formen av notiser, förteckningar och smärre skildringar, utan författaren har låtit den växa ut till ett helt epos. Det handlar om hur skomakaren Jonas Agustin Dahlström från Anundsjö socken i Ångermanland på 1770-talet blev nybyggare i Strömnäset i Volgsjö. Dahlströms familjeförhållanden

skildras, hans rotlöshet och otrivsel i livet efter första hustruns död och hans sökande efter utgångspunkt för en ny start — nytt gifte, nytt hem på ny plats. Enkelt, kärvt och klart berättas om hans oerhörda mödor vid grundandet av det nya hemmet, hur han timrar sin första lilla fyrknyttastuga, hur han och hustrun bärga myrhöet, fiska och jaga och föra kreatur och packning upp över myrarna och fjällen fram till Strömnäset. Allt skildras med en noggrannhet, som torde sakna motstycke i etnografisk och kulturhistorisk litteratur. Men berättelsen ger ej blott vetande och fakta, den vidgas och stiger till något som kanske är förmer, till en det trägna arbetets, den svidande hårda mödans underligt intensiva lovsång. Det utsökta i denna skildring torde väl bäst uppskattas bland forskare av facket eller av dem, som själva bära på blodsarv från fjällsidornas och myrarnas folk, men ingen kan undgå att gripas av den kärva skönheten i framställningen, som här har mycket av den isländska fornsagans prägel.

Om alltså talrika enskilda partier av Gamla byar till form och stämning förete en på en frändskap beroende likhet med den isländska fornsagan, finnes till arbetet i dess helhet knappast någon annan motsvarighet än Landnámabok. Denna jämförelse har gjorts även tidigare, och anmälaren kan endast understryka likheten. Det märkvärdiga med denna landnáma är, att de kulturförhållanden, som här skildras, äro så ålderdomliga och ursprungliga, att forskningen i många fall får gå tillbaka till grå forntid för att finna motstycken, och dock ligger allt detta blott 100 à 150 år tillbaka, d. v. s. ej längre än att den ännu levande författaren kunnat uppteckna det från närmast föregående generationer. Paralleller till vissa partier kan man väl finna i andra vetenskapliga arbeten, men i sin egendomliga förening av å ena sidan etnografi och kulturhistoria, å andra sidan människo- och ödesskildring torde Petterssons verk sakna motstycke. Och över hela arbetet vilar den friska charmen från författarens egen atmosfär, som funnit uttryck i den medfödda, norrländska dialekten, vars tunga, klingande rytmer både förmått pressa in noggranna detaljuppgifter och fånga något av fjällvärldens isblå oändlighet.

Den som skriver dessa rader har haft tillfälle att tidigare syssla med originalmanuskripten till O. P. Petterssons arbete och kan alltså göra jämförelser med den nu föreliggande utgåvan. Knappast skulle någon annan svensk forskare än utgivaren kunnat på ett så glänsande sätt lösa den otroligt svåra uppgift som förelegat. Därtill har fordrats ej blott speciell sak- och ordskunskap utan också inlevelse och aldrig svikande pietet för att ej säga hängivenhet och kärlek. Med "Gamla byar i Vilhelmina" får svensk etnografi och kulturhistoria ett förnämligt tillskott, och övre Norrland — framtidslandet, där forntiden lever — sitt stora nybyggarepos.

Imber Nordin-Grip.

Nyckeln som rättslig symbol

Av Lizzie Carlsson

Nyckeln har såsom symbol städse utövat en stark dragningskraft på den folkliga fantasien. Redan i bibeln möta vi liknelsen om himmelrikets nycklar, som av Frälsaren överlämnas till Petrus, en liknelse, som genom sin enkla och lättfattliga symbolik bevarat sin suggestiva kraft genom tiderna. Nyckeln är här den lilla tingest, som för människosjälen kan öppna portarna till de saligas boningar men också ohjälpligt sluta dem.

Besläktade föreställningar finner man också i folktron, enligt vilken nyckeln eller dess blotta avbild hade trolldoms kraft och förmåga att öppna dörarna till det ondas rike och därigenom lösa en annars förtappad människosjäl. Övertro av denna art är det som ligger bakom sedvänjan att förse rättarsvärdet med bilden av en nyckel,¹ och sannolikt finner man häri förklaringen också till bruket att vid brännmärkning av brottslingar använda sig av en nyckel. Denna rättsprocedur är föreskriven i de norska medeltidslagarna, där det heter, att om en tjuv inte förmår böta, då skall på hans kind med en glödhet nyckel inbrännas ett märke, som alltså antog nyckelns form och i lagarna kallas "lykilsmark".² Samma sed förekom också i Tyskland.³

Som symbol för makt användes nyckeln av den katolska kyrkans primas, som än i dag för tvenne korslagda nycklar, den ena av guld, den andra av silver i sin vapensköld. Också världsliga myndigheter ha med förkärlek begagnat sig av samma sinnebild. En relik av dessa numera förbleknade föreställningar är den nyckel, som jämte kronan, spiran, äpplet och svärdet ingår i de svenska riksregalierna.

Att nyckeln var symbol för en stads frihet och självständighet var ju en under medeltiden och senare gängse uppfattning, liksom det fordom var en

¹ Hanns Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, s. v. *schlüssel*.

² Nyere Bylov, Tyvebolk VIII; Nyere Landslov, Tyvebolk IX: I, i R. Keyser og P. A. Munch, Norges gamle Love indtil 1387, II, Christiania 1848, s. 268 och s. 168.

³ Rudolf His, Das Strafrecht des deutschen Mittelalters, I, Leipzig 1920, s. 531.

allmänt utbredd sedvänja, att stadens nycklar vid kapitulation överlämnades till fienden. Dylika symboliska handlingar äro välbekanta från vår egen historia. De gånger, då Stockholms stads nycklar överantvardats åt nya herrar, beteckna viktiga milstolpar i vårt folks hävder.⁴ Hur ålderdomligt detta rättsbruk är, framgår av att Bayeuxtapeten (från slutet av 1000-talet) upptagit en scen, som återger detta motiv.⁵

I de medeltida svenska städerna var förvaltningen av stadens nycklar — nycklarna till portar och torn — förtroendeuppdrag, som innehades av aktade borgare, årligen valda till detta sitt ämbete. Olika kommunala ämbeten kunde under medeltiden symboliseras genom nyckeln, såsom t. ex., då det i Stockholms stads tänkebok för den 11 juni 1477 om en borgare heter, att han skall "anamma nycklarna i Sankt Örjans gård", d. v. s. bliva föreståndare för Sankt Örjangården.⁶ Men det är dock en viss grupp förtroendemän, som framför andra karakteriseras som nyckelbevarare, och det är just de, som innehade nycklarna till portarna och tornen.

Under tider av yttre och inre oro var det naturligtvis särskilt betydelsefullt, att vakthållningen i portar och torn var effektiv och att nycklarna väl förvarades, så att de icke kommo i händerna på förrädare. Men även under normala förhållanden var det av vikt, att stadsportarna nattetid höllos stängda, så att ingen obehörig under skydd av mörkret kunde smyga sig in och ställa till förtret för myndigheter och laglydiga medborgare, då staden helt naturligt för löst folk av båda könen, för tjuvar och skojare erbjöd en tackammare marknad än landsbygden. Själva bevarandet av nyckeln medförde därför ett stort ansvar, och de medeltida tänkeböckerna innehålla talrika vittnesbörd om den betydelse, som tillmättes uppgiften. Nyttillträdande befattningshavare måste sålunda gå ed på att vara "rättfärdoger i sitt ämbete om portnycklarna".⁷

Var det fråga om en sjöstad som Stockholm, fanns det emellertid också andra framkomstmöjligheter än genom portarna, nämligen över vattnet. Huvudstaden var därför skyddad av ett pålverk, den s. k. kransen, som bestod av i sjöbottnen nedslagna pålar. I kransen, som väl fått sitt namn därav att den ringformigt slöt sig kring staden, funnos öppningar, som kunde stängas genom bommar. Nycklarna till dessa bommar förvarades också de av därtill särskilt utsedda borgare, de s. k. bomslutarna. Deras ämbete ansågs lika betydelsefullt som övriga nyckelbevarares. "Schole och förtrogne faste borgere tillschickes, som stadens portnychler, så och bomnychlerne, udhi antvardning

⁴ Om "stadens nycklar" jfr Ivar Simonsson i Sankt Eriks Årsbok 1916, s. 109 ff.

⁵ Se Hilaire Belloc, *The book of the Bayeux tapestry*, London 1914, planscherna 25 och 26.

⁶ Stockholms stads tänkeböcker 1474—1483, utg. av Emil Hildebrand, Sthlm 1917, s. 109.

⁷ *Ibidem*, s. 243.

hafve; och um någon varder funnen, som them missbruker eller ther medh otroligen handler, dhå schal thenn samme till thet högste straffedt blifve", heter det i Stockholms stads privilegiebrev av år 1570.⁸

Att de som innehade nycklarna till bommarna på detta sätt jämställdes med dem, som bevarade nycklarna till portar och torn, är helt naturligt, då man betänker den stora roll bommarna genom att spärra tillträdet till hamnen spelade ur försvarssynpunkt. Det är i detta förhållande, som den hotfulla paragrafen i stadens privilegiebrev — vad beträffar bommarna — finner sin motivering.

Så småningom förlorade emellertid portar, torn och bommar sin betydelse. Trots att den gamla symboliken därigenom förlorat sitt reella underlag, höllo dock borgarna fast vid sin kärlek till de insignier, som uppfattades som underpanter på stadens kommunala självstyrelse. Sålunda besvärade sig Stockholms stad år 1614 hos kunglig majestät över de planer, som tydligen varit å bane att beröva borgarna rätten att själva bevara stadsnycklarna. Kunglig majestät resolverade, att då murar och bommar icke bättre underhöllos än vad fallet var, så låg det föga makt uppå vem som hade hand om nycklarna.⁹ Också i Göteborg uppstodo vid stadens grundläggning stridigheter mellan kronan och borgarna angående rätten att förvara stadens nycklar, fastän denna fråga saknade varje praktisk betydelse. Då slutligen borgmästaren tillerkändes rätten att ha hand om stadsnycklarna, gjorde konungen i detta privilegium betecknande nog det förbehållet, att nycklarna vid hans personliga besök i staden skulle överantvaras till honom. Så starkt grepp över sinnena hade alltså ännu på 1620-talet de åldriga föreställningarna, att den som innehade stadens nycklar också var stadens herre.¹⁰

*   *
*   *

De svenska medeltidslagarna innehålla talrika belägg på den användning nyckeln funnit som rättssymbol. Östgötalagens bestämmelser om hur prästen under vissa förutsättningar var ersättningsskyldig för den skada, som kunde uppstå på kyrkobyggnaden, är ett exempel på denna rättssymbolik. Då klockare i laga ordning blivit vald, skulle enligt nämnda lag kyrkonyckeln av bönderna överlämnas först till prästen och sedan av denne till klockaren. Man kan ju fråga sig, varför denna omständliga procedur behövde iakttagas. Det hade ju varit enklare att lämna nyckeln direkt till klockaren. Förklaringen

⁸ Stockholms stads privilegiebrev 1423—1700, utg. av Karl Hildebrand, 1, Uppsala 1900, s. 78.

⁹ Stockholms stads privilegiebrev, 1, s. 158 ff.

¹⁰ Helge Almquist, Göteborgs historia, Göteborg 1929—1935, 1, s. 42, 48 och 54.

ligger däri att prästen genom att mottaga nyckeln också tog på sig ansvaret för kyrkan. Att detta icke var någon tom formalitet, framgår av nästföljande bestämmelse, enligt vilken prästen var ersättningsskyldig till bönderna, om eld utbröt i kyrkan eller om denna blev bestulen genom att dörren lämnats olåst. Lagens stadgande att prästen i sin tur kunde föra talan mot klockaren, visar att prästen var ersättningsskyldig, även i det fall, att skadan förorsakats genom dennes vårdslöshet.¹¹

Uppfattningen, att den som innehade nyckeln också var ansvarig för den byggnad eller det förvaringsrum, dit den hörde, är genomgående i de medeltida lagarna. Sålunda stadgar ett flertal landskapslagar, att om tjuvgods hittades i låsta hus, skulle den som bar nycklarna till huset ansvara för stölden, oberoende av vem som ägde huset.¹² Samma föreställningar ligga till grund för den yngre Västgötalagens drastiska stadgande, att om tjuvgods hittades i de låsta skrin eller kistor, dit husfrun hade nycklarna, då skulle hon anses som tjuven. Nekade mannen att lösa henne med böter, skulle hon föras bunden till tinget och mista hud och öron.¹³ Vilka konsekvenser en dylik behård formalism kunde medföra, är det lätt att föreställa sig.

Ett annat exempel av närbesläktad natur finner man i Västmannalagens i medeltida svensk rätt unika bestämmelse om hur det skulle bötas, om löskekarl stal. Först och främst skulle naturligtvis tjuven själv sona sitt brott. Men därutöver skulle också den bonde, som bar nyckeln till det härbärke, där löskekarlen vistades, böta tre marker. Det kallar man för "tjuvgömmarbot", säger lagen. Blotta innehavet av nyckeln till tjuvens tillfälliga bostad, gjorde alltså bonden till dennes medbrottsling enligt lagens bokstav.¹⁴

*   *
*   *

På intet område har nyckeln som symbol spelat en så stor roll i det vardagliga livet, som då det gällde den nyckelknippa, som hustrun bar som tecken på sitt hustrudöme. I det äldre tyska språket betydde uttrycket "die Schlüssel kriegern" (= "få nycklarna") detsamma som 'Hausfrau werden' (= "bliva husfru").¹⁵ Också i äldre danska finner man samma uttryck: "hun bær nøge-

¹¹ Östgötalagen, Kyrkobalken IV, V. Angående prästens skadeståndsskyldighet jfr Äldre Västgötalagen, Kyrkobalken VII—IX. — Av Sveriges medeltidslagar har för denna undersökning använts Schlyters edition samt de hittills utkomna delarna av Å. Holmbäck och E. Wessén, Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar.

¹² Se exempelvis Helsingelagen, Manhelgdsbalken 31:2; Västmannalagen, Manhelgdsbalken 30:6.

¹³ Yngre Västgötalagen, Tjuvabalken XXXIII.

¹⁴ Västmannalagen, Manhelgdsbalken, XXVI:9.

¹⁵ Grimm, Deutsches Wörterbuch, s. v. *schlüssel*.

len” betydde ’hon är husmor’.¹⁶ Sjuk kallar man den husfru, som icke själv går med sina nycklar, säger dansk medeltidsrätt.¹⁷ Medeltida gravplattor plägade stundom prydas med avbildningar av nycklar som ett tecken till att den som vilade i graven i sin livstid varit husmor.

Redan hos de gamla romarna förekom seden, att nycklarna överlämnades till den nygifta kvinnan och vid skilsmässa avfordrades henne. I den fornisländska litteraturen finna vi samma sed. Då gudarna i den muntra dikten qrymskvida kläda Tor till brud för att skicka honom till jättarnas boning, glömma de inte att vid hans gördel hänga nyckelknippan:

På Tor de så bundo
brudhuvudduken,
bundo det stora
brisingasmycket.

Ned från hans gördel
nycklarna skramla,
kvinnokläder
kring knäna falla.

I en annan fornisländsk dikt, Rigspjula, karakteriseras bruden som ”den nyckelbehängda”.

Också här i Sverige har nyckelknippan som symbol för kvinnans hustrudöme varit en alldaglig och självklar företeelse. Med den förkärlek för konkretisering av abstrakta begrepp, som var så utmärkande för medeltidens människor, gav man redan i giftermålsformuläret uttryck för denna symbolik. Ett äktenskaps ingående var i forna dagar en invecklad procedur. Själva höjdpunkten utgjordes av det högtidliga ögonblick, då brudens fader gav bort sin dotter till brudgummen. Han gifte henne ”till halv säng, till lås och till nycklar”, som det heter i det formulär, som är bevarat i Kristoffers landslag och vars fullständiga ordalydelse är följande: ”Jak gipter tik mina dotter till heders oc hustru, til halua sæng, til laas oc nykla, oc til hwan tridia penning, som j æghen oc ægha faan j lösörom, oc til allan then ræth som wplændsk lagh æra och then helge eric gaff, j nampn faders, sons och thens helgha anda.”¹⁸

¹⁶ Otto Kalkar, Ordbog til det ældre danske Sprog, s. v. *nøgel*.

¹⁷ Eriks sjællandske Lov I: 31, i J. Brøndum-Nielsen, Danmarks gamle Landskabslove, V, s. 40. Jfr Skånelagen, Schlyters edition, s. 37, not 27.

¹⁸ Kristoffers landslag, Giftermålsbalken V.

Giftermålsformuläret är, som framgår av dess innehåll, hämtat ur Upplandslagen, där det dock ej förekommer i direkt anföring. I Upplandslagens avfattning är detta vårt äldsta kända vigselformulär med sin alliteration och sin utpräglade rytmik ytterst ålderdomligt. Det lyder :

til heþer ok til husfru
 ok til halfra siäng
 til lasa ok til lykla
 ok til lagha þriþiungs
 ok til alz þäs han a
 ok han afla far
 ok til allan þän rät
 är uplänzk lagh äru.¹⁹

Sannolikt hör denna giftermålsformel till de lagbud, som långt innan lagen avfattades i skrift levat på folkets läppar, i muntlig form fortplantade från generation till generation. Genom sin rytmiska utformning var den lätt att bevara i minnet.

Det är att märka, att den ceremoni, som innebar, att kvinnan giftes bort "till halv säng, till lås och till nycklar" säkerligen från början varit av rent hednisk karaktär och saknat varje kristligt-religiöst inslag. Orden "i Faderns, Sonens och den Helige Andes namn" äro utan tvivel senare tillägg, tillkomma genom kyrkligt inflytande.

Då Sverige blev kristnat, accepterade den katolska kyrkan landets från hednisk tid nedärvda bröllops seder — i varje fall till det yttre. Ty i själva verket försiggick i det tysta en hård kamp mellan hednisk sed och kristen kult. De olika faserna i denna kamp utgöra ett i stort sett oskrivet blad i vårt folks kulturhistoria. Säkert är att kampen var lång, då bönderna med allmogens sega konservatism långt in i nya tiden höllo fast vid det som var gammalt och fornt.

I landskapslagarna kan man skymta kyrkans målmedvetna — och framgångsrika — försök att under sin domvärjo lägga det viktiga moment i den mänskliga sammanlevnaden, som ett äktenskaps avslutande utgör. Det är emellertid frapperande, vilken undanskymd roll den kyrkliga vigseln ännu vid tiden för lagarnas nedskrivande spelar. I förgrunden för det folkliga intresset finner man, icke kyrkans stadfästelse av förbundet mellan man och kvinna utan en rad världsliga ceremonier — till skillnad från vigseln nödvändiga för att ett äktenskaps ekonomiska rättsverkningar skulle träda i kraft.

¹⁹ Upplandslagen, Ärvdabalken III. Jfr A. Holmbäck och E. Wessén, Svenska landskapslagar, Upplandslagen, s. 81.

I centrum för dessa ceremonier stod det enligt Upplandslagens formulär för rättade giftermålet, där vigselförrättaren var en lekman, *icke* en präst.

Den kyrkliga vigseln spelade länge ingen annan roll än att vara ett tämligen betydelselöst appendix till från hedenhös nedärvda sedvänjor. Men när den efterhand kom att helt ersätta det äldre borgerliga giftermålet, försvann det rättsliga underlaget för nyckeln som symbol på kvinnans hustrudöme, som Upplandslagens klangfulla, gammalnordiska giftermålsformulär utgjort. Ty nyckelknippans ur vardagslivet hämtade praktiskt-realistiska symbolik passade föga samman med den religiösa prägel, som präst och kyrka förlänade åt giftermålet. Att nyckeln som rättslig symbol spelade en viss roll ännu på 1600-talet (vilket kommer att framgå av det följande) är emellertid så mycket mindre att förvåna sig över som giftermålsbalken i Kristoffers landslag ju var formellt giltig ända till 1730-talet.

Efter reformationens genomförande blev ringen underpanten på den äktenskapliga troheten och upptogs i handbokens officiella vigselformulär. Seden att kvinnan vid ingående av trolovning eller äktenskap skulle ha en ring är visserligen av gammalt ursprung och fanns redan under medeltiden i vårt land. Ännu i mitten på 1500-talet hade bruket dock icke vunnit allmän spridning.²⁰

I den svenska medeltidsrätten var det nyckeln, som var den äktenskapliga trohetens symbol. Var mannen otrogen mot sin hustru, då kränkte han henne i hennes hustruvärdighet, då "rövar han från henne lås och nycklar", säger Upplandslagen. Samma förhållande uttryckes också med ordet "sängarån". I både det ena och andra fallet är allusionen på giftermålsformuläret uppenbar. Kvinnan hade genom mannens trohetsbrott berövats de rättigheter, som tillerkänts henne genom giftermålet: halv säng, lås och nycklar.

"Driver en bonde bort sin lagtagna hustru och tager en annan i stället och lägger i säng med sig, då rövar han från sin hustru lås och nycklar", heter det ordagrant i Upplandslagen.²¹ Att mannen rövar från hustrun lås och nycklar, får alltså efter ordalydelsen fattas symboliskt men har utan tvivel haft sin upprinnelse i en konkret verklighet: mannens trohetsbrott har varit så flagrant, att han icke endast drivit bort hustrun ur den äkta sängen utan också åt hennes rival anförtrott nyckelknippan och därmed värden av hemmet. Hälsingelagen gör också i motsvarande paragraf ett tillägg; den säger: "Driver en bonde bort sin lagtagna hustru och tager en annan i säng hos sig och *giver henne*

²⁰ Att bruket ännu omkring år 1550 inte helt slagit igenom i vårt land, framgår av Vadstena artiklar från år 1552. Det talas där om den ring, som brudgummen kunde ge bruden, om han så ville och sägs, att "nogre" hava haft denna sed. Se Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571 av Sven Kjällerström, Lund 1940, s. 67.

²¹ Upplandslagen, Ärvdabalken VI.

lås och nycklar” etc.²² Det i och för sig egendomliga uttrycket, att mannen ”rövar ifrån hustrun lås och nycklar” får härigenom en enkel förklaring.²³

En självklar förutsättning för att hustrun skulle få bära nycklarna var naturligtvis hennes egen obrottsliga trohet. De gammalgermanska lagarna, ofta så toleranta, då det gällde mannens otrohet, kände ingen misskund med en hustru, som vanärat sin mans hus. Hon berövades icke endast sina nycklar, hon miste alla de rättigheter och förmåner av ekonomisk eller social natur, som genom giftermålet tillerkänts henne, och drevs utan förbarmande bort från hemmet.

Då en dansk borgmästarhustru år 1537 av sin make falskeligen anklagats och också dömts för äktenskapsbrott, klagade hon sedan inför kungens rättarting, att mannen hade ”hende dreffuet och udskott fraa sig aff Lycke oc Loss.” Att hon drivits bort från lås och nycklar, var för henne symbolen för allt vad hon mist genom den orättfärdiga domen: ”Heder och äre, bo och bygge, all synn velferdit och lycke”, som det heter i domstolsprotokollet.²⁴

Var kvinnan såsom hemmets härskarinna och bärare av mannens nycklar aktad och ärad, så hade hon också ansvar. De medeltida hemmen voro — också i städerna — inriktade på självhushåll på ett helt annat sätt än i våra dagar. På höstarna lade man upp stora förråd av livsmedel, som skulle räcka över vintern. Något banksystem i modern mening kände man inte till i vårt land. De förmögenheter, som icke placerades i fast egendom, förvandlades gärna i kostbarheter, dyrbara med guldbroderier och pälsbräm utsirade kläder, klenoder, smycken o. d. Bland den fattigare befolkningen var det vanligt, att de sparade slantarna omsattes i silverskedar. Alla dessa familjens ägodelar förvarades inom hemmet i låsta förvaringsrum, och till dessa förrådskammare, kistor och skåp var det hustrun, som hade nycklarna och därmed också ansvaret för vad som mången gång utgjorde hemmets hela förmögenhet.

Olaus Petri berättar i sin krönika, att då vid Stockholms blodbad borgarna släpades ur sina hem och halshöggos, så berövades samtidigt deras hustrur sina nycklar ”och bleffuo ther guld, silff, penningar och alla besta warur vttagne, såsom förbruttit gotz.”²⁵ Guld, silver och kontanta penningmedel hörde alltså till de värden, som borgarfruarna i Stockholm hade under sina lås och nycklar.

²² Helsingelagen, Ärvidabalken VI.

²³ Ett exempel på att den otrogne mannen verkligen — alltså inte endast symboliskt — ”rövat ifrån sin hustru lås och nycklar” omtalas i Uppsala domböcker från år 1635. Det sägs där om en borgare i staden, att han älskade sin förra tjänstepiga mer än sin hustru, förde henne med sig på gästabad samt betrodde henne lås och nycklar men hustrun intet. K. W. Herdin, Uppsala på 1600-talet, I, Uppsala 1926, s. 158.

²⁴ Udvalg af Gamle danske Domme udg. af J. Kolderup—Rosenvinge, Kbhvn 1844—1848, 2, s. 53 ff.

²⁵ Olavus Petri Samlade skrifter, Uppsala 1917, 4, s. 296.

Inom de förmögna samhällsklasserna och framför allt inom adeln, som bodde på sina stora jordagods, kunde det för en husmor vara betungande att städse bära nyckelknippan och alltid ha ansvaret för hemmets naturprodukter. Detta var för övrigt många gånger av praktiska skäl omöjligt, exempelvis då makarna ägde mer än *ett* gods. Under sådana förhållanden var det vanligt, att man anställde en särskild tjänare eller tjänarinna, som bar nycklarna och tog på sig det ansvar, som följde därmed.

Av de medeltida lagarna framgår indirekt, att mannen i regel hade hand om nycklarna till portar och ytterdörrar, hustrun övriga nycklar. Men var mannen ogift eller änklings, måste han ju taga hand om samtliga nycklar, om han inte anförtrodde dem åt någon kvinnlig anförvant eller tjänare.

Att bära husbondens eller husfruns nycklar var ett ansvarsfullt värv och dessa nyckelbärare, manliga eller kvinnliga, togos därför under lagens särskilda hägn. Enligt Västmannalagen skulle för dråp å träl erläggas en bot av tre och en halv marker. Men säger lagen, bär trälen bondens nycklar och råder över alla lås och dräpes hemma, då skall dråpet sonas med sju marker, alltså med dubbel bot.²⁶

Den rättsliga särställning, som de s. k. nyckelpigorna intogo, är av särskilt intresse. Skall man ge en definition på vad som under medeltiden menades med en nyckelpiga, sker det enklast genom att citera Kristoffers landslag, som säger, att nyckelpiga är en kvinna, som "är betrodd att bära husbondens och matmoders nycklar till mat, öl, kläder, penningar och annat, som husbonden och matmoder vill hava förvarat."²⁷

Nyckelpigan kunde också, om hennes husbonde eller husmor tillhörde samhällets högsta skikt, ha en mera inskränkt befogenhet, såsom då det i folkvisan om "Konung Erik och spåkvinnan" sägs om drottningens tärna, att hon "bär drottningens skrinnycklar små."²⁸ Att nyckelpigan hos en furstlig person hade högt socialt anseende framgår av dikten "De två konungsdöttrarna". Då drottningen skall belöna de båda främmande tärnorna för deras utomordentliga skicklighet som väverskor, säger hon:

"Den yngsta skall bära mina nycklar på band,
den äldsta jag giver min son uti hand".²⁹

Att få bära drottningens nycklar och ha uppsikt över hennes dyrbarheter var näst efter äran att få konungasonen till make den högsta belöning drottningen kunde ge de båda jungfrurna.

²⁶ Västmannalagen, Manhelgdsbalken XXIV: 8.

²⁷ Kristoffers landslag, Additamentet C: 2.

²⁸ E. G. Geijer och A. A. Afzelius, Svenska folkvisor, I, Sthlm 1880, s. 434.

²⁹ Ibidem, s. 304.

Bland gemene man torde emellertid nyckelpigan i regel haft en tjänarinnas ställning. Men eftersom hon åtnjöt sin arbetsgivares synnerliga förtroende, blev hon inom tjänstefolkets krets den främsta bland likar. Hur betydelsefull hennes uppgift också från rent juridisk synpunkt ansågs vara, belyses av en notis i Arboga tänkebok av år 1458. Det omtalas där, att en borgare i staden inför rådhusrätten anmält, att han "antwardat Kadrine Æringisladottir sina nøkla ath styra ok rada for them."³⁰ Notisen bär också vittnesbörd om den självständiga ställning nyckelpigan intog, då det ålades henne att "styra och rada" över husbondens äodelar.

Nu kunde man ju tänka sig, att någon av flickans manliga kamrater genom att nästla sig in hos henne kunde skaffa sig tillgång till husets förråd och i hemlighet skatta desamma. Detta söker lagen förebygga genom att stadga särskilt stränga straff för lägrande av nyckelpiga. Omtanken om de materiella värden hon hade under sin vårdnad gjorde hennes person i viss mån sakrosankt. Härtill kommer, att nyckelpigan intog en sådan ställning i familjen, att det ansågs som en skam för huset, om hon "lockades".³¹

Enligt Kristoffers landslag skulle den medtjänare, som belägrade en nyckelpiga, straffas som "uppenbar tjuv"; endast husbonden hade rätt att benåda den sålunda dömda.³² Då straffet för svårare tjuvnadsbrott var livets förlust, var det alltså förenat med stora risker att locka en nyckelpiga till erotiska äventyrligheter.

Också i dansk rätt finner man samma bestämmelse, nämligen att lägrande av nyckelpiga betraktades som stöld och förräderi, förutsatt att hon och mannen voro "i samma bröd", d. v. s. hade samma husbonde. I äldre danska domböcker finnas icke så få exempel på att lagparagrafen tillämpats. Sålunda dömdes år 1585 en gårdsfogde av Viborgs landsting för andra gången som tjuv, därför att han "locket och beligget" samt bortfört en kvinna, som "gick med nycklarna" på samma gård, där han själv var anställd. Fogden hade enligt rättens mening begått ett trohetsbrott mot sin husbonde och "gjort samma gärning som en tjuv". I domstolsprotokollet framhålles emellertid uttryckligen, att husbonden, om han ville, kunde benåda brottslingen.³³

Uppfattningen att lägrande av nyckelpiga var en kvalificerad förbrytelse är gammal i nordisk rätt. Den fanns redan på den tid, då trældomen var tillåten i Sverige. I den yngre Västgöotalagen finns en för medeltida rättskip-

³⁰ Arboga stads tänkebok, utg. av Erik Noreen och Torsten Wennström, 1, Uppsala 1935, s. 96, i Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet, häft. 173.

³¹ År 1598 klagade en klockare vid en av stadens kyrkor inför Köpenhamns Konsistorium "paa den Spot hannem vederfores i hans Hus, i det hans Pige blev lokket, som gik med hans Nøgle." Ny Kirkehist. Samlinger, V, Kjøbenhavn 1869—71, s. 101.

³² Kristoffers landslag, Additamentet C: 2.

³³ Udvalg av gamle danske Domme, 4, s. 61 ff.

ning karakteristisk, graderad böteskala för lägersmål, som är belysande för den ställning nyckelpigan intog. Enligt denna lag skulle för lägrande av trälinna betalas en bot av 6 öre; var trälinnan frigiven och ättledd steg boten till tolv öre, alltså till det dubbla. Men bar trälinnan nycklarna, fördubblades böterna än en gång och utgick med tre marker, trots att lagen förutsätter, att nyckelpigan var ofri. Bärandet av bondens nycklar åstadkom alltså, att böterna för trälinnan blevo fyra gånger så höga som för hennes medtjänarinnor inom de ofrias led. För jämförelses skull kan nämnas, att boten för ättboren kvinna var sex marker.³⁴

Dessa äldre föreställningar kvarlevde länge i folkets rättsmedvetande. Sålunda dömde Ölme häradsrätt den 16 september 1639 en man till 80 markers böter för att han "belägrat och mökränkt" sin husbondes "nycklepiga". Den vanliga boten för mökränkning var annars 40 marker; ett dylikt mål avdömdes förresten samma dag av häradsrätten. Men den person som förgripit sig mot bärarinnan av sin husbondes nycklar måste med dubbel bot sona sitt förtroendebrott.³⁵

Det stränga straffhotet mot medtjänares lägrande av nyckelpiga bör för övrigt ses mot den bakgrunden, att nyckelpigan efter allt att döma icke så sällan var sin husbondes frilla. Också i den egenskapen intog hon en särställning inför lagen. Bärandet av mannens nycklar ansågs nämligen under vissa omständigheter så betydelsefullt, att det kunde ge laga kraft åt en i och för sig illegal förbindelse. Sålunda heter det i Skånelagen, att om en man har en kvinna hos sig och ligger med henne i lönskaläge och hon bär hans nycklar och de båda söka en disk och duk, så att de dagligen äta tillsammans, då skall kvinnan, när de gjort så i tre år, betraktas som hans äkta hustru. Hon skall ha giftorätt i boet, som om hon vore gift med honom.³⁶ Också den jylländska lagen stadgar, att om frilla i tre vintrar bär lås och nycklar, då är hon "Athalkunæ oc ræt hwsfrø."³⁷

Lagstadgandet, som är ägnat att belysa frilloväsendet i Norden, saknar motsvarighet i de svenska lagarna. Den norska medeltidsrätten däremot har en i varje fall närbesläktad bestämmelse, dock med den väsentliga inskränkningsen, att kvinnan skulle ha burit nycklarna i trettio år. Kunde hon, säger lagen, med sex vittnen styrka, att hon i trettio vintrar eller mer rätt över "lase ok loko", hus och hem, alltid setat jämte andra husfruar efter ålder och av

³⁴ Yngre Västgötalagen, Giftermålsbalken X och XI och Additamentet 12:2. — Böteskalan blir alltså 6 öre, 2×6 öre, 4×6 öre, 8×6 öre.

³⁵ Ölme härads dombok, utg. av A. E. Löf, Kristinehamn 1921, s. 101.

³⁶ Skånelagen I, Additamentet H:2.

³⁷ Jydske Lov, I. boken XXVII, i Brøndum-Nielsen, Danmarks gamle Landskabslove, 2, s. 68.

alla kallats för mannens egen kvinna, då hade hon laga giftorätt i boet.³⁸ Paragrafen tycks snarast ha tillkommit med tanke på sådana lagligen ingångna förbindelser, som voro av så gammalt datum, att alla vittnena vid giftermålet voro döda, och tycks knappast förutsätta, att kvinnan ursprungligen blott varit mannens frilla.

Bestämmelsen i de danska lagarna är sålunda vidare till sin syftning. Den var icke heller en tom bokstav utan tillämpades i rättskipningen. Sålunda avdömde kungens rättarting år 1538 ett mål, där det ovan citerade lagrummet i jylländska lagen uttryckligen åberopades.

Härmed förhöll det sig på följande sätt. En borgare i Nyborg hade omkommit under oroligheterna på 1530-talet och hans hustru hade tagit arv efter honom. Nu framträdde emellertid en broder till den avlidne med anspråk på arvet under åberopande av att hustrun först kort före mannens död blivit vigd vid honom och att giftermålet ej skett i laga former. Härpå svarade änkan, att hon i nio år sökt "disk, duk och säng" med mannen och hade två barn med honom; hon menade sig därför efter lagen ha varit hans äkta hustru. Dessutom hade hon kort före hans död blivit lagligen vigd vid honom. Rätten resolverade, att eftersom kvinnan i nio år sökt disk, duk och säng med mannen och lagen endast bestämmer tre år och de dessutom blivit lagligen vigda, så var hon att betrakta som hans äkta hustru och ägde att taga arv efter honom.³⁹ Frapperande är att domstolen i sitt utslag i första hand stöder sig på det faktum, att kvinnan i nio år varit mannens öppet erkända frilla och först i andra hand hänvisar till det tydligen i laga former ingångna giftermålet.

Samma lagstadgande tycks också ha åberopats inför Viborgs landsting år 1568. Gentemot en viss Jörgen Hansen, som kom inför rätten, framställdes krav, att han såsom varande "horunge" skulle förvisas från dom och rättegång. Häremot genmälde emellertid, att föräldrarna i tjuguar levat tillsammans. Frillan hade haft hustrus anseende, hon hade burit mannens nycklar, ätit och druckit med honom och öppet lagt sig att sova hos honom. Landstinget beslöt också, att Jörgen Hansen skulle åtnjuta "ärlig" mans rättigheter.⁴⁰

Då mannen åt sin frilla anförtrodde omsorgen om hus, hem och lösegendom och inför all världen lät henne bära sina nycklar, då gav han henne också den laggifta hustruns förmåner. Nyckelknippan var det hederstecken, som

³⁸ Ældre Borgarthings Christenret, II: 10, i Norges gamle Love indtil 1387, I, s. 356. Jfr J. Fritzner i Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania aar 1880, Christiania 1881, nr 16, s. 14 ff.

³⁹ Gamle danske Domme, 2, s. 81.

⁴⁰ Troels-Lund, Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede, 12, Illustreret Udgave, Kbhvn, s. 180 f.

tillförsäkrade den annars ringaktade konkubinen husfruns aktade ställning och hennes barn de äkttföddas förmåner.

Men också för den lagvigda hustrun var nyckelknippan, som på bröllopsdagen hängts vid hennes gördel, en kär symbol på hennes husfruvärdighet. Likväl kunde förhållandena bliva sådana, att hon nödgades avstå från sina nycklar. Det inträffade, om mannen dog och om hemmet var så fattigt, att änkan för att använda ett modernt uttryck måste begära boet i urarva konkurs. Hon måste då lämna icke endast det hus, där hon haft sitt hem, hon måste också till fordringsägarna överlåta de ägodelar och dyrbarheter, som i kistor och skåp förvarades under hennes nycklar. Nyckelknippan hade därmed förlorat sin betydelse som sinnebild på hennes hustrudöme. Med den förkärlek för symboliska handlingar, som var utmärkande för medeltidens människor, föll det sig då naturligt, att hustrun under mer eller mindre dramatiska former skilde sig från sina nycklar.

Det var sålunda ett allmänt utbrett rättsbruk, att änkan som ett tecken på att hon gick ifrån arv och skuld på själva begravningsdagen kastade sina nycklar på mannens grav och samtidigt avgav en högtidlig förklaring angående innebörden i denna sin åtgärd. Att änkan på detta sätt i den ena eller andra formen lämnade ifrån sig sina nycklar och därigenom gjorde sig urarva, var en över stora delar av Europa spridd rättssed. Den påträffas under medeltiden samt under 1500- och 1600-talen i de nordiska länderna, i Tyskland, Holland, Belgien, Schweiz och Frankrike.⁴¹

I en måhända äldre variant uppträder rättsbruket i den formen, att änkan lät sin mantel eller gördel falla på mannens grav. Vad beträffar gördelns användning i detta sammanhang är dock att märka, att nyckelknippan hängde vid gördeln. I en franskspråkig källa talas också om att en kvinna avstått från sin gördel *jämte* nycklarna och pungen.⁴² Den senare bars ju även den hängande vid gördeln.

Något belägg för rättssedens förekomst i denna variation har icke påträffats i vårt land, men i Tyskland tycks den ha varit vanlig under medeltiden. I Frankfurt var det sålunda bruk, att den änka, som lät sin mantel falla på sin mans grav, icke var skyldig att betala hans skulder.⁴³ Det var dock icke nödvändigt, att manteln eller gördeln kastades på graven, klädesplagget kunde också lämnas upp till stadens myndigheter på rådhuset.

⁴¹ Exempel på rättsbruket från Belgien, Schweiz och Frankrike i du Cange, Glossarium, s. v. *clavis*. Att seden funnits också i Holland omtalas i Grimm, Deutsches Wörterbuch, s. v. *schlüssel*. Jfr också följande not!

⁴² I denna källa, citerad av J. Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer, 2. Aufl. Göttingen 1854, s. 157 f., heter det: "La duchesse Marguerite renonça à ses biens meubles, en mettant sur sa representation sa ceinture, avec sa bourse et les clefs, comme il est de coutume et de ce demanda instrument à un notaire public."

⁴³ Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer, s. 161.

Bruket tycks emellertid i denna utformning ha försvunnit under senare medeltiden. Långt fram i nya tiden kvarlevde däremot seden, att änka, som gick ifrån arv och skuld, avstod från sina nycklar.

I Saarbrückens landsrätt från år 1321 finns ett utförligt stadgande, som i detalj bestämmer, vilka formaliteter änkan hade att iakttaga, om hon önskade bli kvitt boets skulder.

Hon skulle enligt denna gamla bondelag på själva begravningsdagen stänga sitt hus och gå ut därifrån. Hon fick inte ta med sig mer ägodelar än de kläder och smycken hon hade på sin kropp. Hon skulle följa sin man till graven och där skulle hon nedlägga nyckeln till huset. Sedan ägde ingen rätt att kräva henne på mannens skulder.⁴⁴

I Danmark iaktogs långt fram i nya tiden bruket, att änka, som ville bli kvitt boets skulder, kastade nycklarna på mannens grav. Här liksom på andra håll var den gamla rättsleden mer än en tom ceremoni. Den hade lagligt bindande kraft, och den änka, som med vittnen kunde styrka, att hon i den ena eller andra formen på mannens begravningsdag offentligt avstått från sina nycklar, kunde sedermera inte lagligen krävas på boets skulder.

Sålunda hände det år 1631, att åtta dannemän inför Furs birketing med ed och uppräcka händer vittnade, att de själva varit närvarande på kyrkogården och hört och sett, att änkan till en nyligen avliden man kastat sina nycklar på graven och av sagt sig arv och skuld. Ett liknande vittnesmål avgavs samma år, också det inför tinget på Fur. Orsaken till den stora fattigdomen uppgavs vara "det kejserliga krigets ödeläggelse".⁴⁵

Det reella underlaget för den symboliska handlingen och de rättsliga formaliteter, som iakttogos, belysas genom ett mål, som år 1594 avdömdes inför kungens rättarting i Danmark. Änkan hade i detta fall gift om sig, och hennes andre man hade lagsökts för en skuld, som den förste mannen iklätt sig. Men då det kunde bevisas, att änkan på själva begravningsdagen "satt nyckeln i dörren" och gått ifrån boet, så befriades mannen i det andra äktenskapet från betalningsskyldighet. Det berättas, att byfogden tagit hand om nyckeln och låtit uppteckna boet. Under tiden hade änkan hållit sig borta, men då inga fordringsägare anmält sig, hade hon fått nyckeln tillbaka.⁴⁶

I det senast relaterade rättsfallet omtalas ingen annan symbolisk handling än att änkan "satt nyckeln i dörren". Samma uttryck förekommer också i äldre svenska i den allmänna betydelsen "gå ifrån hus och hem för gälds skull" utan att därmed nödvändigtvis behövde åsyftas urarva konkurs efter husfadern. Så klagade exempelvis allmogen i Dalarna år 1524 inför Gustav

⁴⁴ Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer, s. 453.

⁴⁵ Holger Fr. Rördam, Jordefærdsskikke i Fortiden, Kirkehistoriske Samlinger, 3. Række, V, s. 637 ff.

⁴⁶ Gamle danske Domme, 4, s. 398 ff.

Vasa över dyrtiden. "Schal thet saa lenge sthaa", heter det, "saa formaaghom wij aldrigh dragha skath och schuld, heller sitthia wiidt huss oc heman wthan setthia nöcla i dhöör och draga tiidh gudt oss legger raadh före."⁴⁷

I domböcker från Varend användes uttrycket om änkor, som gjort sig urarva. År 1616 heter det om en änka från Uppvidinge härad, att hon vid mannens död gick ifrån sin egendom och ingenting undandolde av godset, "utan satte nycklarna uti dörrarne och antvardade galdenärerna godset, så långt det räcka kunde." Om en annan änka från Konga härad sägs det, att hon efter sin mans död "satt nycklarna i dörren och gifvit allt hvad hon ätte till sköflings att betala sin mans gäld med, och hon gick derifrån".⁴⁸

På sina håll förekom också seden, att änkan i stället för att lägga nycklarna på graven hängde dem på mannens likbår. I Schwaben var det sålunda bruk, att änkan till en med skulder belastad man lade nycklarna på likbåren som ett tecken på att hon gjorde sig urarva.⁴⁹ Också i vårt land finner man den gamla rättssymboliken i denna form. Sålunda berättas det från år 1626, att en viss hustru Malin i Arboga hängde alla sina nycklar på mannens bår. Hennes fordringsägare, som tidigare hårdeligen talat henne till inför rätta, lät därvid beveka sig till att efterskänka boets skulder.⁵⁰ Också i Varend, som ju är känt för sin trohet mot gamla seder, fanns bruket, att änka, som gick ifrån arv och skuld, hängde nycklarna på båren, då mannens stoft skulle föras till kyrkogården.⁵¹

Att seden varit vanlig i Sverige framgår av en likpredikan från år 1639, där det heter, att somliga män leva så i fylleri och dryckenskap, att de alls icke akta på att hustrun och barnen "nödges dock omsider efter hans död hänga nycklarna på bärestängen och stiga med blygd och nesa ifrån både hus och hem."⁵²

Här anspelas alltså på rättsseden som på en allmänt känd företeelse. Predikanten talar också om den "blygd och nesa", som det innebar för de efterlevande att nödgas hänga nycklarna på likbåren. Härom vittnar också ett rättsfall från 1600-talets Uppsala. En kvinna, som om en borgmästare och en rådman i staden, båda nyligen avlidna, utspritt det ryktet, att de haft så stora skulder, att nycklarna hängts på likbåren, fick med böter, fängelse och för-

⁴⁷ Handlingar rörande Skandinaviens historia, 23, s. 3.

⁴⁸ G. O. Hylthén-Cavallius, Warend och wirdarna, Sthlm 1864—68, 2, s. 405.

⁴⁹ Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer, s. 176.

⁵⁰ G. Bergström, Arboga krönika, Köping 1909—10, 2, s. 53.

⁵¹ Hylthén—Cavallius, Warend och wirdarna, 2, s. 405.

⁵² J. P. Gothus, Likpredikan över Nils Månsson, Linköping [1639]. Här citerat efter Svenska Akademiens ordboks excerptsamling, s. v. *nyckel*. Sannolikt var bärstängen den stång, *under* vilken kistan hängdes för att sedan på ofta oländiga skogsstigar *bäras* till kyrkan. Jfr Rääf, Beskrifning öfver Ydre härad, 4, s. 9.

visning från staden böta för sitt förtal. Det oerhört stränga straffet visar, att ryktessmideriet ansetts vara av synnerligen graverande innebörd.⁵³

I de medeltida tänkeböckerna från svenska städer finner man den åldriga rättssymboliken bevarad i den formen, att änka efter skuldsatt man lämnade upp sina nycklar på rådhuset. Notiserna härom ha i allmänhet en stereotyp avfattning. Typisk är exempelvis följande anteckning från Arboga den 9 maj 1459: "Samma dag war Aka beltare hustrw jnne for warom sitiande ræth och lade sina nökla oppa diskin for borgomestarana ok widhersade allo thy hon atte."⁵⁴

Var hemmet så fattigt, att tillgångar i boet saknades, kunde det hända, att änkan fick tillbaka sina nycklar omedelbart. Så gick det för en fattig änka i Stockholm, som 1489 lade sina nycklar på disken inför Stockholms rådhusrätt. Fogden och rådet uppmanade henne att anamma sina nycklar igen, "epeter tet intet fans vtan blotta fattigdomen."⁵⁵

Förvisso var det en den bittra sorgens dag för den änka, som vid mannens död på grund av fattigdom nödgades lämna ifrån sig sina nycklar och gå ifrån allt det, som kanske samlats under ett strävsamt liv. Om den ovan nämnda änkan från Uppvidinge härad, som "satte nycklarna i dörrarna och antvaddade gäldenärerna godset", heter det också i domboken: "och förenämnda Karin med sina många små barn gingo därifrån gråtandes." De få orden i domboken säga mer än långa utläggningar om den fattigdomens tragik, som den folkliga sedvänjan i själva verket innebar.

Men får man tro en svensk 1600-talsförfattare, Johannes Loccenius, satt kanske inte alltid sorgen så djupt. På tal om den gamla rättsseden berättar nämligen Loccenius, att det fanns änkor, som endast för skenets skull och i avsikt att bedraga kreditorerna kastade sina nycklar på den döde mannens bår, medan de i själva verket hade undandolda tillgångar. Men han tillägger, att hederliga kvinnor dock ansträngde sig till det yttersta för att rädda mannens namn och hellre togo av sitt eget gods, om de så kunde, än de läto mannen föra med sig till graven "bankruttörens märke".⁵⁶ "Bankruttörens märke", det var nyckelknippan, som i stället för ett hederstecken blivit ett skammens och nesans emblem.

⁵³ Herdin, Uppsala på 1600-talet, 1, s. 135 f. — Bruket att arvinge lämnade ifrån sig nycklarna som tecken på urarva konkurs, gällde i regel endast änka efter avliden man. Undantag från den vanliga tillämpningen saknas dock icke. I en bystadga från år 1490, gällande i Hattgau i Unterelsass, är sålunda bestämmelsen utvidgad till att gälla arvingar i allmänhet. Weisthümer gesammelt von Jacob Grimm, 5, Göttingen 1866, s. 507.

⁵⁴ Arboga stads tänkebok, 1, s. 103. Talrika exempel på rättsseden i Stockholms stads medeltida tänkeböcker.

⁵⁵ Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492, utg. genom Gottfrid Carlsson, Sthlm 1933, s. 317.

⁵⁶ Joh. Loccenius, Antiquitates Sveo-Gothicae, Upsaliae 1670, s. 153.

Man får väl antaga, att det endast var i undantagsfall, som en änka gjorde sig skyldig till ett sådant bedrägligt förfarande. Säkerligen var det i regel den bittra nöden, som drev henne att skilja sig från nyckelknippan, som för den unga bruden varit ett insignium på hennes nya myndighet som husfru och som sedan troget följt henne under vardagens id och möda.

* * *

Nyckeln som symbol på kvinnans husfruvärdighet har ju numera förlorat varje spår av aktualitet. De sista resterna av den gamla symboliken lära dock ha försvunnit först vid tröskeln till vår egen tid. Som en reflex från längst försvunna dagar verkar det, då Heidenstam i sina memoirer berättar om "tant Lott" († 1866), som var nyckelförvarerska på hans morföräldrars gård Ols-hammar. Helt klädd i svart med en vit spetsmössa på huvudet skred den blida tant Lott fram genom rummen, ständigt bärande med sig sin nyckelkorg, berättar Heidenstam. Sällan fick hon sitta i ro, då det alltid var någon som ville slippa in i någon låda eller något skåp. Det var ej heller utan sitt behag, säger memoirförfattaren — vid den tiden en parvel med ett fåtal år på nacken — att gripa tag i mantiljen och följa med till förrådsrummen, där det vankades allehanda godsaker. Säkerligen sig själv ovetande var den gamla adels-damen bärare av en tradition, som hade sina rötter i den grå forntiden.

Zusammenfassung

Der Schlüssel in rechtlicher Beziehung

Die schwedischen mittelalterlichen Rechtsbücher enthalten zahlreiche Belege für die Anwendung des Schlüssels als Rechtssymbol. So findet sich die Auffassung, dass derjenige, welcher den Schlüssel verwahrte, auch verantwortlich für das Gebäude oder den Aufbewahrungsraum war, wozu der Schlüssel gehörte, durchgängig in den schwedischen Gesetzen. Wurde Diebesgut in verschlossenen Häusern gefunden, so sollte derjenige, welcher den Schlüssel zum Hause trug, für den Diebstahl verantwortlich sein, ohne Rücksicht darauf wem das Haus gehörte. Einzigartig in dem schwedischen Recht des Mittelalters ist die Bestimmung des Västmannagesetzes, dass wenn ein Landstreicher stahl, der Bauer, der den Schlüssel zu der augenblicklichen Unter-

kunft des Diebes trug, als Hehler betrachtet werden und als solcher büßen sollte.

Nirgends hat der Schlüssel als Symbol eine so grosse Rolle im täglichen Leben gespielt als beim Schlüsselbund, den die Hausfrau als Zeichen ihrer Hausfrauschaft trug. Diese Symbolik kommt in dem altertümlichen Eheschliessungsformular des Upplandsgesetzes zum Ausdruck, das seinem Ursprunge nach von rein heidnischer Bedeutung ist. Der Schlüssel wurde als Symbol der ehelichen Treue betrachtet. War der Mann seiner Frau untreu, so „raubt er ihr Schloss und Schlüssel“ sagt das Gesetz. Eine selbstverständliche Voraussetzung dafür, dass die Frau die Schlüssel tragen durfte, war natürlich ihre eigene unverbrüchliche Treue.

Der Hausherr wie die Hausfrau konnten indessen die Aufsicht über die Schlüssel einem männlichen oder weiblichen Diener überlassen, der ihr besonderes Vertrauen genoss. Mit Rücksicht auf die verantwortungsvolle Stellung, die diese Schlüsselträger einnahmen, wurden sie unter den besonderen Schutz des Gesetzes gestellt. Nach dem Västmannagesetz sollte für Totschlag, begangen an einem Leibeigenen, eine Busse von drei und einer halben Mark erlegt werden. Trägt aber, sagt das Gesetz, der Leibeigene die Schlüssel des Herrn und verfügt über alle Schlösser, so soll der Totschlag mit sieben Mark, also mit doppelter Busse gesühnt werden.

Die rechtliche Sonderstellung, die die sogen. Schlüssel mädchen einnahmen, ist von besonderem Interesse. Nach dem Landesgesetz von König Kristoffer (aus dem Jahre 1442) sollte der Diener, der das Schlüssel mädchen seines Hausherrn verführte, als Dieb bestraft werden; nur der Hausherr hatte das Recht den derart verurteilten zu begnadigen. Da die Strafe für schwerere Diebstahlsverbrechen Verlust des Lebens war, war es also mit grossen Gefahren verbunden, ein Schlüssel mädchen zu erotischen Abenteuern zu verleiten. Die gleiche Bestimmung fand sich auch im dänischen mittelalterlichen Recht.

Die Auffassung, dass die Verführung eines Schlüssel mädchens ein qualifiziertes Verbrechen war, ist alt im nordischen Recht. Sie bestand bereits zu der Zeit als die Leibeigenschaft — die in den dreissiger Jahren des 14. Jahrhunderts abgeschafft wurde — in Schweden gestattet war. Nach dem jüngeren Västgötagesetz muss der Mann, der eine Leibeigene verführt hatte, 6 öre Busse zahlen. Trug sie aber die Schlüssel des Herrn, so wurde die Busse auf drei Mark, also auf den vierfachen Betrag erhöht.

Diese alten Vorstellungen lebten lange im Rechtsbewusstsein des Volkes fort. So verurteilte ein schwedisches Gaugericht (*häradsrätt*) im Jahre 1639 einen Mann zu 80 Mark Busse, weil er das Schlüssel mädchen seines Hausherrn verführt hatte. Die gewöhnliche Busse für Entjungferung war sonst 40 Mark; ein solcher Fall wurde zur gleichen Zeit vom Gericht abgeurteilt.

Die strenge Strafandrohung gegenüber dem Mitdiener, der die Schlüsselträgerin verführte, muss im übrigen unter dem Verhältnis betrachtet werden, dass das Schlüsselmädchen allem nach zu urteilen nicht selten die „Friedel“ (Kebse) ihres Hausherrn war. Auch in dieser Eigenschaft nahm sie eine Sonderstellung vor dem Gesetze ein. Das Tragen der Schlüssel des Mannes wurde nämlich unter gewissen Umständen als so bedeutsam angesehen, dass dies einer an und für sich illegalen Verbindung gesetzliche Kraft verleihen konnte. So heisst es in dem Skänegesetz, dass wenn ein Mann eine Frau bei sich als Kebse hat und sie seine Schlüssel trägt und wenn beide täglich zusammen essen, so soll sie, wenn beide dergestalt drei Jahre lang verfahren haben, als seine eheliche Gattin angesehen werden und volles Recht an dem gemeinschaftlichen Vermögen der Beiden haben, als wenn sie mit ihm verehelicht gewesen wäre. Die gleiche Bestimmung gibt es in dem jütländischen Gesetz. Eine entsprechende Vorschrift findet sich dagegen nicht in den schwedischen Gesetzen. Das norwegische mittelalterliche Recht hat eine nahe verwandte Bestimmung, jedoch mit der wesentlichen Einschränkung, dass die Frau die Schlüssel dreissig Jahre lang getragen haben sollte.

Der über grosse Teile Europas im Mittelalter und später verbreitete Rechtsbrauch, dass die Witwe eines verschuldeten Mannes als Zeichen dessen, dass sie die Erbschaft ausschlug, ihre Schlüssel auf das Grab des Mannes warf, war auch in den nordischen Ländern üblich. Die alte Rechtssymbolik trat auch in der Form auf, dass die Witwe die Schlüssel an der Bahre des Mannes aufhängte. In schwedischen Städten war es während des Mittelalters gebräuchlich, dass die Witwe eines verschuldeten Mannes ihre Schlüssel auf dem Rathaus ablieferte und dadurch Erbschaft und Schuld ausschlug.

Om fot- och benbeklädning hos allmogen i Norrland

En typologisk studie på grundval av uppteckningsmaterial
särskilt från Jämtland

Av Åke Campbell

En översikt över de plagg, varmed fot och ben bekläddes på västnordiskt område under forntiden, har lämnats av Hjalmar Falk. Härvid har han även kommit att yttra sig om dräktskicket utveckling alltifrån de primitiva fotlapparna och till de högt utvecklade hosorna med fot samt strumporna hos forntidens överklass. Framställningen, som utgår från terminologiska synpunkter, bygger på den fornnordiska litteraturen framför allt, men även det arkeologiska materialet har beaktats. Till en del — när det gäller fotlappar, skohö och ännu några detaljer — har han anfört etnologiskt material från norsk allmoge i senare tid.¹

Emellertid är det uppenbart, att det nordiska etnologiska och dialektologiska materialet är ägnat att belysa även övriga sidor av det fornnordiska dräktskick, som Falk på ett så skickligt sätt terminologiskt dokumenterat.² Spåren av den utveckling, som ägt rum under mer än ett årtusende, kunna således alltjämt med framgång eftersökas i museisamlingarna samt — vad själva bruket beträffar — i de dräktskicksbeskrivningar, som av upptecknare efter självsyn gjorts inom ålderdomliga bygder, särskilt i mellersta och norra Skandinavien.

Den tidigare vetenskapliga diskussionen på kontinenten har gärna pekat på den nära samhörighet, som kan råda mellan utvecklingen av å ena sidan benämningarna på plaggen, å andra sidan plaggen själva.³ Så t. ex. delades i Frankrike byxorna vid knäet i *haut-* och *bas de chausses*, varefter *bas* blev benämningen för strumpa. I Tyskland möter benämningen *Hosenstrumpf*,

¹ Hjalmar Falk, *Altwestnordische Kleiderkunde*, Kria 1919.

² Sigfrid Svensson har i sina dräktetnologiska forskningar givit ett flertal exempel härpå. Se beträffande fotbeklädningen hans arbete *Förhistoriska och medeltida traditioner i nordisk bondeklädnad*, i *Nordisk Kultur* XV: B, s. 144 ff.

³ Karl Jaberg, *Zur Sach- und Bezeichnungsgeschichte der Bekleidung in der Zentralromania*, i *Wörter und Sachen*, IX.

varvid *Strumpf* betecknar, att strumpan varit en del av något helt. I Danmark står ordet *Nederhoser* på samma linje som franska *bas de chausses* och engelska *nethersocks*. Den andra danska benämningen *Strømphoser* motsvarar tyska *Hosenstrumpf*.

Det rika nordiska materialet har emellertid ej utnyttjats i denna diskussion om ord och sak på ben- och fotbeklädnadens område.

Vad till en början de fotlösa benholkarna beträffar, synas de danska och svenska dialektala benämningarna *Stunthoser* (Danmark) och *stubbsockor*, *sockkåkar* (Dalarna), *stuttstrumpor* (Jämtland) häntyda på att plagget uppkommit genom en uppdelning av en långstrumpa eller hosa. Emellertid kan saken ej ligga så enkelt till. Redan det förhållandet, att i en så ålderdomlig dialekt som Frostvikens i Jämtland ordet *strumpa* alltid betecknar benholk (aldrig strumpa med fot) samt att ordet *strump* i norskt folkmål kan betyda lårstycke på byxa, ger antydningar om att plagg av benholkarnas typ kunna ha framträtt oberoende av den enhetliga beklädnaden av ben och fot, som numera går under benämningen strumpa. Härtill kommer, att benholkarnas eventuella ursprung ur fotlapparna eller benlindorna måste tagas med i betraktande.

Men någon översikt över dessa utvecklingshistoriska problem kan ej erhållas genom notiser om enstaka plagg, deras benämning etc. från än ett, än ett annat område. Det blir nödvändigt att söka åstadkomma systematiska beskrivningar av hela det dräktskick som gäller fotens och benets beklädnad inom ett och samma geografiska område. Härpå kan så uppbyggas en dräktskickets typologi, som kan jämföras med vad man på liknande sätt kan erhålla från andra områden.

Den typologiska översikt med utgångspunkt från dräktskicket i Jämtland, som här skall lämnas, omfattar bruket av plagg, som i såväl mans- som kvinnodräkten tjäna till fotens och benets beklädnad men likväl ej kunna typologiseras som skodon eller byxor. Med skodon menar jag då en fotbeklädnad avsedd att åtminstone skydda fotsulan mot beröringen med marken och med byxor en beklädnad av åtminstone bälens nedre del.

Avgränsningen gent emot skodon torde ej erbjuda större svårigheter. Där emot kan den typologiska avgränsningen gent emot byxorna behöva en ytterligare förklaring. Fsv. *brok*, lap. *broukk*, fin. *ruokkeet*, eng. *breeches*, lat. *braca* betecknar en beklädnad av bälens nedre del, medan fsv. *hosa*, eng. *hose* betecknar benbeklädnaden från "brok" till tåspetsen eller ankeln. Benbeklädnad motsvarande hosorna i denna betydelse komma här att behandlas liksom även sockor jämte andra former av fotens beklädnad innanför skodonen. Däremot ej kortbyxor eller långbyxor, även om de senare med lästar bekläda också foten.

I fortsättningen kommer jag att begagna ordet "socka" i dess riksspråk-

liga betydelse av beklädnad av endast foten. Likaså tillägges ordet "strumpa" nutida riksspråksords betydelse av enhetlig beklädnad av fot och ben. Ordet "benholk", användes för att beteckna alla slag av fotlösa benbeklädnader, hosor eller *stuttstrumpor*. "Damasker" betecknar benholkar, som tjäna som ytterplagg för benet. De om fötterna virade eller lagda tygstyckena benämns "fotlappar". Olika slag av skoinlägg omtalas under dialektala benämningar.⁴

Se vi till sättet att bekläda fot och ben enligt äldre dräktskick i Jämtland, kunna vi lätt konstatera, att vi i detta landskap liksom i närmast angränsande områden befinna oss inom ett brytnings- eller övergångsområde mellan olika dräktskick.

De klimatiska förhållandena inom mellersta Norrland ha givetvis spelat sin roll härvidlag. Inom detta kalltempererade till arktiska område ha inflytelser från oceaniskt och fastlandsklimat blandats. Bruket av skodon och fot- och benbeklädnad i övrigt är här särskilt mycket beroende av temperaturväxlingarna under olika årstider, nederbördens art och storlek samt markens fuktighetsgrad. Den arktiska dräktens hudskor, t. ex. lapparnas vinterskor, *kåikekah* (av *kåikes*, torr), liksom de norrländska vadmalstussarna svara mot sträng kyla, icke tö. Deras bruk står i klar motsättning till bruket av läderskodon. Om sommaren måste sälunda lappen ofta vada över bäckar och sumpmarker, och han använder då läderskodon tillverkade av svenskt läder. Ett sådant namn på lapska läderskor som *tjatsekah* har också förklarats ur skodonens egenskap att vara vattentäta (*tjatse*, vatten).⁵ Med mjukbottnade skodon för frusen, snöbetäckt mark följer såsom skoinlägg framför allt skohö. Fotlappar, sockor, benholkar, strumpor, damasker etc. användas tillsammans med olika slag av skodon allt efter väderleksförhållandena. I områden, där marken under en större del av året är fuktig, dominera läderskodon med sulor eller hårda bottnar av läder eller läder och näver och med dem bruket av vissa skoinlägg, såsom *tälingar*, sockor, strumpor o. s. v. Klimatiska hänsyn gälla givetvis också vid användningen av näverskor och träskor samt slutligen vid barfotagång.

Mellersta Norrlands karaktär av brytningsområde mellan olika dräktskick kan naturligtvis ej uteslutande förklaras ur de naturgeografiska förhållandena,

⁴ I sin avhandling Jämtlands folkliga kvinnodräkter delar Lennart Björkquist upp strumporna efter tillverknings sättet i sydda och stickade strumpor. Med sydda menar han strumpor av hopsömmade stycken av vadmal, kläde eller annat tyg. De med nål bundna plagg, som för en typologi på grundval av tillverknings sättet skulle erbjudit särskilt intresse, ha ej kommit med. I ett kort tillägg omnämns benholkarna, *stuttstrumporna*, men de notisartade uppgifterna här ge ej klarhet om plaggens typologi. Slutligen behandlas snösockorna i ett appendix till kapitlet om strumpor. Genom detta framställningssätt faller ett flertal plaggtypor ut ur diskussionen.

⁵ Jfr Sigrid Drake, Västerbottenslapparna, Uppsala 1918, s. 178.

till vilka höra ej blott väderleken och markens beskaffenhet utan även den naturliga tillgången på material för plaggens framställning, då man härvidlag i äldre tid i stor utsträckning var självförsörjande. Etniska och historiska förhållanden ha även gjort sig gällande. Jag skall emellertid ej nu närmare diskutera, i vilken utsträckning man här har att göra med etniskt betingade traditioner, skandinavers, lappars och finnars, ej heller i vad mån det komplicerade dräktskicket inom området är att betrakta som ett resultat av en historisk utveckling. Jag får nöja mig med att framhålla, att vad ben- och fotbeklädnaden beträffar äldre kulturspridning av extremt nordlig typ ("hudskor" med enbart skohö) synes i mellersta Norrland möta en yngre kulturspridning med de från nordisk forntid kända läderskodonen med fotlappar, lästar, sockor och benholkar. Slutligen synas strumporna i jämförelsevis sen tid ha inträngt utefter de vanliga vägarna för novationer inom denna del av Europa. Härtill kommer som en urgammal relik eller som ett allmänt primitivt inslag barfotagången.

Landsmåls- och folkminnesarkivet har i sina samlingar av uppteckningar enligt frågelistorna nr 20 om skor och skotillverkning samt nr 21 om strumpor och vantar även ett antal frågelistsvar för Jämtland. De mest detaljerade ha lämnats av folkskollärare Levi Johansson, en av vårt lands förnämsta upptecknare. Dessa uppteckningar, som gälla Levi Johanssons barndomsbygd, Frostvikens socken, skola här framför allt utnyttjas, varigenom en samlad typologisk översikt kan erhållas. Jämförelsematerial hämtas även från andra frågelistsvar från olika socknar i Jämtland samt från landskap såväl norr som söder härom. De omfattande, ofta ytterst detaljerade dräktskickskildringar, som här ligga till grund för framställningen, kunna ej utförligt citeras. Jag måste inskränka mig till att anföra det för plaggen och deras bruk eller funktion mest karakteristiska, så att funktionstyper kunna uppställas.

Skohö, skobark och skohalm.

Bruket av skohö synes nästan lika rikt utvecklat hos bofasta i Frostviken som hos lapparna. Skohöet måste visserligen anses ursprungligt hos arktiska folk,⁶ men såsom ofta då det gäller kulturformer, som bruka hänföras till nordlig urkultur, kan spridningen utanför arktiskt område vara betydande. Skohöet är sålunda känt t. ex. så långt söderut som i Ukraina.⁷ Typologiskt-historiskt sett tillhör skohöet liksom handskhöet ett före spånad och vävnad liggande urkulturbruk med växter eller växtdelar till beklädnad. I detta sammanhang må nämnas, att vi kunna belägga det från lapparna kända bruket

⁶ Gudmund Hatt, *Arktiske Skinndragter i Eurasien og Amerika*, Kbhvn 1914, s. 46 ff.

⁷ D. Zelenin, *Russische Volkskunde*, Berlin 1927, s. 243.

av handskhö⁸ även hos skandinavier i sen tid, så att skohö och handskhö tillsammans ge bilden av nordskandinavier som bärare av kulturformer, som äro genuina hos arktiska folk. Ytterligare ett kriterium på denna kulturgemenskap hos nordskandinaver och lappar utgör bruket av skobark sommartid.⁹

Härmed är ej sagt, att det skulle vara riktigt att fastslå, så som G. Hatt gör, att bönderna i nordliga Norge och Sverige från lapparna upptagit bruket av skohö tillsammans med den lapska skon.¹⁰ Bruket av hö eller halm i hudskor, läderskor och träskor, som i olika variationer kan beläggas hos svenska bönder från Norrland ned till Skåne, kan ej förklaras enbart med en hänvisning till det lapska bruket av skohö. Frågan om hö och halm i skodon öppnar sålunda vidare perspektiv än de rent arktiska.

Levi Johansson anför angående skohöets ställning i dräktskicket i Frostviken bl. a.: "I den gamla tiden förekommo strumpor mycket sparsamt och för karlarna knappast till vardagsbruk". Upptecknaren erinrar sig från sina barndomsår, att "folk hyste misstroende mot strumporna som skydd mot stark köld. Då det var riktigt besatt kallt och man skulle vara ute, lade man helt enkelt av strumporna och hade bara hö i skorna. Det påstods vara varmare närmast foten än yllet." — "De flesta småpojkar och ynglingar ägde inga strumpor alls ännu på 1890-talet."

Det utpräglat nordliga bruk som här antydde — enbart skohö utan strumpläster under vintern såsom hos de av gammalt strumplösa lapparna — kan beläggas från svensk bofast befolkning i hela mellersta och övre Norrland. Till jämförelse skall jag här återgiva ett upplysande frågelistsvar av O. P. Pettersson. Svaret gäller Sorsele.¹¹ "Tomskodd, med tomma skor, kunde ingen gå, vare sig i arbetet eller på väg och det hjälpte icke, om han än hade strumpläster på fötterna i skorna: han gick ändock tomskodd. Man måste hava skohö på skons botten och omkring fötterna, om man ej skulle gå tomskodd. Många karlar gingo så väl under sommaren som om vintern utan strumplästar. Det var för dem alldeles nog med att hava allenast hö i skorna. Men de fingo se till att lägga in höet i skorna så konstrikt och omsorgsfullt, att det lade sig till en riktigt mjuk och tät bädd omkring foten i skon. En del karlar använde strumpor med lästar, men omkring lästarna lade man i skon en tät höbädd. Kvinnorna använde under vintern strumpor med lästar men lade alltid hö omkring lästarna i sina skor. Om sommaren gingo kvinnorna

⁸ Samuel Rheens Relation (1671), tryckt i Svenska Landsmälen XVII: 1, s. 63; Gabriel Tuderus, En kort underrättelse om the österbothniske lappar, som under Kiemi Gebiet lyda (tr. omkr. 1672—1679), i Svenska Landsmälen XVIII: 6, s. 20.

⁹ O. P. Pettersson, Lapparnas sommarliv, i Svenska Landsmälen VII: 5, s. 17. Uppsala landsmåls- och folkminnesarkiv (nedan cit. ULMA), 15750.

¹⁰ Hatt, a. a., s. 47.

¹¹ ULMA, 4131, s. 10 ff.

Fig. 1. Beredning av skohö med användande av skohökam och häckla. Ammarnä, Lappland. Foto: Åke Campbell. ULMA.

med strumpskافت, strumpor utan lästar, på benen, och hade då endast hö i skorna.”

Insamlandet och beredningen av skohö i Frostviken visar den nära överensstämmelsen mellan skohöet i Frostviken och hos lapparna.¹²

Enligt Levi Johansson bereddes i Frostviken skohöet, *skofodret*, av högväxta starrarter. Man särskilde härvid tre slag av skofoder. 1. *Tuvfoder*

¹² Drake, a. a., s. 191 f.

erhölls från tuvstarr, som var jämförelsevis kort och trind och lämnade ett mjukt och starkt skofoder men var svårberedd, d. v. s. hårdkammad. 2. *Tjårfoder* av en starrart växande företrädesvis inne i videsnår, *tjåra*. Denna starr anses lättarbetad och ger gott skofoder, men är tidsödande att insamla. 3. *Avvifoder*, som växer i mador. Detta är det minst slitstarka skofodret men nyttjas likväl mest, särskilt då man bereder skofoder till avsalu. Starren växer i täta, stora bestånd och kan därför lätt samlas i större mängd.

Anmärkningsvärt är i detta sammanhang att bofasta i Frostviken även tillverkat skofoder till avsalu, nämligen dels inom socknen, dels i Norge, på den tiden man ännu gjorde handelsfärder dit. I Levi Johanssons barndom betingade skofodret ett pris av 3 kronor pundet.

Detaljerna i skofodrets beredning skola här förbigås. Endast det viktigaste redskapet, skofoderkammen, skall omnämnas. Den av Levi Johansson omtalade kammen från Frostviken är försedd med taggar av stoppnålar, fastsatta i ett träskaft. Skaftet har i spetsen en karakteristisk avfasning, vars mening är att göra det bekvämt att hålla skaftet mellan tänderna, när man med högra handen skall avlägsna avfallet från kamningen eller utföra andra arbetsmoment, se fig. 1.

Att skohökammen hos bofasta i Norrland kan variera till formen även inom ett och samma område framgår av de i fig. 2 återgivna kammarna, alla från Skansholms by i Vilhelmina socken. Den ovan nämnda avfasningen på skaftets övre del återfinnes emellertid hos samtliga. Hur långt denna detalj kan följas i redskapets utbredning är ej undersökt. Tyvärr kan man av F. R. Martins avbildning av en ostjakisk skohökam ej säkert sluta sig till om skaftet är tillräckligt tillplattat för att tillåta samma arbetsmetod som i Skandinavien.¹² Utbredningen av kammar med tänderna i en eller flera rader eller med tänderna utplacerade på en rund eller oval botten har ej systematiskt undersökts. Kammar med en rad tänder har jag i Sorsele socken funnit hos lappar, medan svenskarna där använt kammar med oval eller rund botten.¹³

Även häckla kan användas vid skohöets beredning. Här, fig. 1, avbildade häckla bär årtalet 1811 och har tillhört den släkt, som anlade Kraddsele i Sorsele socken, Lappland. Från Frostviken uppger Levi Johansson, att man där för ett 50-tal år sedan i norra delen av socknen införskaffade några skofoderhäcklor. Sådana användes sedermera alltjämt inom denna del av Frostviken, men de spredos ej vidare.

Vad skobarken beträffar uppges den vara sedan länge bortlagd i Frostviken, men Levi Johansson hade i barndomen som vallpojke sysslat med beredningen av densamma. I den mycket detaljerade beskrivningen härav

¹² F. R. Martin, *Sibirica*, Sthlm 1897, Tafel 13.

¹³ ULMA 15750.

skildras, hur det inre vita barklagret tages av sälg och vide med hjälp av kniv och tänder (*gnaga skobark*). Skobarken begagnas i skorna på samma sätt som skohöet, dock endast om sommaren. Skobarken har även kunnat avse att konservera skodonen, när man ej haft tillgång till tjära och tran, samt att hålla foten "frisk och ren" (Sorsele socken).

Bruket av skohö inom skandinaviskt område erbjuder emellertid flera intressanta variationer.¹⁴ Det kulturgeografiska studiet härav kan bl. a. ge inblickar i mötet mellan västeuropeiskt och extremt nord- och nordost-europeiskt dräktskick. Här skall endast några antydningar göras — en fullständigare behandling kräver kartläggning av utbredningen såväl av skohö och skohalm som hud- och läderskodon samt träskor.

I vissa delar av Jämtland, t. ex. Undersåker och östra Åre, omtalas användningen av skohö, varvid höet ej svepes omkring foten utan endast lägges som en bädd under foten. En annan anmärkningsvärd variation gäller bruket av skohö på sommaren. Enligt Y. Nielsen använde den norska lantbefolkningen om sommaren benholkar i förbindelse med skohö och om vintern benholkar och skoklutar (fotlappar).¹⁵ Liknande uppgifter lämnas från flera håll i Norge (se mera härom nedan).

Bruket av skohö står typologiskt sett i Norrland mycket nära bruket av skohalm. I Undersåker och östra Åre känner man bruket av såväl skohö som skohalm. *Skofoder* förekom här ej om sommaren utan endast om vintern och då alltid i botten av skon, såsom ovan skildrats. Som skofoder användes i senare tid vanligen halm, och när man ej hade sådan hö. På den tid, då starrslätter förekom, tog man starr till skofoder, vilken starr ej — lika litet som skohalmen — särskilt bereddes utan ansågs mjuk nog för att utgöra en bädd på botten av skon. Lapskt skohö, s. k. *lappstarr*, brukades ytterst sällan. Så vitt upptecknaren känner till, kunde man i orten ej bereda lappstarren. Endast i det fall man var god vän med någon same, kunde man få sig en tapp, som då begagnades på ortens sätt, d. v. s. endast i botten av skon. Skofoder användes vintertiden allmänt av männen, mindre allmänt av kvinnorna och barnen.

Den stora motsättningen, kulturgeografiskt sett, mellan nordliga och sydliga traditioner gäller emellertid ej frågan om bruket av skohö respektive skohalm utan motsättningen mellan de mjukbottnade skodonens skofoder kring bara foten och de hårdbottnade skodonens tålingar, sockor och strumpor. Naturligtvis möta ej dessa extrema bruk varandra helt oförmedlat utefter en skarp gränslinje. På olika sätt blandas bruken med varandra och modifieras

¹⁴ G. Fridner t. ex. uppger i Västerbotten 1926, s. 274, att *morgräset* (*Carex globularis*) torkades och användes till skohö utan kamning och flätning i kustlandet, medan man i lappmarken använde den häcklade och flätade *skohöstarren* (*Carex inflata* eller *Carex vesicaria*).

¹⁵ Se Falk, a. a., s. 123.

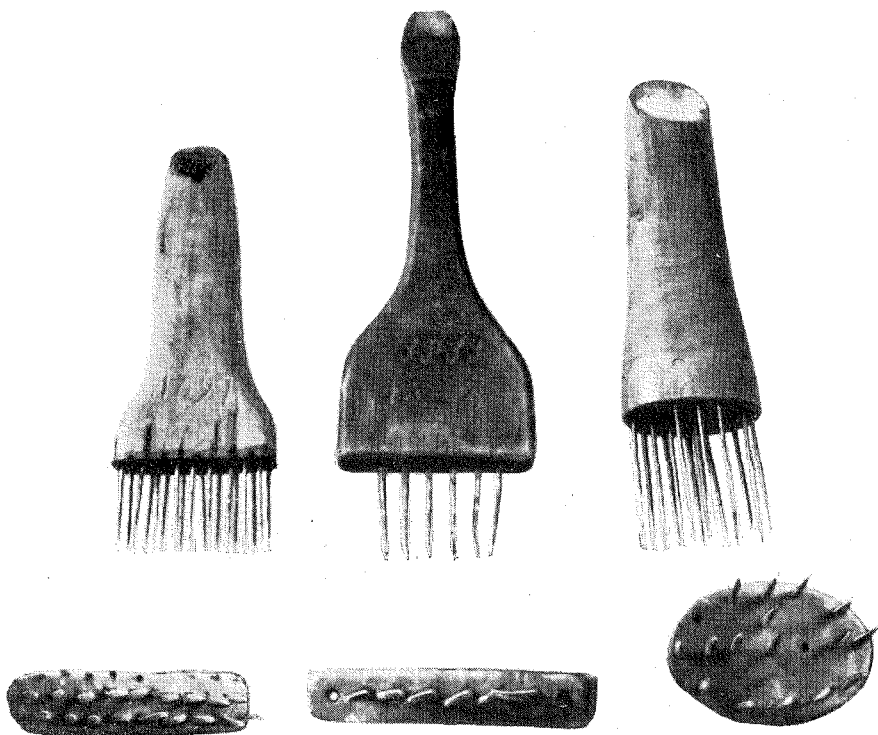

Fig. 2. Tre skohökammar från Skansholm, Vilhelmina socken, Lappland.
Foto: Nils Eriksson. ULMA.

inom gränzoner, som otvivelaktigt äro mycket vidsträckta, nående från Lappland ned till mellersta Dalarna.

Ännu i norra och västra Dalarna har i sen tid bruket av skohö förekommit och då även i förbindelse med hudskor. Från Transtrand uppgives, att man till *hudskor* alltid använde hö, *skohö*. Från Idre uppgives, att lapparna hade starr i skorna men bönderna vanligt hö. I Särna användes i *husskorna* "mjukt gräs, som växte i sjön" — ej starr. Benämningen *skodoss* är känd från Älvdalen samt från Malung.¹⁶

När skohö mot söder blir mindre vanligt och till slut helt försvinner ur bruket, är ersättningen i regel, förutom strumpor, raggsockor eller skoinlägg av *tälingens* typ (se nedan). Från Boda socken i Dalarna uppges sålunda, att skohö användes ibland av män vintertiden och då i stället för *tälingar*, som annars tämligen allmänt brukades. Man hade aldrig skohö och tälingar samtidigt i skon. Däremot användes strumpfötter samtidigt med skohöet. Skohö valdes ut av utväxt lindhö eller hö från naturlig äng, s. k. *småhö*. Detta var

¹⁶ ULMA, Ordb. Dal. och ULMA 15749.

fint, segt och mjukt. Även torkade *vasstupper* användes som skohö. De voro mjuka som dun och varma om fötterna.

När vi nå ned till Siljan i Dalarna, synes bruket av skohö helt vara borta åtminstone vid mitten och senare delen av 1800-talet. Strumpor, *sockor*, *luddor* behärska helt fotens beklädnad i förening med de tjockbottnade läderskodonen.

Håll Nils Mattsson uppger från Sollerön, att bruket av skohö i äldre tid är okänt i socknen. Till beklädnad av foten innanför skon har man av gammalt använt strumpor av växlande storlek och material under olika årstider. I Sollerön har vintertid endast använts skor med styva, tjocka sulor, huvudsakligen becksömsskor, och i dessa har ej skohö förekommit utan tjocka ullstrumpor, s. k. *långsockor*, som buros av både unga och gamla av båda könen. I regel användes endast ett par strumpor i skorna även vid arbete utomhus i stark kyla. De näverbottnade skorna höllo dock ganska bra värmen. Därtill hade männen, sällan kvinnorna, utanpå skorna *snösockor*, vilka nästan helt och hållet täckte skorna och voro ett utmärkt skydd mot köld och väta. Särskilda skoinlägg ha ej varit vanliga av gammalt men ha mer och mer börjat användas, sedan de näverbottnade skorna blivit gammalmodiga och andra skotyper kommit i bruk. De äldsta skoinläggen voro *luddorna*, vanliga strump-läster, som drogos utanpå strumporna till skydd mot kyla. Senare ha tillkommit lösa sulor av vadmal, näver m. m. Förutom ullstrumpor, som voro vanligast i orten och av somliga användes alla årstider, förekommo även s. k. *trådsockor*, som voro stickade av lintråd och användes som sommarstrumpor. Annars sökte man spara på strumpor sommartiden genom att gå kippskodd eller barfota (se nedan).¹⁷

I motsättning till detta mellansvenska bruk av strumpor i hårdbottnade skodon med direkt fortsättning söderut, där strumpor och läderskodonen äro nästan allenarådande, framstår bruket av skohö i hudskor såsom uttalat nordligt med anknytning till lapska och andra arktiska folks traditioner.

Fotlappar.

Medan skohöet icke synes kunna beläggas i forntidslitteraturen, erhålla vi, då det gäller fotlapparna eller skoklutarna, åtminstone vissa hållpunkter. Kr. Kälund har beträffande de i Laxdøla saga och Gull-þóris saga omnämnda *spjarrar* (tygremsor), som ansetts brukade som benlindor virade om byxbensens nedre del, anslutit sig till Aalls tanke att *spjarrar* tillika skulle utgjort en beklädnad av foten.¹⁸ V. Gudmundsson tolkar *spjarrar* liksom *vindingar*

¹⁷ ULMA 15443.

¹⁸ Kr. Kälund, Kulturhistorisk-lexikaliske småting, i Arkiv för nordisk filologi, IX, s. 90 f.

Fig. 3. Fotlappar tillhörande Bockstensfyndet, Halland, daterat till senare delen av 1300-talet.
Foto: Albert Sandklef.

som fotlappar, medan Falk håller för möjligt att *spjarrar* kan beteckna såväl benlindor som fotlappar.¹⁹

Det nordiska språkliga materialet har paralleller på kontinenten, t. ex. forn-tyska *fuoztuoch*. Även benlindor — för kvinnorna — äro där kända från 1000-talet, *ligamina crurum*. Falk, som anför detta material, håller före, att fotlapparna använts i varje fall sedan bronsålder av såväl män som kvinnor, och att detta bruk stannat kvar under forntiden hos det egentliga folket, medan i högre kretsar männen lade sig till med *leistabrókr*, byxor med fötter, eller *leistahosur*, hosor med fötter, och kvinnorna *sokkar*, strumpor.

Beträffande det arkeologiska materialet skall jag här nöja mig med att hänvisa till Poul Nørlunds redogörelse för danska och norska fynd samt A. Sandklefs framställning om Bockstensfyndet.²⁰ Nørlund anför, att fotlapparna ej hade bestämd form, samt att de hade till uppgift att hindra snörningarna på skon att skava mot foten. Sandklef har till komplettering av sin tryckta

¹⁹ Falk, a. a., s. 127.

²⁰ Poul Nørlund, Klædedragt i Oldtid og Middelalder, i Nordisk Kultur, XV: B., s. 17 f.; Albert Sandklef, The Bocksten Find, i Acta Ethnologica 1937, s. 1 ff.

framställning benäget ställt till förfogande ej tidigare publicerade foto fig. 3, samt meddelat, att Bockstens-mannen hade rivna trasor om fötterna, rivna säkerligen därför, att de skulle bättre falla till om foten.

Fotlapparnas utbredning i väster och söder måste jämföras med deras förekomst i öster. Sirelius omtalar fotlapparna under benämningen *hattarat*. Han anser dem vara hos finnarna av uråldrigt ursprung. Stödet härför är språkligt. Ordet *hattara* har motsvarighet i tjeremissiskan och votjakiskan. Fotlapparna bäras fortfarande både av dessa och andra folk av finsk stam i östra Ryssland.²¹

Som ett belägg för fotlappar hos finsk befolkning i Sverige torde kunna anföras en anmärkning hos Petrus Nordmann.²² I tingsprotokollet för Eks-härad 1665 heter det om en person, att han bar "Finska Näffuerskoo med klutar och Säch-holkar eller Stubb-säckar".

Många värdefulla uppteckningar rörande bruket av fotlappar i Jämtland och andra delar av mellersta och Norra Norrland kunna alltjämt erhållas. Bruket i Frostviken synes skilja sig från det norska, enligt vilket fotlapparna användas om vintern. Fotlapparna kunna nämligen i Frostviken om sommaren ersätta skohöet. Härom säger Levi Johansson: "Under mina uppväxtår, 1880- och 90-talen, använde en del personer sommartiden trasor i stället för *skofoder* i de hemmasydda, mjukbottnade *löparskorna* ("näbbjexorna"). Det gjordes nog uteslutande för att man ville spara på det ganska dyra skofodret. Till *skoslarva* använde man uteslutande säcktrasor, som voro både billiga, starka och luftiga. Trasan, som var rektangulär, togs till så pass stor, att den kunde viras en bit upp på smalbenet och skydda det mot skavning av skoskaftet eller *kragen*. Ätminstone karlarna använde sällan strumpor, ej ens strumpskaft om sommaren."

Från Laxsjö socken har jag en uppgift om att man där om sommaren kunde använda bomullstrasor om fötterna — medan man på benen bar *stuttstrumpa*.²³

Detta bruk av fotlappar om sommaren är möjligen att uppfatta som östskandinaviskt. Det kan beläggas på en mängd håll på svenskt område från Lappland till Dalarna. I Vilhelmina socken användes *skoslärven* eller *strigtrasen* om sommaren både av män, kvinnor och barn och kan ibland ses än i dag i gummiskor om sommaren. Dessa fotlappar hade rektangulär form, omkring 40 cm × 60 cm.

I Övermorjärv socken i Norrbotten brukades förr till fotens beklädnad innanför skon om sommaren *säckpöror*, trasor av säckväv, eller i enstaka fall *lästan*, strumpfötter med mycket korta skaft. Om vintern däremot användes

²¹ U. T. Sirelius, Suomen Kansanomaista Kultuuria, Helsingfors 1921, s. 412.

²² Finnarne i Mellersta Sverige, Helsingfors 1880, s. XLIII.

²³ ULMA 8210.

som fotbeklädnad skohö, strumpor, lästar och sockor. Endast undantagsvis brukades om sommaren skohö. Fotlapparna voro rektangulära till formen. De lades omsorgsfullt på ställen, som voro utsatta för skoskav (vräst, häl o. s. v.), så att inga kantveck bildades. Fotlapparna förekommo ej tillsammans med skohö. Upptecknaren från Övermorjärv vill förklara bruket av fotlappar om sommaren med att man under denna årstid slet på sina trasigaste skodon. Om man då gick i myrvatten, skulle höet ha blivit klabbigt och otrevligt om foten. Säcktrasorna däremot voro luftiga och torkade snart, då man steg upp på land och vattnet rann ur skon.

Fotlappar, s. k. *slarvor*, användes i Sollerön i Dalarna fordom tillfälligtvis. Sommartid var det vanligt för både män och kvinnor att gå *kippskodd*, och det var då fottrasorna någon gång kommo i bruk för att skydda foten mot *skognag*, skoskav. Härtill tog man stycken av utslitna underkläder, och de togos till så stora, att hela foten kunde omlindas och även benet, så högt skoskaftet räckte. Någon särskild metod att linda trasorna om foten hade man ej, och dessa hade ej heller någon bestämd form. Om linneslarvor lindade endast kring tårna se nedan om barfotagång.

Ett särskilt bruk med trasor eller större tygstycken om fötterna utan användande av någon art av skodon kan i detta sammanhang omnämnas, ehuru det med den ämnesbegränsning som ovan angivits tillhör frågan om skodon, d. v. s. skyddet för foten mot beröringen med marken. Under benämningen *lova* omtalas från Hamrånge i Gästrikland en trasa eller ett skyнке, som man lindade om fötterna och knöt fast, då man skulle gå vall. Några strumpor eller skor användes ej samtidigt utan denna *lova* utgjorde enda fotbeklädningen.²³

Sockor och skoinlägg.

Hjalmar Falk tecknar som ovan anförts utvecklingen av fotbeklädningen så, att fotlapparna avlösas av långbyxor med fot eller hosor med fot för männens del och med strumpor för kvinnornas. Att sockor skulle ha använts finner han ej bevisat. När *leistar* omtalas i fornnordisk litteratur, anser han betydelsen vara ej sockor eller kortstrumpor såsom självständiga plagg — som tidigare ansetts — utan fötter på antingen skor, *skoleistr*, eller byxor, *leistabrøkr*, eller hosor, *leistahosur*. Ej heller benämningen *sokkar* tillerkänner Falk betydelsen socka eller kortstrumpa, utan han finner ordet beteckna en kvinnlig motsvarighet till mannens *hosur*, d. v. s. en art benholkar eller långstrumpor. Arekologiska fynd, t. ex. Skjoldehamnsfyndet i nordligaste Norge från omkring 1400, visa emellertid, att ett självständigt plagg sockor, *leistar* eller korta hosor funnits åtminstone under medeltiden.

²³ För denna uppgift från Hamrånge tackar jag läroverksadjunkt Einar Lindkvist.

Denna fråga liksom frågan om fotlappar och skohö kan med fördel belysas av etnologiskt och språkligt material från vår egen tid, såsom nedan skall antydvas.

Enligt vad vi ovan sett, var det i Frostviken vanligt, att man gick utan strumpor i skorna, *socklös*, varvid man dock i regel hade skohö eller skobark till fotens skydd. Man använde likväl ibland ett slags sockor med korta skaft, som knappast räckte över fotleden, s. k. *halvsockor*. Dessa användes sparsamt vintertiden tillsammans med de långa benholkarna, de s. k. *långstrumporna*, eller — om det ej var synnerligen kallt — med de korta benholkarna, på dialekten benämnda *stuttstrumpor*. Halvsockorna stickades av tvåtvinnat garn, spunnet av lärullen antingen enbart eller uppblandat med gethår. Någon gång har man utbytt gethåret mot människohår.

Arbetet utomhus i skog och mark i ett hårt klimat och ibland oländig terräng förutsatte emellertid i stor utsträckning användandet av särskilda skoinlägg. Dessa inlägg äro emellertid ej sällan av sådan beskaffenhet, att de även kunna användas inomhus såsom tofflor. Plaggens användning kan sålunda bliva varierande liksom även deras utformning. Inom den rikedom av typer, som här möter, påträffas övergångsformer från sockor till tofflor och slutligen skor. Vid diskussion av ett eventuellt gemensamt ursprung för socka och sko måste man taga hänsyn till denna föremålsgrupp. All sannolikhet talar för att vi här stå inför genuint nordliga plagg, som ej gärna kunna förklaras såsom t. ex. de stickade strumporna ur kontinental påverkan. Det alltigenom ålderdomliga tillverknings sättet antyder även för föremåls- typen en hög ålder.

Som skoinlägg användes i Frostviken s. k. *fotstolar* eller *tälingar*. Fotstolar äro raggsockor utan skaft, som vintertiden användes utanpå *långsockorna* (om dessa se nedan) för att spara dessas läster. De användes vid tiden för frågelistsvarets författande (1931) t. o. m. mera än förr, emedan man mer och mer börjat lägga bort skofodret. De kallas emellertid i senare tids dialekt *täljan* (best. pl.), vilket ord ej användes förr i Frostviken.

Från Revsunds socken omtalas *täling* som en oskaftad socka att använda inuti grova skor. Från Laxsjö socken omtalas *tefi* i liknande användning.

Enligt Levi Johansson har i Frostviken före upptecknarens tid förekommit ett sandalliknande skoinlägg, *halvfotstolar*, bestående av sula och tåhätta och ett ankelband om tre fingerbreddar. De tillverkades av mycket grovt ragg- eller hundhårgarn och motsvarade närmast de nutida inläggssulorna.

Överallt inom de nordskandinaviska skodonens område har man använt in i sen tid och använder alltjämt skoinlägg av skiftande slag. Som jämförelse med de ovan skildrade jämtska inläggen skall jag här anföra några uppgifter från Dalarna. I Älvdalen omtalas *skosockor* förfärdigade av bock-, get- och folkhår. De användes inuti skon men utanpå den egentliga strumpan. Somliga

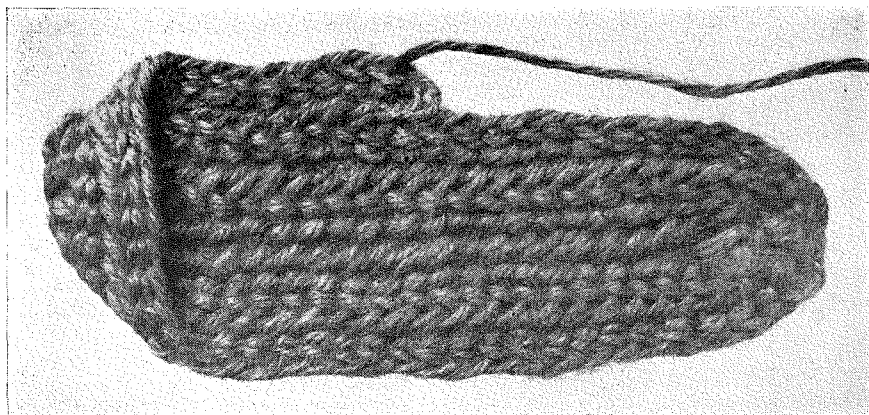

Fig. 4. Sula bunden med lussnål. Björkvattnet, Lappland. Levi Johanssons uppteckningar. ULMA.

Fig. 5. Lussnål varmed sulan fig. 4 bundits. Björkvattnet, Lappland. Levi Johanssons uppteckningar. ULMA.

voro gjorda endast som en sula, men andra gingo uppåt sidorna av foten också. Alla gingo de över tårna. De näverbottnade skodonen i Boda socken gjordes tämligen rymliga, för att man skulle kunna använda *tålingar* eller skohö inuti skon förutom strumpfoten. Tålingarna voro icke stickade utan virkade av get- eller bockhår. De användes på 1880-talet tämligen allmänt av män vintertiden.

Som ovan antytts är tillverknings sättet, då det gäller dessa sockor och skoinlägg, påfallande ålderdomligt, skiljande sig från strumpstickningen. Maria Collin har påpekat tekniken att *binda med nål* (Jämtland) och anför av på detta sätt framställda plagg bl. a. *tålingar* från Jämtland och tagelsockor från Dalarna. Levi Johansson har från Björkvattnet i Lappland en beskrivning av konsten att arbeta med *lussnålen*, som han anser nu utdöd i Frostviken, där tidigare de i *lussorna* ingående sulorna framställdes av grovt, tvåtvinnat garn spunnet av kosvepor på en s. k. *vingelsnälla*. Själva tekniken kallades i Frostviken att *binda med (luss-)nål*, se fig. 4 och 5. Till jämförelse meddelas här en *tåsocka* från Edsbyn, Hälsingland, *sömmad* av kvinnohår med en bennål, vilken beskrives som bredare i den ända, där det rätt stora avlångat ögat är placerat, fig. 6.

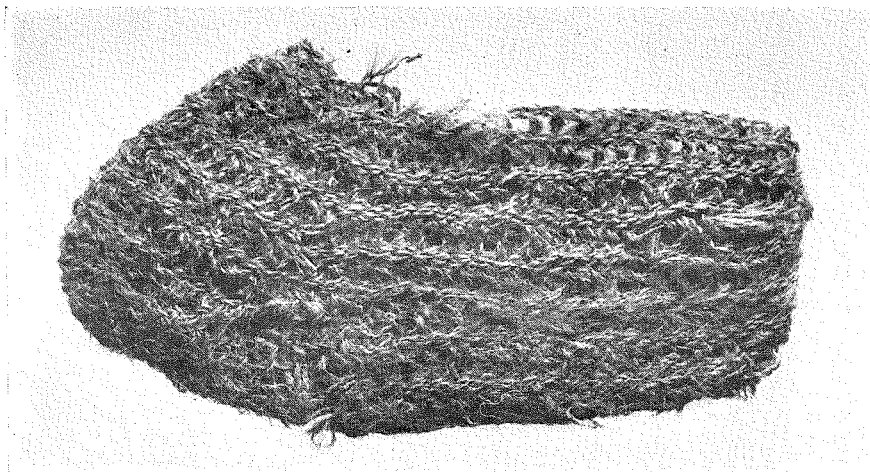

Fig. 6. Tåsocka från Edsbyn, Hälsingland. ULMA.

Benholkar.

Som plagg till beklädning enbart av benet har av ålder använts benholkar av skinn eller hopsömmade av tyg eller stickade av garn. (Se fig. 8—12.) Att av tillgängliga benämningar finna den för svenskt språk lämpligaste vetenskapliga termen är ej lätt. Sådana ord som fotlös strumpa, hosa, eller från dialekterna stuttstrumpa, stubbsocka etc. kunna ge anledning till missförstånd. *Benlingar* eller *läggar* skulle rätt väl kunna motsvara det i engelskspråklig litteratur vanliga *leggings*. Men associationen till hud eller läder är i dylika ord alltför framträdande. Jag skall därför här kalla alla plagg, som tjäna beklädning av endast benet (underbenet ensamt eller underben och lår) för *benholk*. Användes benholken som en beklädning utanpå en annan benbeklädning, såsom ytterplagg alltså, kallar jag den *damask*. I varierande former ha benholkarna tjänat olika ändamål under skilda årstider: som enda benbeklädning om vintern eller som damasker ha de skyddat mot köld och snö. Under sommaren ha de skyddat mot risig eller skarp växtlighet eller mot mygg etc.

I Nordeuropa påträffas de såväl i Skandinavien som väster och öster härom i Skottland och Irland samt i Finland.²⁴

Sirelius, som för finnarnas del urskiljer två slag av benholkar, *kalsut*, härleder dem ur fotlapparna.²⁵ Emellertid kan man ej anse en dylik härledning giltig för alla plagg av detta slag. Självständig uppkomst på olika håll måste vara tänkbar.

²⁴ Jfr Hatt, a. a., s. 173 f.

²⁵ Fi. *kalsut* har av Kalina angivits såsom låneord från fornryska. Se Virittjä 1927, s. 55.

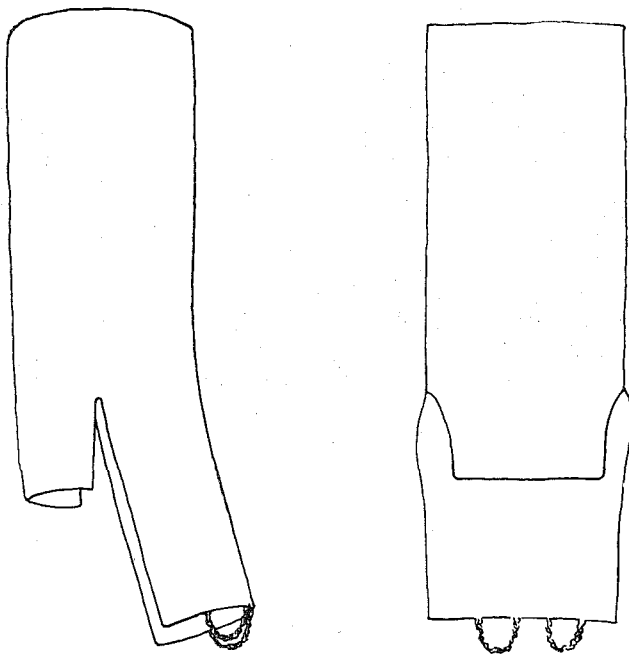

Fig. 7. Irländska benholkar, *máirtín*, Donegal. Åke Campbells irländska samlingar.

I Irland och Skottland likaväl som i Finland ha benholkarna en mångsidig användning. I Finland ha de brukats på kyrkfärder, vidare som skydd mot rå väderlek men även mot rispor under svedjearbete, vallgång, bärplockning, höbärgning och rågskörd. På gälisktalande område har jag funnit benholkar med skiftande användning och även benämning (*troighthín* i Connaught, *máirtín* i Donegal, *miotán* i Connemara). På ljunghedarna går man bäst med benholkar, som lämna fotsulan bar men skydda vrist och ankel. Men de brukas även mot rått och blåsigt väder. De iriska benholkar, som jag sett, voro stickade av ofärgat eller svart garn (omkring 48 maskor kring ankeln) samt försedda med en eller oftare två hällor av garn kring de mellersta tårna. Tack vare dessa hällor blir benholkens vristparti liggande mot vristen, se fig. 7.

Jag skall ej nu ingå på frågan om benholkarnas genetiska sammanhang med fotlapparna, som Sirelius velat hävda. På skandinavisk botten ha vi framför allt att taga hänsyn till förhållandet mellan vår tids benholkar och forntidens hosor. Allt synes tala för att dessa hosor ursprungligen voro fotlösa och att alltså Falks tanke är riktig, att de med fot försedda hosorna,

*leistahosur, inkommit till Norden i senare tid från utlandet. De långa benholkarna i Norrland, t. ex. Frostvikens fotlösa *långstrumpor*, måste sålunda betraktas som relikter av ett mycket gammalt nordiskt dräktskick. Men även de korta, underbenet beklädande benholkarna, Frostvikens *stuttstrumpa*, kunna tillerkännas hög ålder under förutsättning, att kortbyxorna ävenledes äro gamla, vilket Falk hävdar uppenbarligen med rätta gent emot Kålund.²⁶

Bruket av benholkar i Frostviken kan i korthet beskrivas så. Vintertid användes både av män och kvinnor långa, fotlösa benkläder, kallade *långstrumpor*. Levi Johansson har övertygande visat, att ordet *strumpa* i dialekten i detta område ej kan betyda annat än ett fotlöst strumpskafv alltså benholk. *Långstrumporna* räckte över knäet ett långt stycke upp på läret. Johansson anför som förklaring till denna längd, att männen sällan använde kalsonger och kvinnorna inga byxor alls. I vardagslag vintertid använde man till dessa *långstrumpor* sällan några sockor, utan redde sig enbart med skofoder i skodonen så som ovan skildrats.

Sommartid användes korta benholkar kallade *stuttstrumpor*. Dessa gingo ej högre upp på benet, än att man kunde knyta fast dem under knäet. Härtill användes kängskor med sommarskofoder eller s. k. *småfoder* av avfallet vid beredningen av vinterskofodret.

Ofta tillhöra *stuttstrumporna* mäns och kvinnors dräkt vid slätter. Följande uppgifter äro från Borgvattnets sn, upptecknade av Ella Odstedt år 1936.²⁷ Karlarna hade sommarbyxor, vars ben räckte till strax nedom knäet. Härtill hade man *stuttstrumpor* av tyg (grått halvulle). Dessa fotlösa benkläder räckte upp till knäet, där de, under byxorna, voro fastbundna med strumpeband. På fötterna hade man *sommartussan*, som voro stickade som strumpförfötter av grått ullgarn och ej tovade. Undertill var påsydd en sula av svinläder. Kvinnorna buro även *stuttstrumpor* och *sommartussan* förutom linne, kjol och livstycke. På kvällen drog man av sig *stuttstrumporna* och gick till något vatten och tvättade ur myran. Sen tog man på sig vanliga ullstrumpor och låg om natten i dem. *Stuttstrumporna* fingo hänga på strumpstängan ovan stockelden framför bustan.

Stuttstrumpan använd om sommaren tillsammans med tygtrasor, bomulls-trasor, om fötterna omtalas som ovan nämnts från Laxsjö sn, där man även kunnat använda *stuttstrumpan* på vintern såsom damask utanpå både skor och strumpor.

Jämförelsematerialet från Dalarna är i uppteckningarna ganska rikt. *Stubbsockorna* (Ore, Boda) eller *sockkåkarna* (Älvdalen, Orsa) eller *sockholkarna* (Venjan, Sollerön) användes förr ganska allmänt sommartid. Från

²⁶ Falk, a. a., s. 123 f.

²⁷ ULMA 10761, s. 18 ff.

Ore omtalas av blaggarnsväv sydda holkar, *stubbsockor*, till skydd mot myggen, när man gick kippskodd på vattniga slättermarker (Ordb. Dal.).

Om bruket av *stubbsockorna* i Boda uppger f. häradsdomare Fräs Erik Andersson att de stickades av rent ullgarn, varvid en bred kruskrans stickades i övre ändan, som nådde upp till nedom knäet, där strumpebandet lindades om för att hålla stubbsockan uppe. I nedre ändan stickades en smal kruskrans som avslutning. I likhet med vad som var fallet med strumpor färgades kvinnornas stubbsockor röda och männens mörkblå. Äldre personer ha omtalat, att man fordom använde vita, då man skulle till fåbodarna för att slå slog, vilket på den tiden betraktades som en högtid.

I Särna användes *stubbhussor* intill slutet av 1870-talet. Härtill vävde de mera välsituerade en särskild väv, kallad *stubbhussväv*. Bredden på denna väv gjordes lika med längden på stubbhussorna, som gingo från fotleden till knäleden. Man brukade bomullsgarn till varp och plockgarn till inslag. De som ej hade råd att väva särskild väv sydde stubbhussor av något gammalt, en kjolväd eller dyligt.

Om damaskerna, *snösockorna*, skall jag här endast framhålla, att deras bruk måste jämföras med användningen vintertid av stuttstrumpor som ytterplagg. Vi ha uppenbarligen här att göra med tvenne plagg, som ibland kunna ha samma funktion och därför ersätta varandra. De med hakar försedda och efter vadens och smalbenets former tillskurna och sömmade damaskerna, se fig. 10, ge en mer komplicerad bild än de enkla benholkarna, jfr fig. 8 och 9, med deras ålderdomligare form och primitivare fastbindningsanordning. Till samma grupp av benkläder höra givetvis de av skinn förfärdigade benholkarna. I Lappland användes av de bofasta *skinnskaft* av olika slags skinn, med eller utan hår och i övrigt i särskilda former för män och kvinnor samt för sommar- och vinterbruk, se fig. 11 och 12. Ibland brukades av äldre män i Övermorjärv utanpå långbyxorna de s. k. *sapikerna* (fi. *sapikka*, *säpäke* l. *säpäkkö*) av renskinn, höpsömmade baktill och upptill kantade med rött tyg. De räckte över knäet och höllos uppe av remmar fästade vid bältet.

Förhållandet i Jämtland mellan stuttstrumpa och damask kan exemplifieras sålunda. I Undersåker och östra Åre var det förr vanligt, att man utanpå långstrumpan använde stuttstrumpa. Man bar då också byxor, ofta av skinn, vilka slutade vid knäet. Stuttstrumporna gingo över skons skaft samt hade oftast nedtill en rem, som såsom hälla spändes under skon framom klacken. Bar man ej sådana stuttstrumpor, användes i stället *snösockor*, som voro förfärdigade av tjockt tyg, t. ex. vadmal, och nedtill försedda med ett spänne under skon. Mot skarp skarsnö skyddade emellertid de av grovt, raggblandat ullgarn förfärdigade stuttstrumporna lika bra som snösockorna.

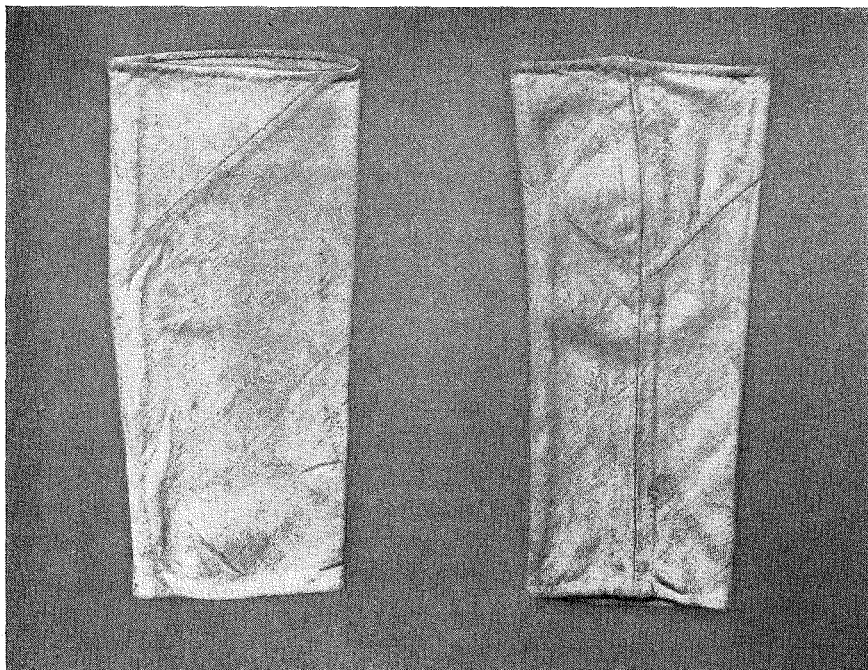

Fig. 8. Stubbsockor av vitt linne från Orsa socken, Dalarna.
Nordiska Museet, inv.-n:r 112.476.

Strumpor.

Bruket av strumpor hos allmogen i Jämtland i äldre tid markerar uppenbarligen en gränssituation mellan tvenne skilda traditioner. Den ena traditionen, som för norra och mellersta Skandinaviens del måste uppfattas som den ursprungligare, innefattar ett flitigt bruk av skohö och andra skoinlägg, jämte benholkar eller långbyxor. Den andra och av allt att döma yngre traditionen domineras av strumporna, dels de av tygstycken hopsömmade, som typologiskt komma nära de ovan omnämnda hosorna med fot (*leistahosur), dels de helt sentida stickade strumporna av kontinentalt ursprung.

Gränssituationen kan belysas med uppgifter från tvenne håll, Frostviken i norr och Undersåker i söder.

Det i Frostviken i äldre tid (Levi Johanssons barndoms- och ungdomstid) dominerande bruket av skohö och benholkar har ovan skildrats. Beträffande strumporna, som på dialekten benämndes *sockor*, uppges att *långsockorna*, d. v. s. de hellånga strumporna, användes vid kyrkfärder och längre resor

vintertiden. *Halvsockorna*, d. v. s. strumpor med så korta skaft att de nått och jämnt nådde över fotleden, begagnades sparsamt vintertiden tillsammans med långa benholkar, *långstrumpor*, om det var synnerligen kallt, eller korta benholkar, *stuttstrumpor*, om kölden ej var så sträng.

Man hade inga hängslen eller andra upphängningsanordningar för långstrumporna utan allenast det vanliga bandet nedanför knäet, men strumporna gled oändock ej ned över knäet, emedan de voro stickade vida över knäet och överst försedda med en smal, bandliknande ganska trång krage, som var av i g stickad, vilket gjorde att den strävade efter att rulla sig inåt och liksom haka sig fast vid låret.

I Undersåkers och östra Åre socknar brukades ännu i slutet av 1880-talet vintertiden allmänt av kvinnor och barn men även av övervägande antalet av män skodon av läder. För övrigt förekommo lappskor samt *husskor*, tillverkade av huden av benen på oxen eller ko. Kvinnor begagnade ytterst sällan husskor — då så skedde var det i skogsbyar. Dock kunde kvinnor, särskilt i vissa byar, använda lappskor till helgdags och då det var kallt.

I läderskodon användes av kvinnor och barn ett, av män kanske oftare två par strumpor, nämligen ett par långstrumpor, som gingo upp över knäet, och utanpå dessa ett par halvstrumpor med helt låga skaft liknande senare tiders kortstrumpor. Längre tillbaka i tiden bar man utanpå långstrumporna stuttstrumpor. Vid denna tid användes då också av männen knäbyxor, ofta av skinn. I stället för halvstrumporna brukades intill skon men utanpå långstrumpornas fötter ofta *förfått*, d. v. s. ett slags socka helt utan skaft. Dessa förfått voro ofta i likhet med stuttstrumporna förfärdigade av sämre ull och ragg.

Till de nu nämnda plaggen, långstrumpor med eller utan stuttstrumpa på benet samt på foten — utanpå långstrumpans läst — kortstrumpor eller förfått, kunde i läderskodon på botten ligga en bädd av skohö eller i senare tid vanligare skohalm (jfr ovan s. 107). I lappskon brukades förutom skofoder även strumpor, dock vanligen ej mer än ett par. Kvinnorna använde sällan skofoder, och i regel nöjde de sig med endast ett par strumpor, vare sig de buro läderskor eller hudskor.

Om sommaren — från det snön gått bort på våren, till dess snön åter lade sig på hösten — användes allmänt av män, kvinnor och barn den sandalliknande träskon. Härtill brukades *förfått* på foten och stuttstrumpa på benet. Även läderskor kunde användas om sommaren, varvid man ofta ej hade strumpa eller förfått i skon (se nedan). Skohö förekom aldrig sommartid. Träskorna med förfått voro dock hela sommartiden det allra vanligaste. Mycket ull gick givetvis åt, men man hade i äldre tid större fårflockar än man nu vill tro. Så fattig var knappast någon, att han ej ägde ett par tre får och någon get.

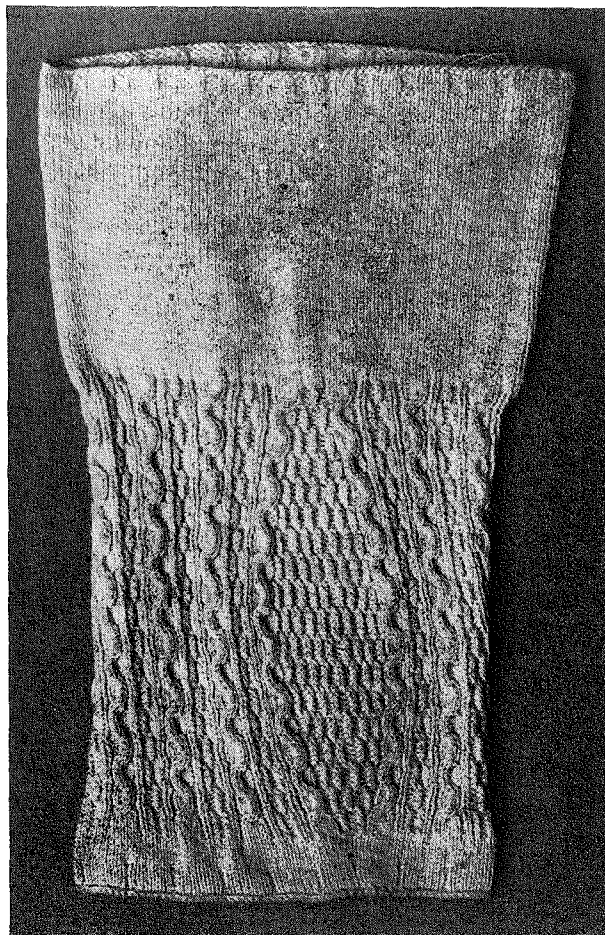

Fig. 9. "Brudgumsstrumpor" att draga utanpå de andra strumporna. Från Långåskans, Hede socken, Härjedalen. Nordiska Museet, inv.-n:r 103.168.

Kippskodd och barfota.

Barfotagången var i Frostviken jämförelsevis sällsynt bland vuxna, som om sommaren i regel brukade kängskor med *småhö*. I Undersåker däremot gingo ofta män och kvinnor sommartiden med bara fötter i läderskorna, alltså kippskodda. Fick man skoskav kunde en trasa komma till användning, men annars voro fotlapparna okända.

Under höslättern var barfotagången traditionell på många håll för vuxet folk. Från Sorsele socken berättas om personer som gingo barfota under slättern men skodde sig på nytt, när i september slättern var över. Härifrån om-

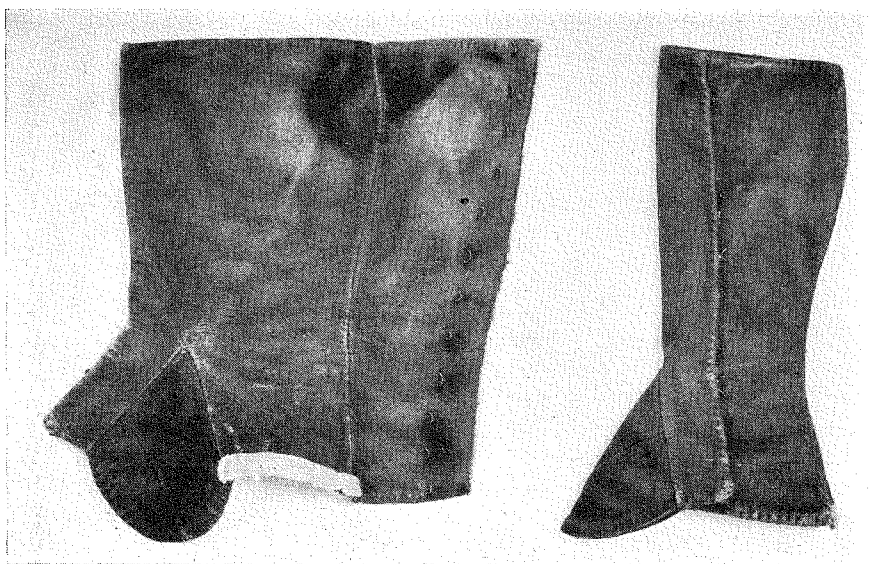

Fig. 10. Damasker, för kvinna, av röd vadmal fodrade med vitt bomullstyg och försedda med hyskor och hakar. Från Dala-Floda, Dalarna. Nordiska Museet, inv.-n:r 193.710.

talas också sättet att linda linnenlarvor omkring tårna för att ej på blötmyren *görjan* skulle strila upp mellan tårna.²⁷

Barfotagången, som är ett allmänt bruk i varma länder, särskilt hos kust- och öinvånare liksom i tropiska lågländer,²⁸ förekommer av gammalt såsom säsongbruk även inom Nordeuropa. Vad Skandinavien beträffar kan bruket närmare bestämmas såtillvida, som det förekommer under den varma årstiden ganska allmänt hos finnar, mindre allmänt hos svenskar men saknas hos lappar.

Barfotagången är emellertid så primitiv och elementär, att man för att kunna fastställa närmare traditionssammanhang måste gå till klart specifika förhållanden. Ett kriterium är t. ex. en bestämd tidpunkt för barfotagångens början för året, t. ex. när göken ropat, första sommardag (den 14 april).

Anmärkningsvärt är, att barfotagången ej är så helt klimatbetonad, som man är benägen att tro. Ej så få uppgifter från Norrland finnas om personer, som börjat gå barfota, medan snön ännu legat kvar på våren, eller som fortsatt därmed, även sedan nysnön fallit. Från Karelen berättas, att kvinnorna gingo barfota nästan hela vintern i hemmaarbeten.²⁹

²⁷ ULMA 15750.

²⁸ Hatt, a. a., s. 161.

²⁹ För denna uppgift tackar jag ananuensens fru Toini Kaukonen.

Fig. 11. Man klädd för fjällvandring sommaren 1942 med skinnskäft av renskin, barkat med björk- och albark och fästat upptill mot bältet med remmar och nedtill mot kängskorna med skinnskoband, särskilt lämpliga sommartid.
Dikanäs, Lappland. Foto: Nils Eriksson. ULMA.

Hos svenskar synes bruket i senare tid markera fattigdom eller åtminstone sparsamhet med skodon och strumpor. Man gick gärna barfota under längre vandringar, t. ex. till fäbodarna, till kyrkan o. s. v., och man bar då skodonen med sig. Barnens barfotagång synes mera markera den vanliga konservatismen i barnens dräktskick än egentligen fattigdom. Även förmögnas barn ha i stor utsträckning gått barfota.

Särskilt intresse erbjuder bruket att tjära fötterna för att därigenom göra dem motståndskraftigare, vilket bruk ibland förekommit inom det område, som vi här närmast syssla med. Någon gång har man genom att med tjärade fötter stiga i fin sand försett sig med en sandbeläggning på fötterna, en sandsula. Jag skall här anföra ett urval av belägg.

Från Lillhärdal i Härjedalen berättar år 1930 en sagesman efter sin fader, att man där på orten på 1870-talet allmänt gick barfota. Gingo de ej barfota, hade de flätade näverskor på fötterna. De begagnade tjära, berättade fadern. De ströko tjära på fötterna, när de skulle köra i åkern, så att det skulle bli starka sulor att gå på om sommaren. Det gjorde de bara för att bevara fötterna.³⁰

Från Solleröns socken i Dalarna berättar den kände upptecknaren Håll Nils Mattsson, att det sommartid var vanligt att både kvinnor och män gingo *kippskodda*, med bara fötterna i skorna. Någon gång kunde då, som ovan

³⁰ ULMA 5040, s. 176.

Fig. 12. Skaft för kvinnas vinterbruk av kattskinn, fastbundna med flätade band. På fötterna lappskor brämade med harskinn.

Skog, Vilhelmina socken,
Lappland.

Foto: Nils Eriksson. ULMA.

nämnts, fottrasorna komma i bruk för att skydda foten mot *skognag*. Sommartid gingo i regel barnen barfota, *skolösa*. En del gammal folk gick också barfota hela sommaren för att spara skosulorna. När de voro ute på långfärder efter skogsstigar till avlägsna fäbodställen, gingo de vanligen barfota och buro de hopbundna skorna hängande över armen. Gamla Trapp Jöns, som levde i slutet på 1800-talet, gick alltid barfota sommartid, och det berättas, att han brukade smörja fotsulorna med tjära för att göra dem hållbara.³⁰

I allmänhet framgår det av uppgifterna, att tjärandet av fotsulorna betraktas som något särartat. Vore ej beläggen så många och i flera fall väl verifierade, skulle man vara frestad tro, att vi här stå inför ett motiv i en vandringsägen med bygdeoriginal som huvudperson. Följande berättelse ger en inblick i allmogens betraktelsesätt beträffande de tjärade fötterna. Framställningen som av Ella Odstedt upptecknats efter en sagesman i Arnäs socken i Ångermanland lyder:

"Däri Mikals hadd dam n gampajk dell dräng. Han vorte kalle ti björn-

³⁰ ULMA 15443, s. 2 ff.

skalle då Kal den femtante skull jaga björn här, å då inna han skull fara så tog-en å tjera fötten å la sä därpå gån ti sola. Å Mikals farn sa: 'Ja tro drängen hänna ha vorte gaarn, han legg härpå gån å vänn fötten mot sola.' Men si då jole han för då fötten skull val stärkare å minner otåli, då han skull sprange ti kvistn å sten. Dä va int fråga om dell å vara skodd å nöt båla fötten för gammalt i väla int. Å dä ä fler än n den som ha tjera fötten. Dä jol n Mikals Lass å inna slattanna iblann."³¹

En sagesman från Piteå berättar: "Nog har jag både sett och hört talas om folk med tjärade fötter. I min barndom såg jag många, särskilt lantbor, som hade långa vägar att gå. Men också någon enda i staden. Brukade tjära fötterna, sedan gå i grus eller fin sand, så att denna fotbeklädnad blev starkare. Man gjorde på detta vis, för att det skulle vara lättare att gå och för att spara skor och strumpor. Arbetare som hade långa vägar och skulle ut på Holmen och arbeta hade tjärade fötter."

Uppenbarligen har det varit frågan om ordentlig tjärstrykning. Så berättas t. ex. från Norrbotten om "en originell gubbe", som om våren tjärat fotsulorna på ungarna, "tills fötterna fick den rätta garvningen".³²

Emellertid är det tydligt, att de tjärade fotsulorna ingalunda stå morfologiskt sett alldeles isolerade såsom ett bygdeoriginalens specialbruk. Att tjära hästarna under fötterna omtalas från Dalarna (Värnhus, ULMA 10845). Från Vilhelmina socken uppger en sagesman, att tjärade fotsulor visserligen ingalunda var allmänt bruk, men en och annan gammal man brukade likväl om sommaren tjära fotsulorna. Vanligt var däremot att då ett nytt par kängskor skulle smörjas, man slog tjära inuti skorna, som så fingo stå på murkransen en eller ett par dagar. Sedan fick en yngling eller ett barn, som hade mindre fötter, än de, som skorna voro gjorda för, taga på sig skorna och gå med dem ett par dagar för att t r a m p a i n t j ä r a n och samtidigt trampa ut skorna. "Själv har jag", säger sagesmannen, "som barn flera gånger trampat in tjära i nysmorda kängskor".³³

Naturgeografiska och historiska förhållanden ha, som ovan antytts, förlänat dräktskicket i mellersta och norra Skandinavien en utomordentlig formriktighet, när det gäller sättet att bekläda fot och ben. Här ha de många slag av sådan beklädnad, som kunna komma ifråga, behandlats uteslutande ur synpunkten för beklädnadens praktiska uppgift. Andra viktiga synpunkter gälla dräktskickets konsthistoriska innehåll, modeväxlingarnas betydelse samt social representation. Dessa synpunkter ha nu måst helt utelämnas — de ha annars brukat väl tillvaratagas av svensk dräktetnologi.

³¹ ULMA 1019:2.

³² ULMA 15438, s. 5.

³³ ULMA 15434.

Summary

Footgear among the Peasants in the North of Sweden

The traces of the development as regards the various kinds of footgear that has taken place in Scandinavia during the past 1000 years can still be followed up and studied both in the collections of museums and perhaps still better in the descriptions of costumes that have been made by research workers after autopsy in backward regions especially in the northern and central parts of Scandinavia. In this article all kinds of footgear exclusive of boots and trousers are examined and arranged according to type. The material taken mainly from the collections of the Dialect and Folklore Archive (Landsmåls- och Folkminnesarkivet) consists of annotations made in the province of Jämtland and adjoining districts.

The material is studied under the following six headings: 1. hay, straw, and bark used as foot-covering in boots; 2. footcloths; 3. socks and loose soles; 4. leggings; 5. stockings; 6. bare feet in shoes and boots, and barefoot.

As to the regional and historical distribution of these various types of footgear it is possible to establish that two different cultural strands meet and are interwoven in the central part of our district, viz. an early type of distinctly northern origin exhibiting hay combined with boots made of skin with the fur on, and a southern and later type of leather-made boots combined with leggings, socks, and footcloths such as they were known to early Scandinavian history.

Hay combined with boots of reindeerskin and hay with boots made of cow-leather are intimately connected from a typological point of view. The combination of hay with boots made of skin with the fur on is too widely spread among Swedish peasantry to be explained as a borrowing from the Lapps, as was done by Gudmund Hatt. The use of straw in boots as an alternative for hay, which occurs in the parts of our district where there is an ample supply of straw, is closely related, from a typological point of view, to the use of hay in boots with the fur on. Footcloths, mentioned in ancient Scandinavian literature under the names of 'spjarrar' or 'vindingar', have been in use, according to Hj. Falk, since the bronze age. They have remained in active use among the peasantry, while the higher classes, already in early times, adopted more highly developed forms of footgear. Thanks to Danish and Norwegian finds, Scandinavian archæology knows of several examples of footcloths in combination with leather boots (Nørlund, Sandklef). The use of footcloth in summertime may be East-Scandinavian, as distinct from the

use of footcloth in wintertime and bare feet in summer as related from Norway (Sætedal).

The great variety of the material used by the peasantry for socks and inserted soles is an evidence of a stage in the development of footgear that goes back in time before the use of stockings. It is especially the technique in the manufacture of these articles of footgear — binding and knitting with a needle — and the material — goat- and cowhair and hair of women — that emphasize their old-fashioned character. Archæological finds of articles resembling socks seem to indicate that this kind of footgear has been used for a very long time in Scandinavia. The assertion that socks were not used in early times in Scandinavia, is consequently not borne out by recent peasant usage in the north of Sweden.

The fact that leggings are spread all over northern Europe from Ireland to Russia and are used in many different ways does not go to confirm the theory advanced by Sirelius that they have developed out of the footcloths. They are known all over the wide district of Norrland and go by different names in various dialects: stuttstrumpor, långstrumpor, stubbsockor, sockkåkar etc. Used as a kind of gaiters they are also called snösockor, sapiker.

There are two different traditions: an early and distinctly northern one exhibiting boots lined with hay and provided with loose soles, combined with socks and leggings or full trousers, and a later one of southern origin exhibiting as its distinctive feature the use of stockings. These were first made of pieces of cloth sewn together, but later knitted. Even in the beginning of this century there were backward regions where stockings had not yet come into general use among men.

The primitive custom of going barefoot is often met with among populations of Finnish origin, not so frequently among people of Swedish race. The custom has never prevailed among Lapps. — Tarred feet and especially tarred feet and sandcovered footsoles is a special development of this custom, which, of late at least, seems to hint at a proletarian tradition or simply to be the outcome of economy or poverty.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Om kypertnamn

Av *Emelie von Walterstorff*

ETT inventarium, uppgjort för Julita gård ett av de sista åren av Gustav Vasas regering upptager bl. a. "8 nya handkläden, $4\frac{1}{2}$ aln långa af hemväft Viens Lerefft".¹ I samma trakt av Södermanland, ej långt från Julita, har ordet *vien* under formen *vide* i sammansättningen *husvide* levat kvar in i våra dagar och blivit antecknat i samband med besvarandet av frågelistor angående textilbenämningar, utsända på 1920-talet av Nordiska museets etnologiska undersökning. Ordet förekommer bland de nämnda svaren i variationer på olika håll i landet och betecknar kypert, spetskypert, bruten kypert och gåsögon, jämför fig. 1, 2 och 4. Som exempel kunna följande nämnas, med några tillägg som erhållits från Landsmålsarkivet i Uppsala.

Kypert: (Uppl.) *vige* (uttalas *vije*), *vieväv*, *viäväv*, *vigen*, *vind*, *vinn*, *vindug* (adj.),² (Västmlnd) *vien*, *vieväv*; (Jämtl.) *vien*, *viena*, *vieväv*, *vegende* (uttalas *vajen*), *vegende-lärft* (uttalas *vien-*);³ (Ång.) *vien*, *viann*, *vianna*, *viannväv*, *viansväv*;⁴ (Norrb.) *vionda*,⁵ (Lappl.) *viannväv*.⁶

¹ Enligt excerpt tillhörigt Samlingsverket Nordisk Kultur.

² *Vinn* 'de diagonala ränderna på kypert', *vindug* 'snedrandig' (om kypert), Manne Eriksson: Östervåla m. fl. (ULMA).

³ *Te väva viena* 'att väva fyrskäft', H. Geijer: Häggenås (ULMA); — *vajen* f. 'fyrskäftväv', H. Geijer: Åre (ULMA); — *vienlärst* 'fyrskäft lärft', H. Geijer: Mattmar (ULMA).

⁴ *Vien* 'diagonala ränder på väv', Ella Ohlson: Arnäs (ULMA); — *vianna* 'diagonalen på väv', *viansväv* 'en väv som är randig diagonalt', H. Geijer: Ådals-Liden; — *viann* f. 'hög rand snett över fyrskäftad väv', J. Nordlander, Ordbok över Multråmålet, Sthlm 1933, s. 150.

⁵ *Vionda* b. f. 'ränder i sned riktning över tyg', Nordström, Gerd Enequist: Nederluleå (ULMA).

⁶ *Viannväv* 'väv som väves med fyra skaff', O. P. Pettersson: Sorsele (ULMA).

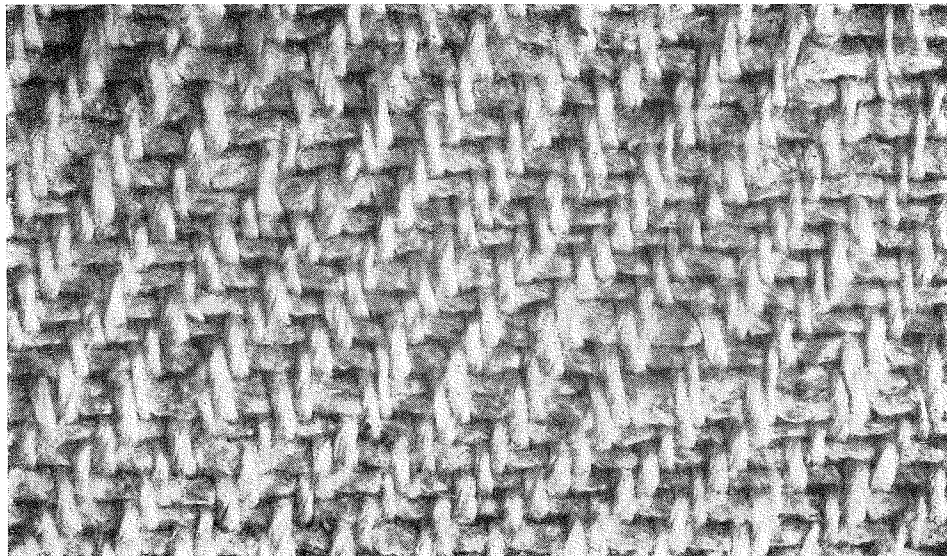

Fig. 1. Kypert. Nordiska museet.

Spetskypert: (Smål.) *viäselvat* (= solvat), *virsilv*, *virsolvat*, *virsolvning*, *vidjeväv*; (Ydre, Ögl.) *vira'*, *virat*; (Sörml.) *husvide*; (Uppl.) *vige* (uttalas *vije*), *vie*, *vije*, *viet*, *vigert*, *krokvin(d)*, *krokviug* (adj.);⁷ (Enviken, Dal.) *vide*; (Häls.) *vieväv*, *vejeväv*; (Jämtl.) *motvien*, *krokvien(a)*.

G å s ö g o n: (Arholma, Uppl.) *helvige* i motsats till *halvige* = spetskypert; dock osäkert.

Bruten kypert: (Uppl.) *bortknytt vind*, *bortbytt vind*, *förvillad vind*;⁸ (Härj.) *småvian*, *småvier*; (Jämtl.) *småvier*, *småvien*, *småvicna*, *knytt småvicna*; (Ång.) *bortknuten viann*, *bortknuten viänna*; (Vb.) *bortknuten vienna*.

Handkläderna från Julita voro således vävda i någon kypertart; att tyget kallas lärft betyder i detta fall blott, att de voro av linne. Lärft hade på 1500-talet och även senare icke samma klara betydelse av tvåskäft, som nutiden ger ordet, därpå finnas många exempel. Av ovanstående synes, att *vien* och besläktade ord varit spridda och ännu dröja kvar i landsmålet i Norrbotten, Västerbotten, Lappland, Ångermanland, Jämtland, Härjedalen, Häl-

⁷ *Krokviug* adj. 'om krokad kypert (fiskbensmönster)', M. Eriksson: Östervåla, Tierp, Västerlövsta (ULMA).

⁸ *Fyrskäfta me bortbytt vinn* 'tyg med bara varpen på ena, bara inslaget på andra sidan', M. Eriksson: Hjalsta, Västerlövsta; — *förvilla vinn* 'visst slag av kypert', M. Eriksson: Västerlövsta (ULMA); jfr *vianna* 'rätan på botnväf', J. Ihre, Svenskt dialectlexicon, Upsala 1766, s. 195 (Norrl.).

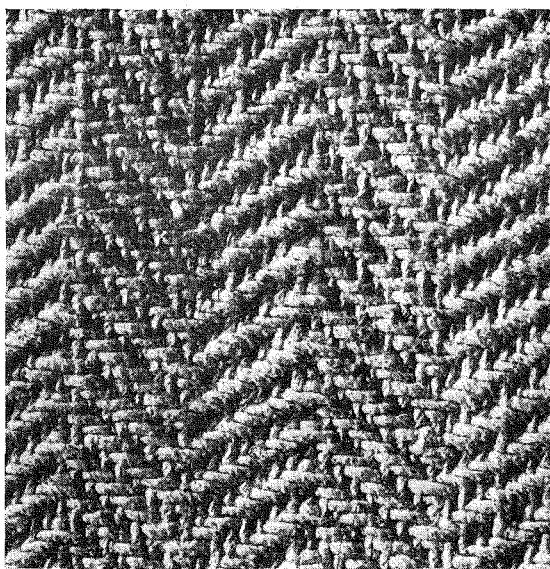

Fig. 2. Spetskypert. Nordiska museet.

singland, sydöstra Dalarna, Västmanland, Uppland och Södermanland. De gå också ned i södra Östergötland och Småland, företrädesvis de östligare delarna. Ordet tillhör, kort sagt, östra och norra Sverige. Också i Finland lär det fortleva (ULMA: Vendells ordbok).

Man frågar sig då, vad kypert kallas i andra delar av landet. Bland de många namn som kunnat antecknas framstår ett som särskilt ålderdomligt och i detta sammanhang av intresse, nämligen *vänn*, *vänd*. Det visar sig, att detta är ungefär lika allmänt i några västliga provinser som *vie* i de östra och har samma betydelse av kypert, spetskypert och bruten kypert. Med undantag för Dalarna — såvitt hittills känt — går utbredningen från och med Härjedalen ned till och med Bohuslän i söder. Följande belägg finnas:

Kypert: (Boh.) *vän*; (Dalsl.) *kypervän*; (Värml.) *vänn*, *kypertvänn*, *genomtrögavänn*; (Härj.) *vänn*, *vänd*.

Spetskypert: (Boh.) *vänn*, *vän i krog*; (Dalsl.) *uddevänn*, *åddevän*, *kypertvänn*; (Värml.) *uddvänn*, *uddevänn*, *udde och vänn*, *ännvänn*, *kypertvänn*; (Härj.) *vänna åv å te*. Därtill i S. Tjust (Smål.) *vändkypert*.

Bruten kypert: (Boh.) *villvänn*; (Värml.) *vingelvänn*, *atlasvänn*, *adlasvänn*, *allaskvänn*, *alaskvänn*, *rackelvänn* (racklig = besvärlig),⁹ *damaskvänn*.

Kypert kallas också i Norge *vend*. Christine Halvorsen har i sin vävbok *krokvend* för spetskypert och *ringvend* för dubbla gäsögon. H. Geijer har

⁹ Meddelat av fru Lilly Arrhenius Beijer.

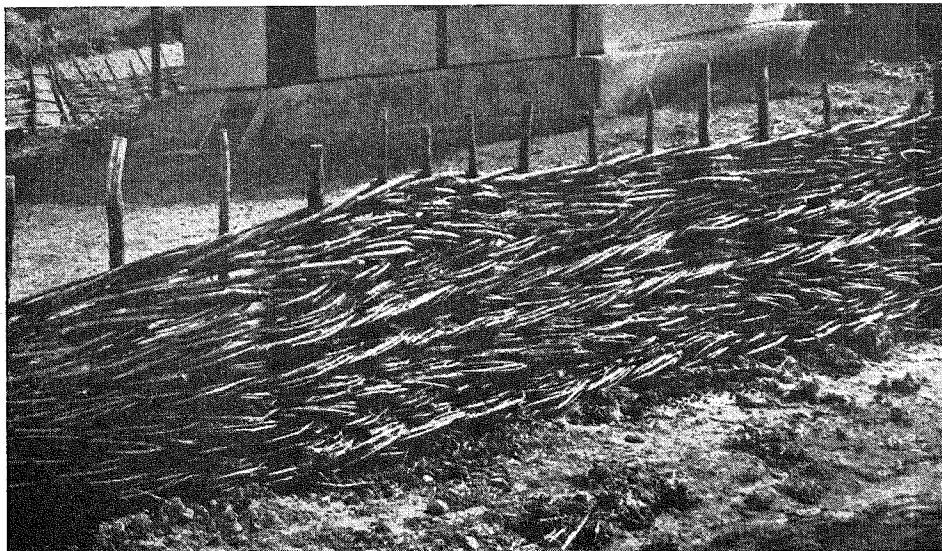

Fig. 3. Gärdesgård i Rumänien. Efter K. Hielscher, Rumänien, Leipzig 1933, s. 116.

antecknat *vein* 'fyrskäft' i Værdalen (ULMA). En lekman tycker sig se en nära släktskap mellan *vie* m. fl. och *vänd*, ha de möjligen samma ursprung och vilket? Det vore av stort intresse, om någon språkforskare ville utreda detta, men i väntan därpå har jag velat framföra min närmast textiltkniska syn på saken och samla några citat.

Kypertens struktur liknar ett flätverk av trådar med parallella, diagonalt lagda flätor, fig. 1. Bli flätorna sammanträngda, i tätare väv, framstå de som upphöjda strängar, bildade av varptrådarna, om dessa stå tätast, eljest av inslagstrådarna. Kan *vie* och *vänd* ha avseende på strukturen i allmänhet, flätorna eller de av dem bildade strängarna?

Valtyr Gudmundsson nämner¹⁰ *vöndr*, pl. *vendir* i en beskrivning av vidjetaket i kåtor av förhistoriskt slag, som aldrig brukades på Island, utan gå mycket längre tillbaka i tiden: "imellem de skraat opad løbende stænger dannedes tagverket af tynde bøjelige grene (*vöndr*, flt. *vendir*) eller et slags fletværk (taugreptr), hvorover der lagdes en let tagdækning." Gudmundsson hänvisar här i en not till västjutska "Sivhytter" och citerar R. Mejborg:¹¹ "Andre Steder, hvor der er større Afstand mellem Stavener, forekommer derimod 'Vænderværk' (Fletværk af Ris)."

Om man antar att *vie* sammanhänger med *vide*, vartill folketymologien väl nutilldags hänför ordet, påminnes man om videts samband med flätning.

¹⁰ Privatboligen paa Island, Kbhvn 1889, s. 110.

¹¹ Gamle danske Hjem, Kbhvn 1888, s. 60.

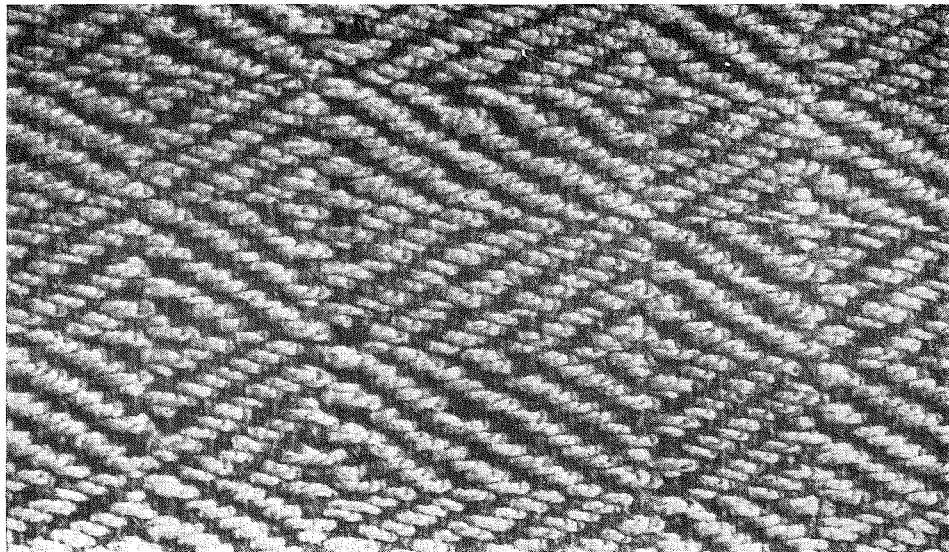

Fig. 4. Gäsögonsväv. Nordiska museet.

Elof Hellquist säger om vide, *Salix*: "liksom t. ex. *vidja*, *vira* (vb) o. *vägg* till den ie roten *vi*, fläta, i lat. *viere*, binda, fläta — — — Ordets indoeuropeiska anor sammanhånga utan tvivel åtm. delvis med videts tidigt upptäckta användbarhet för flättningsarbeten."¹² Att en flätad gärdsgård av gammalt slag kan ge en viss påminnelse om kypert framgår av en jämförelse mellan fig. 2 och 3.

Angående kypert säger Hj. Falk,¹³ att sådant diagonalmönster heter på nynorska *vend* (fem.), medan nyisl. *vend* och fär. *vond* ha den allmännare betydelsen "textur, vävmönster". "Dieses Wort ist somit als ein altnordisches anzusprechen." Då i nyisländskan därjämte som dialektform har bibehållits *vigindi* (som också kan betyda "struktur"), har *vend* kanske uppstått ur *véend (ursprungl. **wih-*), jfr *véanda saum* (fornhögtyska *wīhanto* "faciendo". lit. *veikti* "machen"). Angående *véanda saum* säger Falk, att det är oklart vad slags sömnad detta är, men att index till *Diplomatarium Islandicum* identifierar *véandi* med *vigindi* "textur". Så långt Hj. Falk. Sannolikt var sömnaden något slag av s. k. vävsöm, vilken som bekant imiterar kypertens textur med de snedgående raderna av bindepunkter. I så fall skulle ordet ej motsvara "Musterstickerei", såsom Hj. Falk antar.

¹² Svensk etymologisk ordbok, Lund 1922, s. 1118.

¹³ Altwestnordische Kleiderkunde, Kristiania 1919, s. 17 not 1 och s. 25 not 1.

Rättelse.

I följd av en resa blev det mig omöjligt att läsa korrektur på min artikel "En inventering av den lapska kulturen" i Rigs andra häfte. Jag ber att få påpeka följande tryckfel:

Sid. 69, rad 2 står: *lavve*-kåtor; läs: *lavvo*-kåtor.

Sid. 70, rad 9 nedifrån står: *Rampe*; läs: *Rampo*.

Uppsala den 19 juli 1942.

Björn Collinder.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

De svenska riksregalierna och kungliga värdighetstecknen.

Av Rudolf Cederström. Kungl. Livrustkammarens publikationsserie. Utgiven med vederbörligt tillstånd till H. K. H. Kronprinsens 60-årsdag den 11 november 1942, Stockholm 1942. 351 s.

Rudolf Cederström har, med sin bok om rikets regalier, å ena sidan åstadkommit det goda att den disparata europeiska litteraturen om regalier och dylikt riktats med ett arbete av vetenskaplig halt, å andra sidan gett oss ett ovärderligt tillskott till historien om juvelerarkonsten som sådan på svensk botten. Liksom det under utgivning varande verket "Svenskt silversmide" inom sitt område har äsyftat det, så har också regalieverket övertygande framhållit, vilken högkvalitativ ädelmetall- och juvelerarkonst som verkligen blommat inom vårt lands gränser.

Det vetenskapliga värdet ligger emellertid inte huvudsakligen — som väl i regel är fallet med konsthistoriska verk — hos en rad stiljämförelser med liknande material i andra länder; icke desto mindre visar sig författaren synnerligen välbevandrad även inom dessa områden. Nej: det är så att frånyaron av de eljest övliga konst- och kulturhistoriska utblickarna och jämförelserna till en början lämnar läsaren ganska förbluffad. Så småningom framstår emellertid avsikten med den ytterst strängt monografiska behandlingen av ämnet klart. En allsidigt jämförande framställning skulle sannolikt bara ha gjort bokens omfång dubbelt eller ännu större; och för huvudämnet skulle kanske till sist, med de reservationer som jag längre fram gör, inte mer ha utvunnits än vad som nu i alla fall i en ordknapp men likaväl lättläst och välillustrerad utredning blivit det slutliga resultatet.

Fackkunskapen inom detta onekligen exklusiva och svärbemästrade område röjer sig i stället på ett par andra, inte mindre viktiga sätt: behärskan-det och den strängt kritiska behandlingen av ett visserligen i stort sett ensartat men inte desto mindre till olika tolkningar ofta inbjudande urkunds-material, samt en begåvning för sakkforskning — ingående detaljanalyser på monumentmaterialet självt — som torde vara enastående och inför vilken alla andra museimän känna sig som lärjungar på skolvänk.

Cederström kan juvelerarens yrke bättre än juveleraren själv — på visst sätt åtminstone — och hans förmåga därvidlag kommer väl bäst till uttryck i hans märkliga rekonstruktioner av de äldsta regaliernas ursprungsutseenden. Med hjälp av i skattkammaren förvarade äldre, utbrutna ornamentsdetaljer

samt räknskapernas förteckningar över ädelstenar och pärlor — som flyttats och åter flyttats från det ena föremålet till det andra — söker han sig tillbaka till renässansjuvelerarnas ursprungliga intentioner, och det är väl ingen överdrift att säga, att Cederström i detta avseende gjort upptäckter av allra största konsthantverks-historiska betydelse.

Att Gustaf Upmarks år 1925 utgivna utmärkta lexikon "Guld- och silver-smeder i Sverige" inte på långt när var uttömmande, stod ju redan klart för och påpekades av utgivaren själv. Den lexikaliska behandlingen medverkade dessutom till att det inte var möjligt att urskilja de stora, epokbildande mästarna ur mängden av alla de många andra. Att mycket mer kunnat göras i detta avseende, visar på sitt område "Svenskt silversmide". Juvelerarkonsten har ända tills nu fått vänta på sin framställning. Ty att tidigare försöka skriva dess historia utan en ingående behandling av regalierna skulle ha varit ett fruktlöst företag. Cederström skänker nu liv, personlighet och oeuvre åt en hel rad betydande mästare: *Cornelius ver Weiden* som 1561 gjorde Erik XIV:s magnifika krona, än i dag ett strålande mästerstycke, *Hans Heidenrick* (är han inte identisk med eller son till den av v. Czihak, *Edelschmiedekunst in Preussen I*, s. 49, mellan 1540—45 påvisade H. Heidenreich i Königsberg?) som gjorde spiran samma år, en utsökt klenod av finaste juvelerarkonst, *Frans Beier* som tillsammans med den nyssnämnde Cornelius gjorde riksäpplet (Cederströms utredning om den bakvända världskartan på detsamma är intressant), *Antonij Grott* eller *Groth* som 1585 gjorde Gunilla Bielkes spira och senare Karl IX:s stilfulla ordenskedja (på en tid då ordnar var något högst ovanligt för att inte säga unikt och då de voro verkliga juvelerararbeten och inte pressbleck), *Peter Kiämpe* som 1606 för Karl IX:s kröning gjorde det sirliga smörjehornet samt, sist men ingalunda minst, vid renässansperiodens slut *Ruprecht Miller*, mästaren till Maria Eleonoras krona 1620 (den för kröningar mest anlitade), denne Ruprecht Miller framstår först nu genom Cederströms utredning som en av de stora, av obestridlig mästarklass.

I jämförelse med dessa renässansmästare ter sig en sådan som den vid 1600-talets mitt verkande Jürgen Dargemann visserligen som en bra hantverkare men långt ifrån i besittning av de förras skaparkraft. Han har dock skrivit sitt namn i urkunderna med Karl (X) Gustavs arvfurstekrona — nuvarande kronprinskronan — vilkens montering i ursprungligt skick på arvfurstehatten för övrigt just är ett stycke sådan gedigen sakundersökning som framför annat ger regalieverket dess tyngd och värde (förundersökning som bekant publicerad av bokens redaktör K. E. Steneberg). Det sista juvelerararbetet av betydelse i denna förnämliga rad är Andreas Almgrens år 1751 efter J. E. Rehns ritning utförda krona åt Lovisa Ulrika; med all aktning för bokens genomsnittligt goda färgplanscher kan man emellertid inte säga att avbildningen gör det charmanta originalet heder.

Med samma omsorg som ädelmetall- och juvelerarkonsten har också den textila konsten manifesterad i mantlar och riksbaner behandlats; om dessa ting känner jag mig inte ha sakkunskap nog för att yttra mig.

För undertecknad förblir framställningen av juvelerar- och guldsmedskonsten kärnan i boken. Den är en glänsande materialpublikation. Men för den som känner till, vilket enormt vetande Cederström sitter inne med, ökas endast aptiten: hur utomordentligt värdefullt och ståtligt vore det inte, om denna publikation kunde kompletteras med en bearbetande, konsthistoriskt jämförande fortsättning! Kanske vill Cederström lämna denna i arv åt sina specialtränade lärjungar, men helst önskar man väl ändå, att han ville ge ut den själv. Även om man emellertid uppställer ett dylikt önskemål, så tillerkänner man dock boken hjärtligt och utan tvekan en stor förtjänst: den att ha fäst på papperet historien om den guldsmedskonstens enastående storhetstid som sträcker sig från Cornelius ver Weiden till Ruprecht Miller; det mesta som där sägs är rena förstahandspubliceringen och är epokgörande för vår vidare konsthantverkshistoriska forskning.

I jämförelse med detta blir annat, t. ex. det inledande kapitlet om kröningsceremonierna, bara utanverk, för vilkas bedömande man inte anlägger samma måttstock som för den centrala undersökningen. Regaliesymbolikens rötter långt bort i den grå forntidens traditioner och sedvänjor är det helt naturligt inte alltid möjligt att få klarhet i, men om det någonsin skall kännas som en angelägen uppgift så är det väl i en bok om regalierna. Här känner man en smula saknad efter en djupplöjning, som väl kunnat bringa i dagen något mer än bara det som tidigare funnits publicerat. När kung valdes på Mora sten, en mil sydöst om Uppsala (inte norr om, som det av något förbiseende kommit att stå i boken), så säges detta vara ett gammalt germanskt, även på andra håll förekommande bruk; men jag undrar om det inte hade varit möjligt att få fram något mer om själva innebörden i ceremonien. Tabellen över kröningar är intressant, men man frågar sig om den är fullt komplett. För diverse olika transaktioner med medeltida regaler, såsom pantsättningar, donationer och lån m. m. redogöres, efter tryckta källor, såvitt jag kan finna riktigt. Det framgår att den uppfattningen ännu inte stadgats, att regalierna borde vara rikets egendom. När stadgar sig då denna åsikt? Om Gustav Vasas kröning 1528 kan man väl med fog säga, att kungen då betraktade kronan som sin privatsak. Genom hans åtgöranden före och i samband med arvföreningsriksdagen 1544 torde det ha grundlagts ett slags reservfond — huvudsakligen av konfiskerat kyrksilver, innehållet i kistorna i "Eskils gemak" — avsedd för den nygrundade Vasadynastien. Erik XIV uttager åtskilligt ur denna halvprivata skattkammare under 1560-talets första år. Och när Erik sedan skiljes från kronan, tar Johan den liksom annat, vilket han anser att Erik på sin tid disponerat av "fideikommisset". Här ha vi

början till åsiktssvängningen. Detta kommer väl inte riktigt klart fram i boken, men det är värdefullt när det sedan påpekas, att hertig Karl "skyddar" regalierna mot Sigismund, då denne lämnar landet. Åsiktsändringen kan då sägas vara genomförd, och regalierna betonas vara rikets och icke kungens tillhörighet.

För kunskapen om våra regalier ha vi utmärkta källor: obrutna sviter av skattkamarinventarier och räkenskaper så många hundra år tillbaka i tiden, att man på de flesta andra områden långt dessförinnan skulle vara hänvisad till rena historieforskningen. Skattkamarforskaren kan sitta inom sin institution och slå i originalurkunderna: det är med ett stygn i hjärtat man då varseblir, att termen "källor" också användes om bearbetande litteratur, allsköns småuppsatser inräknade! Sådant är emellertid petitesser, möjligen att skriva på den alltigenom knappa formuleringens konto.

Att ordknappheten även har sina bestämda fördelar, ja rentav utnyttjas med ställvis dramatisk effekt skall med glädje erkännas. Cederström låter ofta urkundsnotiserna själva tala.

Något av legend från töcknig medeltid slår emot en, när man läser om hur den parisiske hovbrodören du Trou 1751 skickar Adolf Fredrik sin räkning på det till kröningen det året utförda riksbaneret — det ännu i bruk varande! — och ser, att han kallat det "Oriflamme", namnet på den gamla medeltida, heliga franska kungsfanan.

Hur trivialt verkar inte i nästa ögonblick Gustav III:s gräl med bröderna angående deras arvfurstekronor vid hans kröning. Dessa unga holsteinska ättlingar vägra nämligen att bära vasar som emblem! Hur skröpligt mänsklig verkar inte frihetstidens kung Fredrik, frusen i kungamanteln, vilken vintertid måste förses med flanellfoder, plus hermeline! Hur övermänsklig, autoritärt kylig är inte den livsrumshunger, som strålar mot en från Karl XI:s magnifika riksbaner, där svenska vapnet omges av inte mindre än 49 provinsvapen — symbolerna för det svenska väldets största maktutveckling!

O. Källström.

Kort handledning i heraldik. Av B. H a r a l d H e l l s t r ö m. Söderström & Co:s förlag, Helsingfors 1941. 112 s. Finska mark 80:—.

I sitt företal ger författaren till ovannämnda arbete uttryck åt sin tvekan, huruvida han borde lägga fram det för allmänheten. Hans tvekan är synnerligen berättigad, ty trots vissa goda partier är bokens framställning i mångt och mycket felaktig och missvisande.

Detta gäller redan den första textsidan, där författaren förklarar, att heraldiken uppstod i det 13:de århundradet, av allt att döma i samband med

tornerspelen. Å s. 33 talar han däremot om att lejon, leoparder, örnar, liljor etc. påträffas som sköldemärken redan på 1100-talet. Det senare är riktigt. Det är otvivelaktigt skyddsvapnens utveckling under korstågen, som givit anledning till heraldikens uppkomst, medan tornerspelen varit av betydelse för vapnens och framför allt hjälmprydnadernas utveckling. Författaren ger en god skildring av den konsthistoriska bakgrunden till det medeltida vapenväsendet. Men många felaktiga påståenden möta, såsom t. ex. när han å s. 21 påstår, att adliga vapen uppträda i Sverige från och med senare hälften av 1200-talet; redan 1219 finna vi de första adelsvapnen i vårt land.

Författaren är mycket angelägen att göra vapenväsendet till ett adligt prerogativ, och begreppet borgerliga vapen förefaller okänt för honom. Men hur går detta ihop med hans utsaga på s. 93, att ofrälse vapenherrar föra stickhjälm? I samband med det senare påståendet förklarar författaren, att i England viss lågadel för profilveranda stickhjälm av stål. De som använda dessa hjälm är emellertid "commoners", d. v. s. ofrälse vapenherrar, och det finns ingen anledning att beteckna dem som lågadel.

Att stadsvapen i våra dagars betydelse skulle vara okända under medeltiden är nonsens. Linköping t. ex. för i sigill sitt lejonansikte i sköld redan år 1300.

Riddarsköldarna voro av trä och kritade, förklarar förf. på s. 29. Rätta förhållandet är väl, att de voro beklädda med kritdränt linneduk.

Rent bedrövligt blir det, när författaren kommer in på heraldikens system. Franska termer flöda, även där fullgoda svenska finnas, men i ett fall, nämligen i fråga om stolpen, föredrar författaren den engelska formen *pale* framför det franska *pal*. Allra värst blir den terminologiska förbistringen på tal om korset. Det vanliga heraldiska korset kallar han för grekiskt, medan det grekiska korset döpts om till svävande. En av de värsta galenskaperna är termen *sautoirkors* för andreaskorset (franska "sautoir"). Man skulle tro, att beträffande hakkorsets utseende ingen tvekan skulle behöva råda i dessa dagar, men medan hakkors presenteras under den för övrigt korrekta beteckningen svastika, har författaren under termen hakkors återgivit en sällsynt variant, som bildas av två korsade varghakar! På samma sida (s. 33) uppger han att det heliga rikets fana, som enligt traditionen skulle ha givits av en ängel från himmelen, har korset som emblem. Det är väl den danska Dannebrogen, som här föresvävat författaren, och ej konungariket Jerusalems fana. — Påståendet, att vulsten skulle vara ett adligt rangtecken torde sakna allt fog. — Vapenmantel och vapentält äro ej samma sak, fast författaren ej kan skilja på dem. Vapentältet avslutas upptill av en krönt baldakin. Det förekommer knappast i nordisk heraldik. — Påståendet, att kungskronan skulle vara ofodrad, håller ej streck. De svenska, danska och norska kungskronorna äro alla fodrade.

På s. 43 rör författaren ihop de olika betydelseerna av ordet *devis*. De vita och röda rosor, som användes av husen York och Lancaster, voro ej vapenbilder utan *badges*.

I kapitlet om heraldisk symbolik och heraldiska färger har författaren en del intressanta synpunkter, men man har en känsla av att han överdriver symbolikens betydelse i de äldre vapnen. — *Gueule* betyder "gap", medan rött på franska heter *gueules*.

Avsnittet om vapenbeskrivning är ofta alltför kategoriskt avfattet. Så kunna t. ex. engelsmän mycket väl tänka sig en hjälmprydnad utan hjälm i förening med en sköld. Att ögonen och örönen skulle höra till beväringen, har jag aldrig förr sett någon göra gällande liksom heller inte påståendet, att damaskeringen skall ske enligt reglerna för beväringen; det motsäges också längre fram i boken. I guldfält får röd figur i allmänhet blå beväring och figur av annan färg röd, ej av silver.

Kapitlet om heraldisk stil och form är ett av de bästa i boken, men jag vill ej hålla med författaren om att högrenässansen är den heraldiska konstens guldålder. Då hade man redan släppt kontakten med verkligheten, och förfallet hade börjat. Därför kan jag inte heller skriva under alla de slutsatser, som författaren kommer till i det sista kapitlet, om vapnets avbildning. Att vapen ej skulle få avbildas i en äldre stil än den vid deras tillkomst rådande är ju löjligt. Vilken stil skulle då användas för nybildade vapen? Men jag håller gärna med om att parollen för oss bör vara tidsbetonad, personlig vapenkonst samt trohet mot heraldikens regler. Tyvärr har författaren ej själv mäktat genomföra denna paroll i de ofta mästerligt utförda teckningarna till boken. Så ha t. ex. damaskeringarna genomgående gjorts i en stil, som är senare än de sköldar, i vilka de förekomma. Många andra fel förekomma i bilderna. Bygelhjälmen på s. 86 är förfärlig att skåda, fotanglarna på s. 90 äro uppochnedvända, lejonörnen på s. 96 är alldeles felaktig o. s. v. I ett hänseende skall författaren emellertid ha ett erkännande. Han har i finsk press kritiserats för att han vänt det omslaget smyckande lejonet åt vänster, mot bokens snitt, men däri har han gjort rätt; det är ett tillmötesgående av den heraldiska courtoisiens fordran. Lejonet är för övrigt ovanligt väl tecknat, även om det i likhet med förebilden (Löwenbräus firmamärke?) har ena framramen förtvinad och har en felaktig kula på den klivna svansen.

Boken avslutas med en ordlista, som vimlar av fel och tvivelaktiga påståenden, och en litteraturförteckning, i vilken man förgäves söker den nyare svenska litteraturen på området. Allt som allt finner man, att även om boken har stora förtjänster, felen dock äro så många, att de komma förtjänsterna att blekna. Författaren har otvivelaktigt varit besjälad av ett varmt intresse för sitt ämne, och man kan ej nog beklaga, att han inte gjort sig mödan att penetrera detta ordentligt, innan han började skriva. Det kan ej råda någon

tvekan om att ett behov av en modern handledning i heraldik förefinnes, men allmänheten är föga betjänt av en handledning, som håller måttet i så ringa grad som den föreliggande. En dylik bok skapar blott osäkerhet och förvirring. Skulle Hellströms arbete uppleva en ny upplaga, får man hoppas, att den dessförinnan blir föremål för en genomgripande revision.

A. Berghman.

De nordiska ländernas officiella belöningsmedaljer. Av Ernst E. Areen. Stockholm 1938. 154 s. + 66 pl., varav 2 pl. i färg med avbildningar av ordensband. Kr. 9:—.

För handboksmässiga arbeten behövs det egentligen tvenne anmälningar: en mera referatbetonad vid utgivandet och en riktig granskning efter några års användning. Då nu fyra år gått sedan ovan angivna verk av Areen utkom, är tiden inne att meddela erfarenheterna av användningen. Det kan göras kortfattat nog. Den vackra boken är en utmärkt handbok, vederhäftigt och överskådligt sammanfattande forskningen på sitt område vid tidpunkten för utgivandet. Som en särskilt stor förtjänst kan framhållas, att författarens breda inriktning ger honom möjlighet att hela tiden hålla sitt ämne i kontakt med den allmänna kulturhistorien, vilket gör volymen synnerligen lättläst och på ett välgörande sätt sticker av mot numismatisk litteratur i gemen. Att studierna emellertid då ännu voro i sin linda på detta länge försummade gebit av numismatiken visas av att icke få upptäckter i fråga om den svenska belöningsmedaljens historia kunnat göras under de senare åren, icke minst av Areen själv. Då dessa dock i de flesta fall icke ändrat utan blott supplerat bokens uppgifter, kan denna ännu länge göra förträfflig tjänst som uppslagsbok och kunskapskälla. I en senare upplaga kunna nya forskningsresultat lätt inarbetas. Här skulle recensenten även önska en revision av delar av första kapitlet med dess skiss av belöningsmedaljens äldsta utomnordiska historia. I motsats till övriga avsnitt med omsorgsfull källbeläggning har författaren här icke åberopat några stöd för sin uppfattning. Man vågar också betvivla riktigheten av den där framlagda åsikten om belöningsmedaljens uppkomst under 1400-talet. Kända fakta peka på det följande århundradet som tiden för det äldsta användandet av medaljen som belöningsstecken. Den ganska rikliga litteraturen om 1400-talsmedaljen har mig veterligt knappast berört dylika frågor, varför det skulle vara av största intresse att få dem upptagna till en diskussion, där hittills observerade fakta lades fram för analys.

Nils Ludvig Rasmusson.

Die Hausmarke. Das Symbol der germanischen Sippe. Deutsches Ahnenerbe. Von Karl Konrad A. Ruppel. Arbeiten zur Hausmarken- und Sippenzeichenforschung. Heft 1. Alfred Metzners Verlag, Berlin 1939. 86 s. stor oktav + 36 planschsidor.

Bomärkena ha som bekant länge tilldragit sig forskningens uppmärksamhet. Trots ämnets stora intresse ur svensk synpunkt — hos oss ha ju bomärkena spelat en mycket stor roll och länge bibehållit avsevärd praktisk betydelse — ha vi ännu icke här i landet fått någon sammanfattande framställning av de därmed sammanhängande problemen. Det hittillsvarande huvudarbetet är Homeyers Haus- och Hofmarken (1870), där ett utomordentligt rikhaltigt material blivit sammanbragt och behandlat ur olika synpunkter. Han förklarar bomärkenas uppkomst utifrån rent praktiska synpunkter. "Die Person bedarf eines einfachen, sie vertretenden Zeichens zu mancherlei Zwecken". Bomärket är alltså från början individuellt men blir småningom beteckning för en större gemenskap. "Aber über die einzelne physische Persönlichkeit hinaus ist Bedürfnis und Gebrauch des Zeichens einer mehrseitigen Dehnung oder Steigerung fähig. Die Marke des Individuums geht auf die Familie über, wird erblich" (a. a. s. 3).

Denna grunduppfattning har sedan varit förhärskande. Hänvisas kan sålunda till v. Künssbergs Rechtliche Volkskunde (1936), där det bl. a. förklaras, att märkena "sind unzweifelhaft aus den Bedürfnissen des bäuerlichen Lebens entstanden" och "sind die älteste Form von Besitzzeichen, sie sichern die erste Unterscheidung von Eigentum" (s. 145).

Det här anmälda arbetets grundläggande utgångspunkter äro helt andra. Författaren förklarar, att trots det glädjande intresse, som bomärkena tilldragit sig under senare tid, har man hittills haft en felaktig uppfattning om bomärkets innebörd och om den roll, som det spelat i historien; hans arbete skall vara ett försök att lösa frågan på en hittills icke prövad väg. Hans grunduppfattning framgår redan av arbetets undertitel. Vi skulle alltså ej ha att göra med ett från början individuellt märke, utan i dess ursprungliga form skulle bomärket vara symbol för en viss stamfaders (Uhrhans) ätt.

Man torde icke kunna säga, att Ruppel lyckats bevisa sin tes. I själva verket har författaren från början uppställt denna och hans beläggställen synas ej övertygande. Hans slutsatser äro också mycket djärva. Sålunda framhåller han att användandet av bomärken är allmänt utbrett bland de germanska folken och sluter härav att "wir eine uralte Sitte vor uns haben, die mit germanischem Wesen aufs engste verknüpft ist und hinaufreicht in die Zeiten, da die Germanen noch eine völkische Einheit bildeten". Detta är naturligtvis att gå alldeles för långt. Med vetskap om hur andra sedvänjor och rättsbruk vandrat och hur olika folk i sådant avseende tagit intryck av varandra synes

författaren åtminstone bort ställa sig frågan om bomärkets eventuella utbredning från folk till folk. Erinras må, att det antagits att bomärkena kommit till Finland genom svenskt inflytande.

Ej heller i övrigt kan man säga, att författarens bevisföring för den uppställda tesen är övertygande. Beträffande bomärkenas av honom urgerade mycket höga ålder må det sålunda erinras om att de tidiga, från forntiden stammande "belägen" äro dels mycket fåtaliga, dels mycket osäkra. Detta medgives även av författaren (om några från den yngre stenåldern stammande tecken, som antagits vara bomärken, säger han, s. 44, att "die Abbildungen scheinen solche Schlüsse nicht zu rechtfertigen"), men han synes likväl tillägga dem en viss beviskraft. Snarare talar det mot författarens teori att forntidsfynden uppvisa så ytterst få bomärkesliknande tecken.

Även i övrigt tvingas man att sätta åtskilliga frågetecken. När bevis skola anföras för bomärkenas höga ålder, talas det om att uppgifter om dessa bomärken finnas i de gamla germanska rättsuppteckningarna från tiden 500—800. Häri innefattas uttryckligen även de nordiska uppteckningarna. Det kan dock icke försvaras att på ett sådant påfallande sätt feldatera ett så betydande komplex av lagar — låt vara att här sannolikt föreligger en lapsus calami. Författaren skulle för övrigt säkerligen haft nytta av ett närmare studium av bl. a. våra svenska medeltidslagar. En genomgång av de lagrum, som beröra bomärken, har övertygat mig om att ur dessa intet stöd kan hämtas för "Sippen"-teorien. Tvärtom framträder vid olika tillfällen ganska klart, att bomärket ansågs som vederbörandes personliga tillhörighet. Det talas uttryckligen i olika sammanhang om "sitt" märke, "annans" märke o. s. v. Åtskilliga andra problem skymta för övrigt i landskapslagarnas bestämmelser, problem, vilka skulle kunnat belysa bomärkets utveckling. Tydligt är sålunda att det blotta märket icke alltid hade vitsord (se t. ex. Upplandslagen: Manhelgdsbalken 52: 1: "Kommer den som har mistat sitt — — — och nämner märke och igenkänningstecken, då styrke han det vara sitt med två mäns ed, själv den tredje, och återtag sedan sitt utan lösen"; efter den Holmbäck—Wessénska översättningen). Andra mycket intressanta stadganden finnas rörande tvist om bomärken. Jag citerar Södermannalagen: Byggningsbalken 29: 1: "Tvista män om ett bomärke då har den rätt att värja det, som innehar det (sum i handum hawer), om deras märken äro lika. Och alltid, då män tvista om lika märke, då har alltid det gamla bomärket vitsord, och den har rätt att värja det, som innehar det". Man observerar här att det göres en skillnad mellan gammalt bomärke och nytt; vore bomärket en ursprunglig, uråldrig ättsymbol, kan man knappast enligt Ruppels uppfattning tänka sig en dylik skillnad mellan "gamla" och "nya" märken (jfr härtill den utförliga framställningen om "Sippe und Hausmarke", s. 31 ff.). Talet om den som *innehar* bomärket tyder också på intressanta frågeställningar, vilka förfat-

taren ej berört (jfr till dessa frågor även Upplandslagen: Byggningsbalken 27 och Västmannalagen: Byggningsbalken 26: 1).

Som ett av de viktigaste beläggen för tesen att bomärket var hela ättens symbol anför Ruppel ett fall från 1483, där en borgare i en tysk stad förpliktade sig och de sina till vissa prestationer. Detta skedde genom att vid den relevanta urkunden fästa "sein Ingesiegel für sich und alle die Seinigen"; sigillet visar bomärket. Frånsett att belägget förefaller enstaka och redan därför har ringa beviskraft, måste här erinras om den starka föräldramakt, som enligt gammal germansk rätt tillkom hufvudern. Det angives ej vilka "die Seinigen" äro och det kan således lika väl vara fråga endast om barnen som om en vidare krets anförvanter. Som ett utflöde av denna föräldramakt förklaras väl lättast och enklast det ifrågakommande uttrycket. Även kan tänkas att detta valts för att starkt betona det ovanliga i en dylik metod; om så skulle vara förhållandet, motbevisar fallet direkt Ruppels teori.

Med författarens grundinställning måste han avböja tanken att de s. k. gårdsmärkena skulle stå i närmare inre samband med de egentliga bomärkena. Dessa äro icke förbundna med person utan med egendom. Vanligen antages, att de härstamma från bomärkena. Författaren tager avstånd härifrån men preciserar ej närmare sin mening.

Sammanfattningsvis torde kunna sägas, att författaren framkastat en intressant teori men att han ej kan sägas ha bevisat den. Som en svaghet måste även betraktas, att författaren ej alls upptagit frågan om i vilken mån uråldrig vidskepelse inverkat vid bomärkenas uppkomst. Man torde ej kunna förneka, att primitiv teckenmagi här kan ha spelat en stor roll. Sigurd Erixon förklarar t. o. m. att "det blir mer och mer tydligt att bomärkena uppstått av magiska tecken, som man ritade på föremål av olika slag för att skydda dem mot stöld och onda makter" (Nordiskt folkminne, Studier tillägnade C. W. von Sydow 1928, s. 123).

Om man sålunda måste taga avstånd från Ruppels huvudtes, så har hans arbete också stora förtjänster. Han har sett problemen ur en helt ny och originell synvinkel, och sådant är alltid befruktande för diskussionen. Han har också klart sett, att man ej kan lösa de frågor, som sammanhånga med bomärkena, genom att — som tidigare skett — systematisera och ordna dessa efter kategorier, vilka huvudsakligen äro romerskt-rättsligt betonade. Ävenså förtjänar den diskuterande litteraturöversikten och det återgivna bildmaterialet höga betyg. Särskilt det senare är mycket upplysande med de vackra och representativa avbildningarna av bomärken på urkunder, sigill, olika redskap m. m. Det är, sammanfattningsvis sagt, ett intressant och stimulerande arbete, som dock måste läsas med stor kritik.

Henrik Munktel.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Föreningens vårsammanträde 1942.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sitt ordinarie vårsammanträde den 11 maj under statsrådet Thorwald Bergquists ordförandeskap. Styrelse- och revisionsberättelserna föredrogos och ansvarsfrihet beviljades. De i tur avgående styrelseledamöterna omvaldes, likaså revisorerna och revisors-suppleanterna. Landsantikvarien Nils Sundquist höll föredrag om *Det framgrävda Uppsala, fynd och forskning*.

Inledningsvis framhöll föredragshållaren, att forskningen om det äldre Uppsala ej alls varit så intensiv som kring övriga huvudorter i det gamla Uppland. Sedan de rika fynden gjorts i Birkas svarta jord, ha de historiska och topografiska problemen kring Svearikets äldsta stadsbildning ivrigt diskuterats, och kring de ännu trotsigt kvarstående ruinkyrkorna i Sigtuna har en hel vetenskaplig litteratur växt fram. Talaren trodde sagda förhållande bero på att både Birka- och Sigtunaproblemen varit lättillgängligare än exempelvis Uppsalas och Enköpings. Dessa senare platser ha upprepade gånger skövlats, dels genom brand och dels genom genomgripande stadsplaneförändringar, varigenom bebyggelseämningarna dolts genom nybyggenskapen. Ett utomordentligt tillfälle att komma i kontakt med de undre kulturlagren ha dock genom den intensiva byggnadsverksamheten de senare åren erbjudits både i Uppsala och Enköping, och båda dessa städer, som ju i äldre tid tillsammans med Sigtuna utgjorde "huvudstäder" i de tre uppländska folklanden Tiundaland, Fjädrundaland och Attundaland, äro nu på god väg att erhålla ett stadshistoriskt material av beaktansvärd kvalitet.

I synnerhet ha i Uppsala under de sista tio åren omfattande topografiska undersökningar gjorts. Vad som härunder framkommit har varit ägnat att kasta helt nytt ljus över platsens äldsta historia. Det har befunnits, att betydande rester av stadens bebyggelse under de dunkla 1100- och 1200-talen alltjämt dölja sig under kvarteren i stadens centralare delar. Stadsbildningen karakteriserades alltifrån 1200-talet av två väsensskilda hälfter, nämligen "köpstaden" på östra åstranden och "kyrkostaden" på den västra. Köpstaden växte naturligt fram på samma sida som hamnen, vars anslutningsväg förde direkt till det forntida konungasätet vid Gamla Uppsala. Kyrkostaden hade fått sin lika naturliga centralpunkt på västersidan, sedan här det äldre kyrkoområdet tagits i besittning av det hit från Gamla Uppsala förflyttade ärke-

biskopssätet. Kronan på verket sattes då på 1280-talet den nya katedralen, Uppsala domkyrka, började uppföras på den forna Östra Aroskyrkans plats.

För att kunna rekonstruera den forna staden Östra Aros' stadsplan ha stadens offentliga byggnadskomplex, vilka alla revos av Gustav Vasa, utgrävts. Dessa voro Kungsgården (vid nuvarande Bredgränd), S:a Maria kyrka (strax norr därom), S:t Pers kyrka (vid hörnet av S:t Pers- och Dragarbrunnsgatorna) samt franciskanerklostret (vid nuvarande Klostergatan), vars kyrka haft samma plan och storlek som Riddarholmskyrkan i Stockholm. För att rekonstruera den medeltida kyrkostadens utseende och utsträckning ha dels topografiska, dels byggnadshistoriska undersökningar företagits av de domkyrkan tillhöriga husen. Härvid ha överraskande rika iakttagelser kunnat göras. Det har befunnits, att en helt ny tolkning måste ges åt de flesta av de här ingående enheterna, såsom ärkebiskopens gård, domherrarnas hus och de många fristående kapellen.

Under nämnda omfattande arbeten har ett stort antal lösfynd av högt kulturhistoriskt värde gjorts. Särskilt rikt givande voro de kulturlager, som genomgingos 1935 vid Stora Torget, den forna köpstadens centrum, närmare bestämt i kvarteret Näktergalen. Tomten kallades tidigare allmänt Rudbeckstomten, emedan Olof Rudbeck här hade sin gård och bostad. De äldsta funna lämningarna härröra från 1100-talet, och särskilt värdefulla äro de rester, som återfunnits efter de då befintliga husen i stav- och skiftesverkskonstruktion. Talaren visade en hel serie ljusbilder av dessa fynd, vilka med tiden komma att ingå som en del i ett blivande Uppsalamuseum.

Efter föredraget demonstrerades Nordiska museets utställning "Svenskt bygge" av två av denna utställnings anordnare, nämligen filosofie kandidaterna Elias Cornell och Torbjörn Olsson.

Styrelseberättelse för 1941.

Föreningens styrelse har under år 1941 — föreningens tjugofjärde arbetsår — sökt på följande sätt tillgodose de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

Föreningens första sammanträde för året hölls den 31 mars i Historiska museet, då filosofie licentiat Ingegerd Henschen Ingvar höll ett med ljusbilder belyst föredrag om "Tygtryck under frihetstiden".

Årets andra sammanträde hölls på Skansens nyloft den 13 juni, varvid stadgeenliga ärenden behandlades. Till ordförande återvaldes statsrådet Thorwald Bergquist. De i tur avgående styrelseledamöterna återvaldes liksom föregående års revisorer med undantag av revisorssuppleanten herr A. Stålhane, som undanbett sig återval. I hans ställe valdes filosofie doktor Agnes Geijer. Föreningen godkände den vid föregående sammanträde beslutade ändringen

av stadgarnas § 11, innebärande att föreningen håller ordinarie sammanträden endast en gång varje vår och höst. Därefter höll professor Andreas Lindblom ett med ljusbilder belyst föredrag om "Axel von Fersens Löfstad". Vid den efterföljande supén kåserade amanuensen Marshall Lagerquist om "Åkerö eller Paris?" i anslutning till en bildvisning ur C. G. Tessins fabelbok från 1763.

Höstsammanträdet hölls den 25 november på Carlton Hotel, då professor Sigurd Erixon höll ett föredrag om "Glimtar från trettio års undersökningsresor i svenska bygder". Vid den efterföljande supén visade professor Erixon en serie ljusbilder från sina resor.

Samtliga sammanträden hölls under ordförandeskap av statsrådet Th. Bergquist.

Styrelsen har under året sammanträtt den 13 juni. Som sekreterare har intendenten Sigfrid Svensson efterträtt förste amanuensen Erik André, vilken undanbett sig återval. Arbetsutskottet har utgjorts av ordföranden, vice ordföranden professor Martin Olsson, skattmästaren direktör Sten Westerberg, sekreteraren samt professor Sigurd Erixon. Redaktionsutskottet har utgjorts av professor Erixon (ordf.), professor Henrik Cornell, förste amanuens Sam Owen Jansson, förste antikvarie Tord O:son Nordberg samt sekreteraren. Redaktör för Rig har varit docent Salomon Kraft.

Tidskriften Rig har under året utgivits i fyra kvartalsvis utkommande häften med sammanlagt 172 sidor.

För värdefullt ekonomiskt stöd uttalar styrelsen föreningens tack till skattmästaren samt till Kooperativa Förbundet och Landsorganisationen i Sverige.

Under året har föreningen åtnjutit ett statsanslag av 1.100 kronor för utgivande av Rig.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande översikt:

INGÅENDE BALANS KONTO.

1/1 1941.

Tillgångar:

Bankräkning	67: 59
Kassa	94: 73
65.900 ex. av Rig	1.736: —
	Kronor 1.898: 32

Skulder:

Ledamöter, fond	1.736: —
Enl. dagbok	94: 73
Vinst och Förlust Konto	67: 59
	Kronor 1.898: 32

VINST OCH FÖRLUST KONTO

Inkomster:

Medl.-avg. årliga	2.670:—	
" " fam.	18:—	
" " korp.	300:—	
" " ständig	<u>150:—</u>	3.138:—
Försäljning		512:50
Annonser		700:—
Gåva		500:—
Statsbidrag		1.100:—
Överskott från 1940		162:32
Underskott 1941		<u>28:85</u>
	Kronor	<u>6.141:67</u>

Utgifter:

Tryckningskostnader för Rig	4.185:90	
Särtryck	204:—	
Klichéer	<u>332:71</u>	4.722:61
Författararvoden		455:—
Redaktion		400:—
Omkostnader för föredrag, trycksaker m. m.		439:78
Porto		<u>124:28</u>
	Kronor	<u>6.141:67</u>

UTGÅENDE BALANS KONTO

Tillgångar:

66.200 ex. av Rig	1.886:—
Underskott år 1941	<u>28:85</u>
	Kronor <u>1.914:85</u>

Skulder:

Ledamöter, fond	1.886:—
Förskott enl. dagbok	<u>28:85</u>
	Kronor <u>1.914:85</u>

Stockholm i maj 1942.

*Thorwald Bergquist.**Sigfrid Svensson.**Sten Westerberg.*

Revisionsberättelse för 1941.

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för år 1941 få härmed avgiva följande berättelse.

Vi hava genomgått och granskat de under året förda räkenskaperna och funnit dem omsorgsfullt förda och samtliga utgifter vederbörligen verifierade. Den i styrelseberättelsen intagna översikten över inkomster och utgifter omslutande kronor 6.141:67 samt tillgångar och skulder vid årets slut kronor 1.914:85 överensstämmer med räkenskaperna.

Vår granskning har ej givit anledning till någon anmärkning, varför vi få föreslå att Föreningen beviljar styrelse och skattmästare full och tacksam ansvarsfrihet för den tid revisionen omfattar.

Stockholm den 9 maj 1942.

K. E. Sahlström.

Axel Edström.

Föreningens höstsammanträde 1942.

Föreningen för svensk kulturhistoria och Svenska numismatiska föreningen anordnade gemensamt sammanträde i Statens Historiska Museum den 3 november, varvid som föreläsare inbjudits statsarkeologen och chefen för Finlands Nationalmuseum, filosofie doktor C. A. N o r d m a n. Ordföranden i Föreningen för svensk kulturhistoria, statsrådet Th. Bergquist, betonade i ett hälsningsanförande, att ett gemensamt kulturarv alltid skall förena Sverige och Finland, hur de båda ländernas öden än må växla.

Doktor Nordman höll därefter ett med ljusbilder illustrerat föredrag om *Skattfynd och handelsförbindelser i Finlands vikingatid*. Av föredragets innehåll har föreläsaren på redaktionens anmodan lämnat följande sammanfattning.

Man känner nu från Finland ett 40-tal myntskatter, i flertalet fall innehållande även smycken eller bitsilver. Fynden kunna fördelas på tvenne kronologiskt och innehållsligt skilda grupper: till den ena höra fynd från 800- och 900-talen med arabiska mynt, till den andra fynd från 1000-talet med övervägande västerländska. Alla de större arabiska myntskatterna ha anträffats på Åland; de äro vittnesbörd om att ålänningarna aktivt deltagit i de svenska Rysslandsfärderna. Under vikingatidens två första århundraden ge mellan-svenska smycken i västfinländska fynd tydliga belägg för förbindelser mellan Mälardalen och Finland; på denna väg ha även vapen, både svenska och kontinentala, införts. I Karelen tyda svenska fornsaker på kontakt med vikingakolonierna kring Aldeigjuborg vid södra Ladoga. Inga säkra vittnesbörd finnas om gotländskt inflytande på Finland under denna tid, men åt-

skilliga arabiska myntskatter på Gotland från äldre vikingatid visa, att Gotlands handel med Östern redan nu var betydande.

Omkring år 1000 förändras situationen, och 1000-talets myntskatter i västra Finland — Egentliga Finland och Tavastland — böra i stort sett ställas i samband med gotländsk handel på Finland. Gotländska vapen m. m. införas, och från samma källa härröra kontinentala vapen i finländska fynd. Ett betydande karelskt skattfynd visar en myntkombination, som tyder på att fyndet införts söderifrån; också några smycken ha klart ingermanländska och östliga former. Det är sannolikt, att ett par fynd i norra Finland stå i samband med de karelska. Enastående är en skatt från Heinjoki vid Viborg, vars sammansättning ger en antydning om att den frisiska handeln nått dessa trakter.

Det mellansvenska inslaget i fynden tyckes avmattas under 1000-talet, men föremålsimporten fortgick dock, om än i ringa skala; även finländska smycken fördes till Mälardalen, för övrigt även till Gotland. Det är likväl sannolikt, att Mälardalens inflytande på Finland var långt mer ingripande än vad de svenska fynden giva vid handen. Ty man bör minnas, att medan gotlänningarnas intresse för Ryssland och senare för Finland uteslutande var dikterat av handeln, så hade fastlandssvenskarnas färder österut en större räckvidd: deras syfte var även politiskt och kolonisationspolitiskt. De fingo därför betydelse även för den samhälleliga organisationen i de länder, till vilka färderna riktades. Men inflytandena av samhällsorganisationspolitisk art äro icke påvisbara i fynden. När därför handeln mellan Mälardalen och Finland under 1000-talet överskuggas av den gotländska handeln, så torde detta icke innebära ett avbrytande av kulturströmmen från mellersta Sverige. De spår av äldre svensk samhällsorganisation, som under medeltiden kunna iakttagas i vårt lands västligaste delar, gå med all sannolikhet tillbaka till vikingatiden. De äro åtminstone delvis av s. a. s. militär art; det är för övrigt troligt, att även under 1000-talet vapen införts från Mälardalen. I vilken mån en svensk kolonisation bör förutsättas är ännu oklart, men Agricolas ord om svenskar i Åbolands skärgård kunde tyda på, att ett begränsat landnam tidigt ägt rum. I varje fall förefaller det, som betecknade utvecklingen under äldre medeltid en fortsättning på de linjer, som uppdragits under vikingatiden: ett allt starkare politiskt och kolonisationspolitiskt inflytande på Finland, med utgångspunkt i Svealand, och sekundärt av en handel, som tydligt kan konstateras i föremålsbeståndet från 1200 och framåt. Men även den gotländska handelslinjen fortsattes. Karelska fynd från korstågstiden ge talrika exempel härpå, och i västra Finlands äldre kristna medeltid är det gotländska draget starkt framträdande vid sidan av det uppsvenska. Den frisiska vikingatidshandel, som blott på en punkt med bestämdhet kan konstateras, får under medeltiden en fortsättning i det hanseatiska inflytande, vars betydelse för den spirande stadskulturen är utomordentligt stor.

Vid den efterföljande supén hyllades föredragshållaren i ett tal av ordföranden i Svenska numismatiska föreningen, antikvariern Bengt Thordeman, som bl. a. berörde de insatser som doktor Nordman utfört som sekreterare i Svenska litteratursällskapet.

Ansökan om statsanslag till Rig för 1943.

Till

K o n u n g e n.

I skrivelse till Föreningen för svensk kulturhistoria den 17 augusti detta år har Kungl. Ecklesiastikdepartementet framhållit nödvändigheten av att för vinnandet av vissa besparingar indraga statsanslagen till publikationer, vilkas uppgifter synas kunna övertagas av någon närbesläktad publikation, samt därvid meddelat, att något statsanslag för tidskriften Rig icke torde vara att påräkna för kommande år. Med anledning härav får Föreningen för svensk kulturhistoria i underdånighet anföra följande.

Föreningen för svensk kulturhistoria bildades 1918 inom en krets yngre vetenskapsmän i Stockholm främst i syfte att bereda större publiceringsmöjligheter åt forskare inom de rent kulturhistoriska arbetsområdena. Föreningen har årligen sedan sitt grundande utgivit kvartalstidskriften Rig. För att skaffa ekonomiskt stöd åt sin publiceringsverksamhet har föreningen redan från sitt startande sökt förbindelse med för kulturvetenskapen intresserade privatpersoner. Det hade också varit omöjligt för föreningen att i den omfattning som skett under de gångna 25 åren kunna finansiera en rent vetenskaplig publikation av Rigs karaktär, om icke föreningen kommit i åtnjutande av betydande ekonomiskt stöd från enskilda i form av en relativt hög årsavgift, garantiavgifter och direkta donationer. Dessa inkomster ha dock varit av en i viss mån osäker och tillfällig karaktär och det regelbundet återkommande statsanslaget har därför blivit en avgörande hjälp till självhjälp genom att ha kunnat upptagas som en av föreningens få säkra tillgångar. Med tacksamhet får föreningen erkänna, att den för Rig under åren 1921—31 samt 1934—42 åtnjutit statsanslag, som utgått med högst 2.500 kr. och under senaste år utgått med 1.100 kr. Föreningen äger icke några fonderade medel, varför tidskriften såsom en följd av indraget statsanslag skulle stå inför ett omedelbart nedläggande, varmed också föreningen förlorade sitt existensberättigande. Föreningen vill i detta sammanhang erinra om att den i Finland utkommande svenskspråkiga och med Rig jämförbara tidskriften Budkavlen har med stöd av statsmedel (penninglotterimedel) fortsatt att regelbundet utgivas även under krigsåren.

Den i Kungl. Ecklesiastikdepartementets skrivelse lämnade allmänna motiveringen för indragandet av statsanslag kan enligt föreningens uppfattning icke äga tillämpning ifråga om Rig. Tidskriften hade visserligen från början ett ganska vittomfattande kulturhistoriskt program, men i den mån som nya publiceringsmöjligheter tillkommit inom vissa specialfack har också Rig fått sin speciella karaktär såsom ett forum för den kulturhistoriska forskning som med svensk eller nordisk begränsning rör sig på för historieforskningen, konsthistorien, arkeologien, filologien eller etnologien gemensamma områden. Vid en tilltagande vetenskaplig specialisering har styrelsen ansett det vara en angelägen och fruktbar uppgift att hålla uppe sambandet mellan nämnda olika vetenskapsgrenar. Därmed har dock icke styrelsen velat göra gällande att den givit Rigs redaktion i uppdrag att vägra införandet av enstaka sådana bidrag som enbart falla inom endera av de nämnda forskningsområdena. Ty det väsentligaste är härvidlag icke huruvida olika delar av Rigs innehåll kunna hänföras till andra tidskrifters ämnesområden, eftersom dessa tidskrifter i hög grad ha att kämpa med utrymmesbrist i förhållande till erbjudna vetenskapliga bidrag. Rig har där även för de kulturhistoriska specialvetenskaperna utfört en betydelsefull hjälpande gärning. Att Rig vid sidan om sitt egentliga syfte att vara en rent vetenskaplig tidskrift även bidrager till att sprida en allmännare kännedom om svensk kulturhistorisk forskning framgår av att bland tidskriftens prenumeranter finnas närmare ett hundratal stads-, församlings-, skol- och museibibliotek.

Enbart kliché- och tryckningskostnaderna för Rig ha under åren 1918—1941 uppgått till c:a 131.600 kr. Det under samma tid erhållna sammanlagda statsanslaget utgör 20.700 kr. Det är alltså icke obetydliga enskilda medel som föreningen kunnat anskaffa för att bereda publiceringsmöjligheter åt kulturhistorisk vetenskap. Därest föreningen upplöstes och en sammanslagning med annan tidskrift skulle komma till stånd — föreningen anser att några förutsättningar härför icke finnas — skulle de av föreningen nu anskaffade enskilda medlen icke stå till förfogande för att möjliggöra en motsvarande utvidgning av de sammanslagna tidskrifternas omfång. I vetenskapsfrämjande syfte skulle alltså en sådan åtgärd vara långt ifrån rationell.

Föreningens styrelse anser slutligen också, att dess egen sammansättning dels är en garanti för att utrymmet i Rig disponeras på lämpligaste sätt, dels ger ett uttryck för den betydelse man inom olika forskningsgrenar tillmäter existensen av ett vetenskapligt forum av Rigs art. Inom styrelsen finnas representanter för följande forskningsgrenar: *arkeologi* (antikvarien fil. lic. K. A. Gustawsson), *arkitekturhistoria* (antikvarien fil. dr E. Lundberg, förste antikvarien fil. lic. T. O:son Nordberg, professor M. Olsson), *dialektforskning* (professor H. Geijer), *etnologi och folkminnesforskning* (intendenten fil. dr G. Berg, professor S. Erixon, kaptenen fil. kand. N. Strömbom, intendenten

fil. dr S. Svensson), *historia* (professor N. Ahnlund, docenten S. Kraft), *högreståndskulturens historia* (förste amanuensen fil. lic. E. André, intendenten fil. dr S. Wallin), *konsthistoria* (professor H. Cornell), *rätts historia* (statsrådet Th. Bergquist), *teknisk forskning* (intendenten T. Althin, direktör S. Westerberg). Redaktör för Rtg är docenten S. Kraft.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av bifogade utdrag ur styrelseberättelsen för 1941. Räkenskaperna visa, att föreningen utöver det blygsamma redaktörsarvodet icke haft några utgifter för administrativa ändamål. Under 1942 ha därtill författaravodena ytterligare inskränkts eller helt slopats.

Under hänvisning till vad ovan anförts får Föreningen för svensk kulturhistoria i underdånighet hemställa,

att föreningen för 1943 av Eders Kungl. Maj:t måtte beviljas ett anslag å 1.100 kr. som bidrag till tryckningen av tidskriften Rtg.

Stockholm den 17 november 1942.

Underdånigst
Föreningen för svensk kulturhistoria

Martin Olsson.

/ *Sigfrid Svensson.*

Register till Rtg 1918–1942.

Till tryckning av ett systematiskt register i Rtg omfattande samtliga nu utkomna 25 årgångar ha Rigs redaktör och föreningens sekreterare ur Humanistiska fonden sökt ett anslag på 750 kronor. Beviljas ansökningen, kommer registret att medfölja häfte 2 eller 3 av Rtg för 1943. Bindning av innevarande årgång bör därför lämpligen uppskjutas i avvaktan härpå.

EDV. NERLIEN

AKTIEBOLAG

"ALLT
FOTOGRAFISKT"

KUNGSGATAN 19

BOX 95
STOCKHOLM 1

TRYCKERI AKTIEBOLAGET THULE

BÖCKER · PLANSCHVERK

VETENSKAPLIGT TRYCK

ILLUSTRERADE TIDNINGAR

S:t Eriksgatan 33, Stockholm. Tel. 52 02 45 (växel)